

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIUS MINTIS 1996

IVADAS

Literatūroje, nagrinėjančioje totorių apgyvendinimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje istoriją, jų išitvirtinimo feodalinėje visuomenėje ekonominius, teisinius, socialinius ir kultūrinius aspektus, gvildenančioje naujaušiu laikų totorių etninio ir pilietinio atgimimo tendencijas, XIX a. tebėra mažai tyrinėtas. Esama keletu šio istoriografinio reiškinių priežasčių.

Nors praėjusio šimtmečio istorikai, orientalistai, etnografai Aukso Ordos išeivius išskyrė kaip savarakišką mokslinių tyrinėjimų objektą (J. Bartoszewicz, J. W. Bandtkie, A. Brückneris, T. Czackis, F. Dobrianskis, A. Muchlinskis, T. Narbutas, V. Smirnovas ir kt.)¹, rimčiau domėtis jais paskatino XX a. trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių totorių atgimimo sąjūdžio elitai. L. Kričinskio sutelkti lenkų mokslininkai, rašiusieji totorių inteligentai pirmieji įvedė į istoriografiją pavienius totorių praeities epizodus. Tarpukario metai buvo empirinis užgimstančios totoristikos laikotarpis. Prasidėjo intensyvios raštijos paminklų, dokumentų, etnografinės ir ikonografinės medžiagos paieškos. Daugiausia dėmesio buvo skiriama faktų kaupimui ir aprašymui. Atsitiktinės studijos iš lėto formavo tyrinėtinų problemų ratą: totorių kilmė, jų gyvenviečių tinklo kūrimasis, karybos istorija, kalbos, raštijos ir papročių raida, ryšiai su islamo pasauliu. Buvo rašoma apie mečetes, skelbiamos žymių totorių biografijos, tačiau niekas nesiėmė brėžti nuoseklios įvykių se-

¹ Kryczyński L. Bibliografja do historii Tatarów polskich. Za-
mość, 1935.

kos. Tai, kas buvo paskelbta dviejuose „Rocznik Tatarski“ tomuose, lenkų ir totorių spaudoje, rodė, kad etninės bendrijos istorijos problemas imta sieti su LDK istorija, tačiau nepretendavo į išsamias mokslines studijas².

Totorių praeities tyrinėjimai neturėjo apibrėžtos chronologijos. XIX a. problematika juose užėmė vietos tiek, kiek tą leido daryti nustatyti istorijos šaltiniai. Galbūt rimtesnių sumanymų turėjo L. Kričinskis, ieškojęs medžiagos Vilniaus generalgubernatoriaus ir Gardino gubernatoriaus kanceliarijų archyvuose, tačiau paskelbtuose darbuose jis aptarė tik totorių dalyvavimą 1831 bei 1863 m. sukilimuose ir jų emigraciją į Turkiją³. Kartu su S. Kričinskiu jis rengė spaudai straipsnį apie Slanimo totorius. Šio nebaigto darbo rankraštį ne itin seniai paskelbė J. Tyszkiewiczzius⁴.

S. Kričinskis monografijoje „Lietuvos totoriai“ apėmė platų chronologinį laikotarpį (XIV—XX a.), kėlė konceptualias problemas, tačiau totorių egzistencijos Rusijos užimtose žemėse klausimo specialiai neišskyrė. Remdamasis ano meto duomenimis, jis sukūrė nuo rusifikacijos ne itin nukentėjusio, bet jai besipriešinusio, garbingas protėvių tradicijas išlaikiusio totoriaus paveikslą⁵.

Netotorių kilmės mokslininkai svarbesnių darbų šia tema tarpukario metais neparasė. Tai, kad jie įtraukdavo totorius į bendrą tyrinėjimų kontekstą, kaip L. Žytkowiczzius, glaustai aptaręs totorių statistiką 1795 m. gyventojų revizijos sąrašuose ir XVIII a. pabaigos rusų

² Ten pat; Rocznik Tatarski. T. I. Wilno, 1932; T. II. Zamość, 1935.

³ Krczyński L. Tatarzy litewscy w wojsku polskiem w powstaniu 1831 roku: O stosunku muślimów do powstania 1863 r. Wilno, 1932; Krczyński L. Tatarzy polscy a Wschód muźulmański // Rocznik Tatarski. Zamość, 1935. T. II. S. 1—130.

⁴ Tyszkiewicz J. Stonimscy Tatarzy w XIX i pocz. XX w.: Uwagi do artykułu Leona i Stanisława Krczyńskich // Acta Baltico-Slavica. 1987. T. XVIII. S. 45—51; Krczyński L. i S. Tatarzy w Stonimiu // Ten pat. P. 53—66.

⁵ Krczyński S. Tatarzy litewscy: Próba monografii historyczno-etnograficznej // Rocznik Tatarski. T. III. Warszawa, 1938.

administracijos taktiką šios negausios prijungtų žemių gyventojų grupės atžvilgiu, arba H. Mościckis, rašęs apie buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemių padalijimą ir jų likimą, historiografinės situacijos iš esmės nekeitė⁶. Kritiškai vertintina 1924 m. paskelbta Krokuvos universiteto profesoriaus J. Talko-Hryniewiczzius studijėlė. Apibendrinamas 1891 ir 1902 m. Lietuvoje atliktus antropologinius tyrinėjimus, jis pateikė padrikų duomenų apie totorių praeitį bei dabartį ir dažnai neargumentuotų vertinimų⁷.

Iš nepriklausomos Lietuvos istorikų tik A. Janulaitis istoriniais šaltiniais paremtuose kapitaliuose veikaluose „Užnemunė po prūsais (1795—1807)“ bei „Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž. (1795—1863)“ pastebėjo totorių pėdsakų XIX a. visuomenėje⁸. Jais domėjęsis P. Klimas, matyt, buvo sumanęs parašyti platesnį darbą, bent jau skirti jiems daugiau dėmesio nagrinėdamas Lietuvos ir totorių santykius viduramžiais. Tuo tikslu jis studijavo Vakarų Europos, lenkų ir rusų istorikų paskelbtus darbus. Išskyrus pažintinį straipsnelį „Vilniaus rytojuje“, P. Klimas nieko nepaskelbė⁹.

Totoristikos raidą ilgam buvo sustabdę XX a. politiniai sukrėtimai. Turėjo reikšmės ne tik tai, kad Antrojo pasaulinio karo metais totorių inteligentija, kurios pastangomis tyrinėjimai stūmėsi į priekį, buvo sunaikinta arba išsklaidyta, o dar XX a. pradžioje suskaldyta totorių

⁶ Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. Wilno, 1913. T. I. 1772—1800. S. 159, 161, 183—184, 196, 213—214, 256, 428—430; Żytkowicz L. Rządy Repnina na Litwie w latach 1794—7. Wilno, 1938. S. 332—335.

⁷ Talko-Hryniewicz J. Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy. Kraków, 1924.

⁸ Janulaitis A. Užnemunė po prūsais (1795—1807). Kaunas, 1928. P. 159—160; Janulaitis A. Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž. (1795—1863). Kaunas, 1936. P. 192, 389, 414, 448, 468.

⁹ Lietuvos užsienio reikalų ministerija. Lietuvos atstovybė Prancūzijoje. Medžiaga apie lietuvių ir totorių santykius // LVA. F. 383. Ap. 18. B. 286.

diaspora taip ir liko valstybių sienų atskirta. Sovietiniais laikais praradusi teisinį ir visuomeninį tautinės mažumos statusą, tiek Lietuvoje, tiek Baltarusijoje, tiek Lenkijoje ji ilgą laiką nekėlė didesnio mokslininkų susidomėjimo. Retos užuominos apie totorius Lietuvos istorikų, pvz., R. Batūros ir B. Dundulio, veikaluose spragos neužpildė¹⁰. Kiek daugiau dėmesio jiems skyrė E. Gudavičius, aptaręs totorių dalinių organizacijos ypatumus LDK pašauktinių kariuomenėje¹¹.

Kitas, jau rezultatyvus, totoristikos studijų etapas sietinas su XX a. septintojo—devintojo dešimtmečių Lenkijos, Maskvos ir Minsko istorikų tyrinėjimais. Galima pastebėti susiformavusias tyrinėjimų kryptis, išsamiau gvildentus, diskutuotinus ir diskutuojamus dalykus, kas liudija, kad nors totoristika, kaip marginalinis reiškinys, ir netapo savarankiška orientalistikos šaka, tačiau ji užėmė svarbią vietą Lietuvos ir Lenkijos istorijos tyrinėjimuose.

Paskelbtų darbų (monografijų, straipsnių, referatų, recenzijų) chronologija — XIV—XX a. Bene daugiausia nagrinėtos temos — totorių apgyvendinimo raida, jų teisinė ir luominė padėtis LDK. Monografijose jas gvildeno P. Borawskis, A. Dubiński, S. Duminas, I. Kanapackis, J. Sobczak, J. Tyszkiewicz¹². Totorių atkėlimo, imigracijos bei migracijos etapus, jų gyvenviečių tinklo plėtrą ir geografiją savo straipsniuose aptarė P. Borawskis, K. Gry-

¹⁰ *Batūra R.* Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą. Vilnius, 1975; *Dundulis B.* Lietuva Napoleono agresijos metais (1807—1812). Vilnius, 1981. P. 108.

¹¹ *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai // Karo archyvas. Vilnius, 1992. T. XIII. P. 101—103.

¹² *Sobczak J.* Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa—Poznań, 1984; *Borawski P.* Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1986; *Borawski P., Dubiński A.* Tatarzy polscy: Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. Warszawa, 1986; *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII—XVIII w. Warszawa, 1989; *Думин С. У., Канпацкі І. Б.* Беларусь татараў: Мінулае і сучаснасць. Мінск, 1993.

gajtis, A. Gryckevičius, J. Sobczakas, A. Zakrzewskis¹³, luominės ir socialinės hierarchijos ypatumus — P. Borawskis, S. Duminas¹⁴.

Bene labiausiai diskutuotas klausimas — ar totoriai priklausė LDK bajorų luomui — tapo totoriškos problematikos dominante. Jį aiškinantis reikėjo plėsti tyrinėjimus, ieškoti naujų šaltinių, o svarbiausia, nustatyti totorių integravimosi į LDK feodalinę visuomenę politinius, teisinius, socialinius ir kultūrinius aspektus¹⁵. Polemikos įkarštyje buvo peržengti istoriškai apibrėžti chronologiniai rėmai: paskutiniu argumentu, patvirtinančiu toto-

¹³ *Borawski P.* Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XIV—XVII) // *Przegląd Orientalistyczny*. 1977. Nr 4. S. 191—204; *Грыцкевіч А. П.* З гісторыі паселянцў татар ў Беларусі / Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. Мінск, 1991. № 6. С. 81—89; *Sobczak J.* Z zagadnień spornych osadnictwa tatarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim // *Acta Baltico-Slavica*. 1990. T. XIX. S. 341—360; *Sobczak J.* Walka Tatarów w królewskich państwach o uznanie ich praw // *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie* (druga połowa XVII—pierwsza XVIII w.). Wrocław—Warszawa—Kraków, 1991. S. 70—90; *Zakrzewski A. B.* Osadnictwo tatarskie w Wielkim Księstwie Litewskim — aspekty wyznaniowe // *Acta Baltico-Slavica*. 1991. T. XX. S. 137—153; *Grygajtis K.* Z dziejów osadnictwa tatarskiego w Polsce (od XIV do pocz. XX w.) // *Przegląd Orientalistyczny*. 1977. Nr 2. S. 135—140.

¹⁴ *Думин С. В.* Татарские князья в Великом княжестве Литовском // *Acta Baltico-Slavica*. 1991. T. XX. S. 7—49; *Borawski P.* Tatarzy-kozacy w Wielkim Księstwie Litewskim // *Rocznik Muzeumński*. Rok I. 1992. T. I. S. 44—68.

¹⁵ *Sobczak J.* Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego // *Przegląd Historyczny*. 1986. T. LXXVII. Zesz. 3. S. 467—480; *Borawski P.* Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim // *Lituanica-Slavica* Poznanensia. Studia Historica II. Poznań, 1987. S. 188—212; *Sobczak J.* Z problematyki położenia prawnego ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim // *Ten pat.* P. 213—226; *Borawski P.* O przynależności Tatarów gospodarskich do stanu szlacheckiego // *Przegląd Historyczny*. 1988. T. LXXIX. Zesz. 2. S. 345—357; *Zakrzewski A. B.* Czy Tatarzy litewscy rzeczywiście nie byli szlachtą? // *Przegląd Historyczny*. 1988. T. LXXXIX. Zesz. 3; *Dumin S. W.* Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany w jej sytuacji prawnej w XVI—XVIII w. // *Roczniki Historyczne*. *Rocznik LVII—1991*. S. 147—163.

rius priklausius žlugusios valstybės bajorų luomui, tapo XIX a. Rusijos imperijoje jiems oficialiai pripažinta bajorystė.

Bene detaliausiai yra išnagrinėta totorių karo tarnyba, iš prievolės virtusi teise ir pareiga ginti valstybę. Daug dėmesio skirta totorių vėliavų pašauktinių kariuomenėje organizacijai, žemiūnių tarnybai privačiose didikų vėliavose, dalyvavimui Lenkijos Karalystės ir LDK karo žygiuose, totorių etninių karinių formuočių kūrimuisi¹⁶.

Apibrėžta, tačiau nuodugniau tyrinėtina yra totorių kalbinės, kultūrinės ir religinės asimiliacijos problema¹⁷.

Šaltinių panaudojimu, faktų ir reiškinių interpretavimu bene mažiausiai pasistūmėta nagrinėjant musulmonų religinės organizacijos, tikybos, kuri tapo stipriausiu atsparumo asimiliacijai veiksmu, ypatumus. Nors šiuos dalykus aptarinėjo visi monografijų autoriai, dažniausiai buvo apsiribota S. Kričinskio veikalo koncepcijų kartojimu. Kiek plačiau tikybą kaip totorių religinę ideologiją nagrinėjo S. Chazbiejewiczius savo nepaskelbtoje daktaro disertacijoje. Musulmonų šventyklų, daugiausia tų, ku-

¹⁶ Apie totorių karo tarnybą rašė visų minėtų monografijų autoriai. Taip pat žr.: *Borawski P.* Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI—pierwszej połowie XVII w. // *Acta Baltico-Slavica*. 1979. T. XII. S. 133—166; *Borawski P.* Służba wojskowa Tatarów-ziemian w dobrach Radziwiłłów (XVI—XVIII w.) // *Rocznik Muzułmański*. Rok I. 1992. T. I. S. 74—100.

¹⁷ *Dubiński A.* Charakterystyka języka Tatarów polsko-litewskich // *Acta Baltico-Slavica*. 1981. T. XIV. S. 83—90; *Borawski P., Sienkiewicz W.* Chrystyanizacja Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim // *Odrodzenie i reformacja w Polsce*. 1989. T. XXXIV. S. 87—114; *Borawski P.* Szlachta litewsko-polska pochodzenia tatarskiego // *Przegląd Wschodni*. 1991. T. I. Zesz. 3. S. 595—613; *Zakrzewski A. B.* O asymilacji Tatarów w Rzeczypospolitej w XVI—XVIII w. // *Tryumfy i porażki*. Warszawa, 1989. S. 75—95; *Zakrzewski A. B.* Niektóre aspekty położenia kulturalnego Tatarów litewskich w XVI—XVIII w. // *Wilno-Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*. Białystok, 1992. T. II. S. 107—127.

rios stovėjo dabartinėje Baltarusijos teritorijoje, istoriją ir jų architektūrą aprašė A. Lakotka¹⁸.

Nuodugnai yra aprašytas XX a. totorių atgimimo sąjūdžio, jų atskirumo ir bendrumo heterogeninėje tautinėje aplinkoje požymių formavimosi procesas. Šioje srityje daug nuveikė A. Miškiewiczius, kurio tyrinėjimai apima ir XX a. devintąjį dešimtmetį¹⁹.

Nepretenduojanti į išsamią istoriografinę analizę totoristikos raidos apžvalga vis dėlto būtų nepakankama, jei neužsimintume apie filologijos ir paleografijos darbus. Tai totorių raštijos paminklų tyrinėjimai, kurių pradininku laikytinas A. Antonovičius, nors į totorių rankraščius, rašytus tiurkų, baltarusių ir lenkų kalbomis, bet arabiškais rašmenimis, specialistai atkreipė dėmesį dar XIX a. Išjudinus turtingus Rytų kultūros kodus, pastaruoju metu imamasi grafinės, tekstologinės ir teminės rankraščių analizės (G. Aleksandrovič-Miškinienė, A. Drozd, Cz. Lapičius, P. Suteris)²⁰.

¹⁸ *Chazbiejewicz S.* Ideologia muzulmanów polskich w XX wieku / Rozprawa doktorska pod kierunkiem doc. d. hab. J. Sobczaka. Gdańsk—Poznań, 1991 (rankraštis saugomas Poznanės A. Mickevičiaus universitete); *Лакотка А. И.* Бегаг вандраваннаў, ці адкуль у Беларусі мячэці. Мінск, 1994.

¹⁹ *Miškiewicz A.* Tatarzy polscy. 1918—1939. Warszawa, 1990; *Miškiewicz A.* Tatarska legenda: Tatarzy polscy. 1945—1990. Białystok, 1993.

²⁰ *Антонович А.* Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968; *Лапичь Cz.* Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia, grafia, język). Toruń, 1986; *Drozd A.* Chamaif Sobolewskiego // *Rocznik Tatarów polskich*. Gdańsk, 1993. T. I. S. 48—62; *Drozd A.* Ornitomancja Tatarów polskich (fał krukowy) // *Ten pat.* Gdańsk, 1994. T. II. S. 25—37; *Drozd A.* Nowe odkrycia w badaniach nad piśmiennictwem tatarskim // *Ten pat.* P. 206—230; *Александровіч-Мішкінене Г.* Кітаб з фондаў Казанскага ўніверсітэту (№ 1446) // *Беларускі Інстытут навукі й мастацтва*. Запісы. 21. New York, 1994. P. 76—111; *Александровіч-Мішкінене Г., Шупа С.* Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году з збораў Нацыянальнага Музею Літоўскай Рэспублікі ў Вільні / New York, 1995; *Сутер П.* Литовско-татарские тефсиры как объект интерференциального исследования // *Кірціакų тиуркų Orientas Lietuvoje: Istorija ir tyrimų perspektyva*. Vilnius, 1994. P. 145—153.

Vis dėlto totoristikos istoriografijoje, pažvelgus į ją monografiškumo, dokumentinio pagrįstumo, keliamų problemų požiūriu, prarasto valstybingumo laikotarpiu, t.y. XVIII a. pabaigoje—XX a. pradžioje, gyvavusios totorių bendruomenės raidos tendencijos yra mažai atskleistos. Jas nusakę tyrinėtojai apsiribojo pavieniais, dažniausiai tais pačiais faktais paremtomis pastabomis, kurios bendriausiais bruožais apibūdino totorių padėtį Rusijos užimtose žemėse: jų atžvilgiu palankią ir net favorizujančią valdžios politiką, kartu — atsparumą rusifikacijai, smarkėjančią totorių polonizaciją, kuri ne tik reiškėsi lenkų kalbos dominavimu jų kasdieniame gyvenime, bet ir veikė savivoką bei ideologines nuostatas. Tyrinėtojai taip pat atkreipė dėmesį į tikybos reikšmę išlaikant etninį totorių savitumą²¹.

Į klausimą, dėl kokių priežasčių daugiau kaip šimto metų laikotarpis buvo taip mažai tyrinėtas, atsakymas gali būti toks: tai lėmė šiandieninės totoristikos raidos specifiška, bet kartu ir tradicinė kliūtis — ribotos galimybės ieškoti dokumentinės medžiagos archyvuose, plėsti šaltinių bazę. Lietuvos totorių istorijai skirtus darbus daugiausia rašė ir teberašo mokslininkai, kurie su totoriška problematika susidūrė tyrinėdami Lietuvos ir Lenkijos viduramžius (J. Sobczakas, J. Tyszkiewiczus, A. Zakrzewskis ir kt.). Tie, kuriems totorių praeitis tapo pagrindiniu pažinimo objektu (P. Borawskis, A. Miśkiewiczus), visų pirma rėmėsi jiems prieinama Lenkijos archyvuose sukaupta medžiaga. Buvusios LDK XIX a. istorijos šaltiniai kaupėsi Baltarusijos, Lietuvos, Lenkijos archyvuose, daug jų yra Rusijos archyvuose, kurie užsienio mokslininkams ilgą laiką nebuvo lengvai prieinami.

Tie darbai, kurie papildė totorių XIX a. istorijos šaltinių bazę, plėtė tirtinų problemų diapazoną, atsirado platesnėse temose. Antai J. Wąsickio monografijoje apie

²¹ Borawski P., Dubiński A. Min. veik. P. 125—149; Borawski P. Tatarzy w dawnej... S. 247—283; Думин С. У., Кананауки И. Б. Min. veik. P. 118—138; Miśkiewicz A. Tatarzy polscy... S. 11—15.

Naujųjų Rytprūsių provincijos valdymą remiantis vokiečių šaltiniais aptariamos totorių pulko formavimo Prūsijos kariuomenėje sąlygos²². I. Rychlikowos straipsnyje pirmą kartą keliamas totorių luominės priklausomybės, jų politinių ir nuosavybės teisių klausimas, kartu nagrinėjama žlungančios Lenkijos ir Lietuvos valstybės, vėliau Rusijos prisijungtų žemių smulkiosios bajorijos degradavimo problema. Pagrindinė autorės išvada, kad caro valdžia totorių atžvilgiu taikė ne vieną politiką, bet „keletą politikų“, kurios priklausė nuo totorių susisluoksniavimo ir nuopelnų Rusijos imperijai, taip pat pastabos dėl totorių legitimacijos principų verstų idėmiau pažvelgti į jų teisinės padėties raidą po padalijimų²³.

Pažymėtina, kad istorikai pradėjo domėtis totorių žemės nuosavybės raida²⁴.

Taigi kokius klausimus galima spręsti remiantis dabartine istoriografija ir archyvų fonduose išsklaidytais dokumentais?

Buvusiai Lenkijos ir Lietuvos valstybei rūpėjo apibrėžti totorių teises ir privilegijas, kurios lėmė jų vietą ir paskirtį feodalinėje visuomenėje. Tas pačias teises totoriai mėgino perkelti į skirtingomis valdymo normomis, skirtinga teise paremtą valstybę — Rusijos imperiją, kurios svarbiausias siekis maksimaliai integruoti prisijungtų žemių gyventojus turėjo įtakos caro valdžios politikos metodams ir kryptims. Svarbu išsiaiškinti, kaip buvo kuriama totorių teisių sistema, kiek joje buvo atsižvelgta į suformuotus, iš buvusios valstybės paveldėtus socialinės egzistencijos pamatus, kokios reikšmės turėjo luominiai ir etniniai veiksniai, kas vertė taikytis prie naujomis sąlygomis kuriamo visuomeninių santykių mode-

²² Wąsicki J. Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowoschodnie (Neuostpreusen) 1795—1806. Poznań, 1963. S. 114—120.

²³ Rychlikowa I. Tatarzy litewscy 1764—1831 częścią szlacheckiego stanu? // Kwartalnik Historyczny. 1990. Nr 3—4. S. 77—122.

²⁴ Szumski J. Tatarzy właściciele ziemscy w powiecie sokólskim na przełomie XIX i XX wieku // Rocznik Tatarów polskich. Gdańsk, 1994. T. II. S. 89—97.

lio, aptarti totorių integravimosi į imperijos visuomenę būdus ir išdavus.

Etninio uždarmo ir savitumo požymių reikėtų ieškoti ne tiek religinių pažiūrų, kurios iš esmės nesikeitė, sklaidoje, kiek tikybos atskirumo sąlygotoje religinio gyvenimo organizacijoje, materialinės ir dvasinės kultūros apraiškose. Kita vertus, per konfesinius dalykus reikėsi mėginimai ištrūkti iš etninės izoliacijos, jiems priskirtinas atsimetimas nuo islamo.

Negausi bendruomenė gyveno iki XVIII a. pabaigos susiformavusiam areale, sutelktomis grupėmis, dažniausiai totorkaimiuose arba palivarkuose, miestuose taip pat stengėsi laikytis kartu, kūrėsi vienoje gatvėje. Tiesa, vėliau ši sistema pamažu pradėjo irti. Gyvenviečių tipu, gyvenimo būdu nuo kitų vietos gyventojų totoriai atsiskyrė kasdienybėje. Ar ši izoliacija XIX a. nyko, būtų galima spręsti iš to, kaip keitėsi totorių gyvenamosios vietos. Taip pat svarbu panagrinėti totorių skaičių, socialinę sudėtį ir turtinę padėtį. Čia reikšmingu diferenciacijos rodikliu tampa totorių santykis su žeme, jos praradimas, objektyviai turėjęs ardyti jų enklavas.

Totorių savivokos ir etninės saviraiškos klausimas lieka atviras, nes jį reikia išsamiai tyrinėti. Taip pat būtina nagrinėti santykius su vietos gyventojais, kasdienio gyvenimo raišką.

Ginčytinas tebėra istoriografijoje vartojamo *Lietuvos totorių* termino klausimas. Jo preciziškumu abejoja dauguma autorių. Vertos dėmesio yra J. Sobczako pastabos apie terminijos netikslumus, atsirandančius vartojant geografiniu veiksmu paremtus sinonimus: *Lietuvos totoriai*, *Lenkijos totoriai*, *Lenkijos ir Lietuvos totoriai*. Jis taip pat nepritaria apibrėžimui *musulmonai* arba *lipkos*. J. Sobczako manymu, šių pavadinimų nerandama XV—XVIII a. istorijos šaltiniuose, kuriuose vartojamos tokios formos kaip *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, valdovo, Radvilų totoriai, totoriai kazokai* ir pan., todėl jis siūlo griež-

tai laikytis kiekvieno istorinio laikotarpio šaltinių kalbos²⁵.

Termino modernizavimo šalininkai, neatsisakydami istoriškumo principo, pripažįsta *Lietuvos totorių* vardo pagrįstumą kalbant apie XIX a., kai jis buvo pradėtas vartoti oficialiai, siekiant atskirti Rusijos prisijungtų žemių totorių kilmės gyventojus nuo Kazanės, Krymo, Sibiro ir kitų imperijos totorių. Taip jie vadinami XIX a. mokslinėje literatūroje ir šaltiniuose, nors kartais įvedamas terminas *Vakarų krašto totoriai* arba *Vakarų gubernijų totoriai*. Tačiau šie istorikai nesutinka, kad *Lietuvos totorių* vardas būtų vartojamas kalbant apie dabartį. Autorių, linkusių vartoti terminą *Lenkijos totoriai* arba *Lenkijos ir Lietuvos totoriai*, pagrindinis motyvas yra toks: būtina atsizvelgti į totorių asimiliaciją vienoje ar kitoje tautoje. A. Miškiewicziaus ir S. Chazbiejewiciaus nuomone, negalima kalbėti apie totorių lietuviškumą tarpukario ir pokario laikotarpiu, kai dauguma jų pasidavė lenkų kultūros įtakai. *Lietuvos totorių* vardą jie pripažįsta tik tiems, kurie gyvena etnografinėje Lietuvoje²⁶. Panašiai samprotauja S. Duminas ir I. Kanapackis, padaliję dabartinius totorius į „tautines grupes“. Kalbos, kultūros, genealoginių tradicijų požiūriu juos priskiria slavams, teritoriniu ir valstybiniu — Baltarusijos totoriams tiek viduramžiais, tiek naujaisiais laikais²⁷.

Šiame darbe Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės totorių palikuonys vadinami *Lietuvos totoriais* Lietuvos vardą suvokiant kaip buvusios valstybės, į kurią jie kadaise atsikėlė, sinonimą, taip pat laikantis XIX a. istoriografijos terminijos.

Tiriamąjį laikotarpį pradžia datuojama 1795 m., kai įvyko paskutinis, trečiasis, Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimas. Tada nusistovėjo totorių gyvenamos teritorijos, jų valstybinės priklausomybės ribos, kurios galu-

²⁵ Sobczak J. Położenie prawne... S. 3—4.

²⁶ Miškiewicz A. Tatarzy polscy... S. 6; Chazbiejewicz S. Min. veik. P. 4—5.

²⁷ Думин С. У., Канапацки И. Б. Min. veik. P. 4—5.

tinai susiformavo po 1815 m. Vienos kongreso. Didžioji totorių bendruomenės dalis liko gyventi Rusijos imperijoje, mažuma — Lenkijos Karalystėje. Pabaiga — tai Rusijos imperijos žlugimo metai. Knygos pavadinime įrašytas turėjęs epochinės reikšmės XIX a. — laikotarpis, kai formavosi svarbiausi totorių bendruomenės bruožai. Procesai ir reiškiniai aptariami nepaisant nuoseklumo laiko atžvilgiu, išskiriant svarbesnes vienam ar kitam reiškinii apibūdinti datas.

Kalbant apie XIX a. totorius, turima galvoje visa valstybių sienomis atskirta bendruomenė. 1795—1807 m. nedidelė jos grupė gyveno Prūsijai atitekusioje teritorijoje, iš kurios buvo sudaryta Naujųjų Rytprusių provincija. Totorių būta Užnemunėje, kuri pagal administracinį padalijimą priklausė Balstogės departamentui. 1807 m. Tilžės taikos sutartimi Balstogės sritis atiteko Rusijai, Užnemunė buvo prijungta prie Varšuvos Kunigaikštystės. Vėliau šios žemės, kaip ir Austrijos žinioje buvusi Vakarų Galicija (totoriai gyveno Palenkėje, Studziankos bajorkaimyje), atsidūrė 1815 m. įkurtoje Lenkijos Karalystėje.

Tačiau pagrindinė bendruomenės dalis gyveno prie Rusijos prijungtose žemėse, totorių buvo visose iš lietuviškių žemių sudarytose, taip pat Minsko, Podolės ir Volynės gubernijose, Balstogės srityje. Gubernijų administracinis-teritorinis padalijimas ne kartą keitėsi, todėl būtina jį priminti. Trumpai, tik 1795—1797 m., egzistavo Vilniaus ir Slanimo gubernijos, vėliau sujungtos į vieną — Lietuvos guberniją. Aleksandro I 1801 m. rugsėjo 9 d. (čia ir toliau datos rašomos senuoju stiliumi) įsaku buvo sudarytos dvi gubernijos — Lietuvos Vilniaus (Vilniaus, Ašmenos, Breslaujos, Kauno, Raseinių, Šiaulių, Telšių, Trakų, Ukmergės, Upytės ir Užnerio [Švenčionių] apskritys) ir Lietuvos Gardino (Gardino, Bresto, Kobrino, Lydos, Naugarduko, Pružanų, Slanimo ir Volkovysko apskritys). Nikolajaus I 1842 m. gruodžio 18 d. įsaku buvo įsteigta Kauno gubernija (Kauno, Panevėžio, Raseinių, Šiaulių, Telšių, Ukmergės ir Zarasų apskritys). Vilniaus

gubernijai liko Vilniaus, Ašmenos, Švenčionių, Trakų apskritys, be to, prie jos buvo prijungtos Minsko gubernijos Dysnos ir Vileikos apskritys, Gardino gubernijos Lydos apskritis. Prie Gardino gubernijos buvo prijungta Balstogės sritis, tuomet guberniją sudarė Gardino, Balstogės, Belsko, Bresto, Kobrino, Pružanų, Slanimo, Sokulkos ir Volkovysko apskritys. Naugarduko apskritis buvo prijungta prie Minsko gubernijos, kurią tuomet sudarė Minsko, Bobruiško, Borisovo, Igumeno, Mozyriaus, Naugarduko, Pinsko, Rečicos ir Slucko apskritys. Podolės ir Volynės gubernijose totorių gyveno taip mažai, kad šių gubernijų administracinis padalijimas šiuo atveju nėra svarbus.

Kompaktiškų šaltinių, kurie leistų visapusiškai pažinti totorių bendruomenės XIX a. istoriją, apskritai nėra. Tyrinėjimams reikalinga medžiaga išsklaidyta daugybės archyvų įvairiuose fonduose. Daugiausia dokumentų aptinkama Lietuvos valstybiniame istorijos archyve. Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos fonde esama centro ir vietos administracijos susirašinėjimo dėl totorių teisių, ekonominės ir socialinės padėties, apskričių bajorų vadovų apie juos pateiktų duomenų, totorių prašymų ir skundų. Susirašinėjimas totorių reikalais taip pat saugomas Lenkijos Karalystės vietininko kunigaikščio Konstantino kanceliarijos fonde. Vilniaus bajorų deputacijos fonde saugomos turiningos totorių bajorystės įrodymų bylos, bajorų seimelių dokumentai, kuriuose atsispindi totorių dalyvavimas luomo savivaldos institucijoje. Totoriai minimi 1795 m. gyventojų revizijos sąrašuose, saugomuose Vilniaus izdo rūmų fonde. Paskirų dokumentų esama Vilniaus gubernijos valdybos Statybos skyriaus, dokumentų kolekcijos fonduose. Panašaus pobūdžio šaltinių aptinkama Gardino ir Minsko gubernatorių kanceliarijų, bajorų deputacijų, Izdo rūmų fonduose. Jie saugomi Baltarusijos nacionaliniame istorijos archyve Minske ir Gardine. Šiek tiek dokumentų, kuriuose minimi totoriai, esama Lietuvos valstybiniame archyve, Lietuvos mokslų

akademijos bibliotekos ir Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštynuose.

Svarbūs yra Rusijos valstybiniame istorijos archyve (Sankt Peterburge) sukaupiti dokumentų rinkiniai. Tai — Valdančiojo Senato Heroldijos departamento bylos, atspindinčios totorių legitimacijos procesą, taip pat Kitatikių reikalų departamento bylos, susijusios su Lietuvos musulmonų konfesijos veikla. Totorių gyvenamajam areaui, jų gyvenviečių tinklui nustatyti informacijos teikia Rusijos geografijos draugijos archyve saugomi P. Kepeno rinkiniai.

Rašant šį darbą pasinaudota Lenkijos Respublikos archyvuose ir bibliotekų rankraštynuose esančia medžiaga. Vyriausiąjame senųjų aktų archyve Varšuvoje išlikę I ir II Valstybės tarybų, taip pat Tikybų ir visuotinio švietimo valstybės komisijos aktai leidžia atskleisti Lenkijos Karalystėje ir Rusijos Vakarų gubernijose gyvenusių totorių padėties skirtumus. Ten pat saugomo Radvilų archyvo dokumentuose (dvarų inventoriuose, Radvilų komisijos aktuose) yra pateikta duomenų apie privačių valdų totorių teisių ir nuosavybės santykių unifikavimą. Su ta pačia problema susiję Varšuvos universiteto rankraštyne saugomi Klecko majorato aktai. Vertingas, bet neišsamus J. Jaroševičiaus išrašų apie totorius XIX a. rinkinys, saugomas tame pačiame rankraštyne. Totorių padėtis Naujuosiuose Rytprūsijuose atsispindi imperatoriaus Frydricho Vilhelmo aktuose, provincijos valdžios pranešimuose, totorių kreipimuose į valdžią, kurie saugomi Balstogės valstybiniame archyve, Karo ir ūkio rūmų fonde.

Darbe taip pat pasinaudota skelbtais šaltiniais: Rusijos imperijos pilnu įstatymų rinkiniu, gubernijų atminčiais knygomis, 1897 m. visuotinio gyventojų surašymo medžiaga.

Renkant medžiagą Lenkijos Respublikos archyvuose didžiulę paramą suteikė Mokslo rėmimo fundacija, J. Mianowskio kasa (Fundacja Popierania Nauki, Kasa im. J. Mianowskiego), moksliniams tyrinėjimams paskyrusi autorei stipendiją.

LUOMAS

Teisės ir privilegijos

XVIII a. pabaigoje Rusijos valdžia ėmėsi pertvarkyti užgrobtas žemes. Tuo metu, kai nugalėtojai mėgino prapasti krašto ypatumus, kūrė projektus, kaip integruoti Lietuvos žemes į Rusijos imperiją, pralaimėjusieji, jų privilegijuoti sluoksniai stengėsi išlaikyti savo teises ir privilegijas.

Lietuvos totoriai nebuvo išimtis. Iš kitų buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės gyventojų valdžia juos išskyrė Kuršo, Estijos ir Lietuvos generalgubernatoriui Nikolajui Repninui duotu vardiniu Jekaterinos II 1794 m. spalio 30 d. įsaku „Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės padalijimo į tris dalis ir jų valdymo“, taip pat prie jo pridėtu manifestu, kuris Lietuvos gyventojams buvo paskelbtas tik 1796 m. sausio 31 d. Abu aktai deklaravo valdžios poziciją bajorų, miestiečių ir kitų gyventojų atžvilgiu. Generalgubernatoriui buvo nurodyta, kaip dera elgtis su totoriais: „Laiku vykdydamas jums skirtą pareigą, atkreipkite dėmesį į Lietuvos srityse gyvenančios totorių genties kariuomenę. Jie kilę iš narsios ir nuoširdžios tautos, tad tikėdamiesi rasti šias pagirtinas savybes, kuriomis garsėja totoriai, skiriame jiems mūsų aukščiausiąją globą. Šiuo tikslu pavedame jums, priėmus jų, kaip ir kitų Lietuvos gyventojų, ištikimybės priesaiką, patvirtinti jų nuosavybę ir privilegijas ir visai jų bendruomenei mūsų garbės žodžiu suteikti viltį, kad ne tik paliekame jiems laisvę išpažinti savo tikyba, taip pat visa tai, ką jie

turėjo Lietuvoje, bet ir norime, užtikrinę jų padėtį, dar labiau ją pagerinti" ¹.

Imperatorės įsakas nuskambėjo kaip pažadas, tiesa, neparemtas teisės aktais. Pasak autorių, istoriografijoje įtvirtinusių teiginį, esą totoriams buvusi taikyta protekcinė carizmo politika, jis galėjęs paskatinti totorius be konfliktų pereiti į carizmo pusę ².

Pažadas galiojo, kai 1795 m. vyko pirmasis buvusios LDK ir penktasis Rusijos gyventojų revizinis surašymas, turėjęs atskleisti nemokestinių (bajorų, dvasininkų) ir mokestinių (miestiečių, valstiečių, laisvųjų žmonių) luomų santykį. Vilniaus ir Slanimo gubernijų čigonus, karaimus, žydus, taip pat „Lietuvoje gyvenančius totorius“ numatyta surašyti atskirai. Buvo įsakyta Minsko gubernijos totoriams taikyti ne tik etninį, bet ir žemės nuosavybės kriterijų. Kaip ir bajorai, totoriai žemvaldžiai buvo įpareigoti pateikti vardinius šeimos ir atskirus baudžiauninkų sąrašus. Nustatyta, kad valstybiniuose ir privačiuose miestuose, miesteliuose bei kaimuose gyvenantys totoriai, taip pat „būdami laisvi žmonės, besinaudojantys ypatingomis teisėmis ir privilegijomis, šeimų sąrašus, pasirašytus jų vyresniųjų, pateiks atskirai“ ³.

Totoriai užsirašė arba juos užrašė įvairiai. Palivarkų ir baudžiauninkų savininkai atvirai pasivadino bajorais. Bajorkaimių totoriai buvo sužymėti bendruose parapijų gyventojų sąrašuose. Apie tuos, kurie nuomojo žemę ir mokėjo činšą, duomenis pateikė tų žemių savininkai. Gyvenusių miestuose pavadino bendru totorių vardu, kartais nurodė jų verslą ⁴.

¹ Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-западного края при императрице Екатерине II (1792—1796). Вильна, 1903. С. 30.

² Kričinskis S. Lietuvos totoriai. Vilnius, 1993. P. 48; Borawski P., Dubiński A. Min. veik. P. 125; Borawski P. Tatarzy w dawnej... S. 250—251.

³ Сборник документов... С. 235, 296.

⁴ Ревизские сказки дворян Опшмянского уезда Виленского воеводства за 1795 г. // LVIA. F. 515. Ap. 15. V. 78. L. 122, 151—156,

Vis dėlto revizijos suvestinėse totoriai buvo išskirti kaip etninė grupė. Nors būta turtinių ir socialinių skirtumų, nė vienas iš 1460 suvestinėse surašytų Minsko, Slanimo ir Vilniaus gubernijų totorių nepateko į 1796 m. apmokestintųjų sąrašus ⁵. Jie protestavo prieš visokius mėginimus pažeisti šią privilegiją. Kai privačiuose valdose „ant žemės“ gyvenusius totorius dalis savininkų surašė kartu su baudžiauninkais ir vertė mokėti padūmę. Ašmenos apskrities Krevo ir Vyšniavo dvarų totoriai pasijuto esą užgauti ir apskundė savininkus Lietuvos vyriausiajai valdybai. Ši išpėjo, kad žemvaldžiai privalo pasitenkinti žemės mokesčiu ⁶.

Tiesa, kai 1798 m. Vilniaus Lukiškių priemiesčio totoriai savavališkai panaikino į miesto knygas įrašytą namų numeraciją, atsisakė mokėti sargybos mokesį ir paklusti miesto policijai, jų veiksmai buvo pripažinti neteisėtais, bet tik todėl, kad nepakluso naujoms gubernijų valdymo taisyklėms, pagal kurias ir bajorai privalėjo atlikti miestiečių prievoles. Tačiau Gubernijos valdyba nekvestionavo jų bajoriškos kilmės, kuriai įrodyti jie pateikė Lenkijos karalių privilegijas ⁷.

Pažadas galiojo ir 1797 m. Rusijos kariuomenėje pradėjus formuoti Lietuvos totorių dalinį. Tad vėl reikėjo išsiaiškinti, kiek jų gyvena prisijungtose žemėse, surinkti duomenis apie turtinę ir socialinę padėtį. Apskričių

184, 337, 391—399, 473; V. 79. L. 329, 333, 337, 338, 350—351, 361, 403; Ревизские сказки Олитского прихода Трокского уезда за 1795 г. // Ten pat. V. 62. L. 11—13; Ревизские сказки Трокского уезда Старотрокского прихода за 1795 г. // Ten pat. V. 65. L. 74—91; Powiatu Trockiego listy familiów tatarskich // Ten pat. V. 71. L. 2—33; Ревизские сказки по Трокскому уезду Бутриманского прихода // Ten pat. V. 53. L. 4—6.

⁵ Переписи населения России. Итоговые материалы подворных переписей и ревизий населения России (1646—1858). Вып. VI. Москва, 1972. С. 99, 106, 108.

⁶ Дело о татарах и вольных людях по Виленской губернии под разными помещиками жительствовавших // LVIA. F. 378. BS. 1813. V. 274. L. 3.

⁷ Дело об отношении генерал-прокурора Бекешева с приписанием жалобы, поданной Государю Императору от всех вообще

ispravnikai, miestų policija buvo įpareigoti apibendrinti duomenis apie revizijoje paminėtus totorius, jų šeimų sudėtį, gyvenamąją vietą, tarnybą Lenkijos ir Lietuvos valstybės kariuomenėje, karininko laipsnį. Be to, naująją valdžią domino totorių atsiradimo LDK laikas ir priežastys, jų padėtis po padalijimų.

Kauno, Kobrino, Lydos, Slanimo ir Užnerio apskričių duomenys buvo fragmentiški, neapėmė visų Lietuvos gubernijose gyvenusių totorių, juose minima tik 293 vyrai ir 120 moterų, vis dėlto jie yra vertingi. Pirmą kartą po valstybės padalijimų totoriai aiškiai suformulavo nuostata, kuria grindė savo teisę į bajorų privilegijas. Paklausti, kas juos atvedė į kraštą, Lydos apskrities totoriai paaiškino, kad prieš keletą šimtų metų Lenkijos pakviesti jų protėviai atvyko ginti jos nuo priešų. Iškovojus pergalį, jie buvo už nuopelnus apdovanoti, priskirti prie bajorų ir galėjo naudotis šio luomo teisėmis, kartu ir teise į žemės valdas. Panašiai atsakė ir Kobrino apskrities totoriai. Pasitenkinę tuo, kad Rusijos valdžia pažadėjo palikti galioti buvusias teises, nors ir buvo paklausti, jie jokių pageidavimų neturėjo, išskyrus prašymą gražinti žemę buvusios Kobrino ekonomijos totoriams, iš kurių ją atėmė ir atidavė valdyti generolui feldmaršalui Aleksandruvi Suvorovui. Apklauskos rezultatai patenkino abi puses. „Kai tapo Rusijos valdiniais, jokių naujų potvarkių dėl jų nedaryta, dėl to buvo palikta ta pati padėtis, kurią užėmė lenkų valdymo laikais“⁸. Galbūt todėl, kai Lietuvos bajorai nuo 1797 m. pagal Rusijos įstatymų reikalavimus pradėjo įrodinėti bajorystę, totoriai dokumentų nepateikė.

татар при городе Вильне в околице Лукишках на Литовское Губернское правление, присудившее нести им все городские повинности // Ten pat. BS. 1802. V. 124. L. 1—2.

⁸ Об устройстве в Польше порядка назначением гражданских чинов по выборам и другим назначениям и о прочих распоряжениях, служащих для блага народа // Ten pat. BS. 1797. V. 9. D. 1. L. 777—778, 793—794, 802, 803.

Luominių teisių apibrėžimo problema atsirado vėliau ir buvo susijusi su smulkiųjų bajorų teisių suvaržymu.

1800 m. patikrinus Iždo rūmų sąskaitas paaiškėjo, kad gausi potencialių mokesčių mokėtojų grupė — bežemiai ir činšiniai bajorai — nemoka padūmės. Valdančiojo Senato reakcija buvo žaibiška: nuo 1801 m. sausio 1 d. minėtas bajorų sluoksnius buvo įpareigotas per dvejus metus pateikti bajorystės įrodymus. Tuos, kurie nepaisys šio reikalavimo, liepta įtraukti į mokestinius luoms kartu su valstybiniais valstiečiais⁹. Nustatyto termino nesilaikyta. Gubernijų valdininkai skundėsi, kad tikrinti bajorystę sunkina dokumentų paieškos, bajorų neturtas. Pripažinęs šias priežastis rimtomis, Valdantysis Senatas 1808 m. kovo 6 d. įsaku nustatė neribotą činšinių bajorų tikrinimo terminą. Tuo pačiu įsaku anksčiau pateiktus ir vis dar pristatomus dokumentus buvo pavesta tikrinti genealogijos komisijoms (*komisje wywodowe*), kurias sudarė gubernijų bajorų vadovai ir apskričių deputatai¹⁰. Pirmiau šią funkciją atliko Valdančiojo Senato Heroldijos departamentas.

Totoriai neketino dalyvauti bajorystės tikrinimo procedūroje kartu su činšininkais, nes nemanė, kad jiems tai aktualu. Buvusių teisių pripažinimu susirūpino tik pajutę grėsmę būti eliminuotiems iš privilegijuoto luomo.

Atliekant 1811 m. reviziją, žemvaldžiai, kurių valdose totoriai nuomavosi žemę, vėl ėmė traukti juos į revizijos sąrašus ir versti mokėti padūmės bei rekruto mokesčius. Taip buvo pasielgta su Ašmenos apskrities Alšėnų, Krevo, Smurgainių, Vyšniavo ir Valažino dvarų žemės nuomininkais. Trakų miesto magistratas į apmokestinamųjų sąrašus įtraukė Butrimonių miestelio totorius. Valstiečių „sielomis“ buvo paversti Kaune nuomavęsi žemę totoriai. Jie sunerimę kreipėsi į Vilniaus gubernijos valdybą, prašė atsižvelgti į jų tradicines teises ir neleisti sulyginti

⁹ Указы Правительствующего Сената, поступившие в Виленское Дворянское Депутатское Собрание // Ten pat. F. 391. Ap. 1. V. 988. L. 85.

¹⁰ ПСЗ. Собр. 1-е. Т. XXX. № 22873.

su valstiečiais. Panašius skundus įteikė Trakų ir Vilniaus apskričių totoriai¹¹.

Totorių činšininkų byla buvo nagrinėjama visose įmanomose instancijose: karo ir civilinių gubernatorių kanceliarijose, Vilniaus izdo rūmuose, Ministrų komitete, Valdančiąjame Senate. Veik du dešimtmečius užsitęsęs jos svarstymas parodė, kad caro valdžia neturėjo aiškios, tiksliai suformuluotos pažiūros į Lietuvos gubernijų totorius. Nebuvo sukurtas teisinis jų egzistavimo pagrindas, apsiribota mėginimais pretenduojančių į bajorystę totorių problemą spręsti derinant buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės teisę su prieštariniais Rusijos imperijos įstatymais.

Mokesčių rinkimu rūpinęsi Vilniaus izdo rūmai Gubernijos valdybai paaikškino, kad sudarant revizijos sąrašus totorių teisės nebuvo pažeistos. Į jas atsižvelgta remiantis 1670, 1678 ir 1786 m. seimų konstitucijomis. Tiems, kurie atlieka karo tarnybą, taip pat taikomos bajorų teisės, tad jie moka tik šiam luomui privalomus mokesčius. 1795 m. revizija parodė, kad Vilniaus gubernijoje yra 603 totorių „sielos“, jos įrašytos tarp bajorų, asmeninių prievolių neatlieka, izdui mokesčių nemoka, išskyrus degtinės varymo. 1811 m. revizijoje buvo surašyti todėl, kad valdovo manifestu įsakyta pažymėti visus, kurie buvo surašyti anoje revizijoje.

Galiausiai buvo pripažinta, — tai lėmė Gubernijos valdybos požiūris, — kad su bajorais sulygintų totorių į 1811 m. reviziją traukti nederą. Tačiau siekiant nepažeisti manifesto reikalavimų Ašmenos, Trakų, Užnerio ir Vilniaus apskričių žemskiniams teismams buvo pavesta sudaryti atskirus totorių sąrašus. Tą patį klausimą svarstęs Ministrų komitetas 1811 m. gruodžio 7 d. patvirtino minėtų sąrašų sudarymo tikslingumą, įsakė iš totorių laikinai nerinkti mokesčių ir pažadėjo reikalą galutinai sutvarkyti, kai aptars bendras revizijos išdavus. Apie šį Ministrų komiteto nutarimą Policijos ministerijos valdy-

tojas Sergejus Viazmitinovas 1812 m. gegužės 18 d. pranešė finansų ministrui Dmitrijui Gurjevui ir Vilniaus civiliniam gubernatoriui Aleksandru Lavinskiui. Per tą laiką, kol sukosi biurokratinė mašina, remiantis 1811 m. gruodžio 18 d. manifestu, kuris suvienodino Lietuvos ir Rusijos gubernijų mokesčius (be to, vietoje padūmės buvo įvesta pagalvė), miestelių ir privačių valdų totoriai buvo įtraukti į apmokestinamųjų sąrašus¹². Mokesčių dydis nustatytas pasibaigus Prancūzijos ir Rusijos karui. 1813 m. Izdo rūmai totoriams ir čigonams paskyrė 2 rb asignacijomis pagalvę, be to, totoriams priklausė mokėti rekrutų mokesį po 18 rb už „sielą“. Nors finansinės institucijos ir spaudė, vietos valdžia lyg ir laikėsi nuostatos be reikalo nelaužyti žadėtųjų teisių. Vilniaus gubernijos valdyba kreipėsi į karo gubernatorių Aleksandrą Rimškį-Korsakovą su prašymu pavesti Izdo rūmams galutinai išsiaiškinti, kurie totoriai gali būti apmokestinti, o kuriuos gina bajorų privilegijos.

Atliekant eilinę 1816 m. reviziją, iš pradžių atrodė, kad valdžios požiūris į totorius činšininkus nepasikeitė. Kai Breslaujos apskrities Vidžių miestelyje reguliariųjų kanauninkų jurisdikijoje gyvenę totoriai pasiskundė, kad „valdytojas Jankovskis reikalauja per dvidešimt dienų sumokėti 100 sidabrinųjų rublių nežinomų mokesčių, be to, už egzekuciją po 2 auksinus už žmogų per dieną“, Ašmenos, Breslaujos ir Vilniaus žemskiniams teismams valdžia įsakė apginti totorius nuo neteisėto persekiojimo ir priespaudos.

Tačiau Valdantysis Senatas 1817 m. rugpjūčio 23 d. įsaku įpareigojo Lietuvos gubernijų revizijos komisijas kuo skubiausiai sudaryti činšinių bajorų sąrašus, bet į juos traukti tik tuos, kurie pateiks bajorystės įrodymus. Paaikšėjus, jog Ašmenos apskrityje rasta 59, Breslaujos — 26, Kauno — 19, Užnerio — 20 totorių činšininkų, kurie tokių įrodymų pateikti negali, Vilniaus gubernijos valdyba

¹¹ LVIA. F. 378. BS. 1813. B. 274. L. 3, 4.

¹² Ten pat. L. 5, 199, 200; ПИЗ. Собр. 1-е. Т. XXXI. № 24913; Т. XXXIV. № 24913.

tuoj pat uždraudė jiems be aukščiausios valdžios sutikimo net vadintis bajorais ir pareikalavo, kad jie, „kaip ir kiti gyventojai“, mokėtų visus mokesčius ir atliktų rekrutų prievolę. Kasdienėje praktikoje tai padaryti buvo sunkiau. Iš tuo pačiu metu skirtingoms institucijoms pateiktų dokumentų aiškiai matėsi, kaip nevienodai totoriai činšininkai suregistruoti. Finansų ministerijai skirtose suvestinėse 131 totorius buvo surašytas kartu su čigonais ir pažymėta, kad jiems nustatyta 11 rb pagalgvė. Tie patys asmenys (tik jų būta 98: Kauno apskrityje — 15, Trakų — 30, Užnerio — 53) Valdančiajam Senatui įteiktose suvestinėse nurodyti neapmokestintųjų sąrašė. Vilniaus izdo rūmai, nepajėgdami savarankiškai išspręsti šio paimaus klausimo, galutines išvadas daryti paliko aukštesnėms instancijoms. 1818 m. jie atsisakė iki atskiro Finansų ministerijos nutarimo imti iš totorių rekrutų mokesčių, o apskričių izdininkams totorių pagalgvę patarė žymėti tik „dėl skaičiaus“, bet jos dar nereikalauti.

Susiklosčius tokiai situacijai, totoriai vis dažniau ėmė prašyti, kad visai bendruomenei būtų įstatymiškai pripažintos senosios teisės ir privilegijos. Be to, valdžios verčiami nuo 1817 m. jie bajorų deputacijoms (genealogijos komisijų vardas savaimė išnyko) įteikinėjo bajorystės dokumentus, dėl to iškilo įstatymų taikymo totoriams problema. Gardino bajorų deputacija Valdančiojo Senato klausė, ar tinka totorių kilmės bajorus įrašinėti į genealogijos knygas (*родословные книги*), nes tik knygosė sužymėtieji laikyti tikraisiais, lygiais Rusijos bajorams. To buvo reikalaujama pagal prisijungtose žemėse galiojusį 1785 m. balandžio 21 d. „Malonės raštą bajorams“ (*Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства*). Ji taip pat pareiškė nuomonę, kad Lietuvos totorių teisės, paremtos seimų konstitucijomis ir Lenkijos karalių privilegijomis, neturi būti pažeistos, jomis gali būti pagrįsta ir pripažinta totorių bajorystė. Tačiau jų traukimas į genealogijos knygas

prieštarautų Rusijos imperijos įstatymams¹³. Nors Jekaterina II dar 1784 m. totorių kilmės kunigaikščius ir murzas¹⁴ buvo sulyginusi su Rusijos privilegijuotu luomu, Valdančiojo Senato 1797 m. sausio 20 d. įsakas draudė į genealogijos knygos pirmąją dalį, skirtą apdovanotiems ir tikriesiems bajorams (*дворянство жалованное и действительное*), įrašyti totorius kunigaikščius¹⁵. Tuo tarpu ne viena Lietuvos totorių giminė pateikė dokumentus, kuriais įrodinėjo turinti teisę vadintis kunigaikščiais arba murzomis. Taip pat buvo neaišku, ar karininko laipsnį turintiems totoriams taikytinos kariams bajorams (*военное дворянство*) skirtos nuostatos, ar šimto ir daugiau metų senumo įrodymai leistų juos įrašyti į knygos šeštąją dalį šalia senovinių bajorų (*древние дворяне*).

Gardino bajorų deputacijos paklausimą Valdantysis Senatas svarstė 1818 m. liepos 26 d. bendrame departamentų susirinkime. Šešiolika senatorių (Aleksejus ir Sergejus Chitrovos, Vasilijus Chvostovas, Andrejus Fenis, Markas Iveličius, Ivanas Kolokolcevas, Moderachas, Nepliujevas, Grigorijus Orlovas, Severinas Potockis, Pavelas Puščinas, Repninas, Fiodoras Siversas, Valerijanas Stroinovskis, Aleksejus Žerebcovas ir Adomas Ževuskis) sutiko, kad būtina gerbti Lenkijos ir Lietuvos valstybės totoriams suteiktas teises bei privilegijas. Remdamiesi Jono III 1678 m. konstitucija „Dėl totorių“ (*О Татарach*), kuria buvo grąžintos jų teisės ir privilegijos, taip pat 1785 m. „Malonės raštu bajorams“, pripažino, kad totoriai žemvaldžiai ir karininkai sudaro bajorų luomo dalį, turi teisę dalyvauti bajorų seimelių veikloje, rinkti ir būti išrinkti atitinkamoms pareigoms. Tuo tarpu totorių pras-

¹³ LVIA. F. 378. BS. 1813. B. 274. L. 15—18, 31—34, 47.

¹⁴ Kunigaikščio (*князь*) ir murzos (iškraipyta iš persų k. *mirza*, pažodžiui — „kunigaikščio sūnus“) titulus Rusijoje gyvenę totoriai, taip pat ir Lietuvos totoriai paveldėjo iš Krymo (XV—XVIII a.) ir Kazanės (XV—XVI a.) chanatų laikų. Šie titulai buvo suteikiami kilmingiems, turtingiems, nusipelnusiems, aukštą visuomeninę padėtį užimantiems asmenims.

¹⁵ ПСЗ. Собр. 1-е. Т. XXIV. № 17749.

tuomenė galėtų pasirinkti jos padėčiai tinkamą gyvenimo būdą ir mokėti mokesčius.

Trylika senatorių (Dmitrijus Baranovas, Bekleševas, Aleksejus Bolotnikovas, Borozdinas, Jegoras fon Bradkė, fon Dezinas, Grušeckis, Korsakovas, Vasilijus Lanskojus, Rezanovas, Aleksandras Saltykovas, Sukskis ir Veidemeris) taip pat nekvestionavo buvusių privilegijų teisėtumo, tačiau nepritarė minčiai, kad reikia sulygtinti Lietuvos totorius su rusų bajorais. Juos domino, ar tai neprieštarautų 1784 m. vasario 22 d. įsakui, kuris leido totorių murzoms ir kunigaikščiams Heroldijoje įrodinėti bajorystę, bet numatė jiems atskirą sąrašą. Senatoriai taip pat pasiūlė Lietuvos totorių netraukti į genealogijos knygas, bet sudaryti atskirus sąrašus ir juos kartu su bajorystės įrodymais pateikti Heroldijai.

Atskiros ir, ko gero, tolerantiškiausios pozicijos laikėsi senatorius Michailas Bakuninas. Jis siūlė pripažinti bajorais ir tuos totorius, kurie, patys nebūdami žemės savininkai, įrodys, kad ją valdė jų protėviai. Savo požiūrį senatorius grindė Lenkijos teise, kuri, kaip teigė, bajorystę siejo su žemės nuosavybe.

Lemiamą žodį tarė teisingumo ministras Dmitrijus Lobanovas-Rostovskis. Jis sutiko, kad ir Lenkijos totoriai siekdami bajorystės gali naudotis „Malonės rašto bajorams“ suteiktomis teisėmis, tačiau reikalavo atsižvelgti į Jekaterinos II 1784 m. vasario 22 d. įsaką „Dėl leidimo totorių kunigaikščiams ir murzoms naudotis visomis Rusijos bajorų privilegijomis“. Jame buvo pažadėta grąžinti visas turėtas teises prie Rusijos prijungto Krymo totoriams ir Heroldijoje sudaryti giminių sąrašą, bet su sąlyga, kad jie pateiks carų malonės raštus arba kitus kilmės dokumentus. Teisingumo ministras restitucijos nesiejo su tikybos dalykais, bet nekrikščionims uždraudė turėti ir pirkti baudžiauninkus krikščionis. Jo manymu, šis apribojimas turėjo būti taikomas ir Lietuvos totoriams. Pagaliau jis siūlė prieš priimant galutinį sprendimą dėl

jų teisių surinkti išsamią informaciją apie prisijungtose žemėse gyvenančius totorius¹⁶.

1818 m. lapkričio 15 d. Valdantysis Senatas, išklauses teisingumo ministro nuomonę, pripažino, kad Lietuvos totorių teisės ir privilegijos neturi būti pažeistos, o bajorų deputacijos, atsižvelgdamos į Lenkijos ir Lietuvos valstybės konstitucijas, gali teigiamai spręsti jų bajorystės klausimą. 1819 m. kovo 6 d. įsaku Gardino bajorų deputacijai buvo pavesta, baigus tikrinti totorių bajorystę, giminių į genealogijos knygas neįrašinėti, o tik sudaryti atskirą jų sąrašą. Be to, buvo liepta surinkti duomenis apie totorių žemėvaldą ir priklausomus valstiečius, taip pat apie į krikščionybę perėjusias gimines ir šią informaciją, kilmės dokumentų bei bajorystės išvadų raštų (*wywody szlachectwa*) nuorašus pateikti Heroldijos departamentui. Įsakas taip pat buvo išsiųstas Minsko, Mogiliovo, Podolės, Vilniaus, Vitebsko ir Volynės gubernijų valdyboms. Pažymėtina, kad Valdantysis Senatas faktiškai nepritarė D. Lobanovo-Rostovcevo minčiai Lietuvos totoriams taikyti 1784 m. vasario 22 d. įsako normas, tačiau šios nuostatos aiškiai nesuformulavo¹⁷.

Vilniaus gubernijos valdyba savaip interpretavo Valdantčiojo Senato nurodymus ir pavedė pilies ir žemės teisėmams kontroliuoti, kad musulmonų tikybos totoriai neįsigytų žemės kartu su valstiečiais krikščionimis. Pasklido gandai, kad iš totorių bus atimti baudžiauninkai.

Sunerimę dėl valdžios veiksmų, Gardino gubernijos totoriai skubiai išsirinko įgaliotinius, kuriems pavedė „visų Lietuvos totorių vardu“ dabar ir ateityje atstovauti bendruomenei palaikant santykius su aukščiausią valdžia. Garbė rūpintis bendru reikalu teko penkiems asmenims — atsargos karininkams štabssrotmistrai Steponui (Mustafai) Rizvanovičiui, rotmistrai Jonui Safarevičiui, kornetui Steponui Murzai Zablockiui, taip pat Lydos žė-

¹⁶ О внесении татар литовских в дворянскую родословную книгу // RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 31—32, 45, 46; ПСЗ. Собр. 1-е. Т. XII. № 15936.

¹⁷ RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 49—51, 56.

mės ribų teisėjui Juozapui Murzai Talkovskiui ir Gardino zemskinio teismo posėdininkui Jonui Murzai Tuhan Baranovskiui. 1819 m. gegužės 8 d. įgaliojimas buvo įrašytas į Vilniaus apskrities žemės teismo knygą. Atrodo, Gardino ir Vilniaus gubernijų totoriai veikė susitarę, nes tų pačių metų liepos 14 d. Aleksandrui I įteiktą nuolankų prašymą pasirašė kiti asmenys, būtent atsargos karininkai pulkininkas Amuratas Murza Naiman Kričinskis, rotmistras Dovydas Sobolevskis ir majoras Semionas Murza Ulanas, tačiau prie prašymo buvo pridėtas gardiniečių įgaliojimas.

Prašyme ginama žemvaldžių teisė į žemę ir priklausomus valstiečius (teigta, kad abiejose gubernijose jie valdo apie 20 000 dešimtinių žemės ir 1250 baudžiauninkų), bežemių teisė naudotis bajorų luomo privilegijomis ir skundžiamasi dėl savavališkų Vilniaus gubernijos valdybos veiksmų, minėto 1784 m. įsako taikymo vietiniams totoriams. Dėl viso to baudžiauninkai ir samdiniai sukilo prieš šeimininkus, žemvaldžiams atsisakoma suteikti kreditus, jaunimui trukdoma stoti į karo tarnybą. Prašyme pabrėžta, kad teisėmis, gyvenimo būdu Lietuvos totoriai skiriasi nuo Rusijos totorių, tad dėl ketinimų sulyginti su šiais yra griaunami jų egzistencijos pamatai.

Prašymą palaikė Gardino civilinis gubernatorius Mykolas Butovtas-Andžeikovičius. Užtardamas totorius, suformulavo asmeninę nuomonę, kuri galėjo atspindėti bendrą Lietuvos visuomenės požiūrį į kraštiečius kitatikius. Policijos ministerijos valdytoju Sergejui Viazmitinovui M. Butovtas-Andžeikovičius rašė: „[...] esu gimęs Lietuvoje ir negaliu nepripažinti Lietuvos totorių veiksmų bei poelgių kilnumo, tai rodo ir privilegijos, už nuopelnus suteikiančios jiems bajorystę. Prerogatyvų ir žemės įgijo narsumu ir protėvių krauju, kuri per amžius liejo dėl Lietuvos. Teisę vadintis bajorais jiems suteikė Lietuvos krašto dėkingumas [...]“ Todėl, jo manymu, dėl teisingumo reikia palikti galioti senąsias privilegijas, netaikyti jiems 1784 m. įsako, kuris buvo išleistas Lietuvos dar neprijungus prie Rusijos.

Valdantysis Senatas neprieštaravo. Papildomu 1819 m. gruodžio 4 d. įsaku patvirtino, kad Lietuvos totoriams 1784 m. įsako normos negalioja, taip pat priminė anksčiau nurodymus patikrinti totorių gimines¹⁸. Abu 1819 m. (kovo 6 ir gruodžio 4 d.) įsakai negarantavo totorių teisių neliečiamumo, vis dėlto jas pripažino. Be to, įsakai reiškė, kad Peterburgas sutinka atverti jiems Rusijos įstatymais pagrįstą kelią į bajorystę.

Totoriai pradėjo masiškai kreiptis į bajorų deputacijas dėl bajorystės pripažinimo. Kaip negincijamą savo teisių įrodymą karo gubernatoriui A. Rimskiui-Korsakovui įteikė originalą Augusto II 1698 m. gegužės 12 d. privilegijos, kuri kartojo 1677 m. seimo konstitucijos „Dėl LDK totorių“ (*O Tatarach WXL*) nutarimus. Konstitucija patvirtino vėliavininkų, murzų ir visų totorių, ėjusių karo tarnybą valstybės ir privačiuose daliniuose, teises bei laisves¹⁹.

A. Rimskis-Korsakovas pavedė apskričių bajorų vadovams per pusę metų surinkti duomenis ir sudaryti du totorių sąrašus: į pirmąjį įtraukti gimines, kurios pretenduoja į teises ir laisves Augusto II privilegijos pagrindu, į antrąjį — visus kitus totorius. Zemskiniams teismams įsake iki tikrinimo pabaigos iš totorių nerinkti mokesčių²⁰.

Vilniaus izdo rūmai, kuriems rūpėjo išspręsti totorių apmokestinimo klausimą, taip pat prisidėjo prie tikrinimo. Išnagrinėję konstitucijų dėl totorių tekstus ir pripažinę jų galiojimo teisėtumą, pasiūlė karo gubernatoriui skirstyti totorius į tris grupes. Pirmąją sudarytų totoriai, pripažinti teisėtais bajorais, atleisti nuo pagalvės, rekrutų ir kitų mokesčių, — žodžiu, visų laipsnių karininkai ir jų įpėdiniai, tie, kurie „lenkų laikais“ buvo teisiami bajorų

¹⁸ Ten pat. L. 64—69, 86—87; LVIA. F. 378. BS. 1813. B. 274. L. 89.

¹⁹ Ten pat. L. 48; Volumina legum. Petersburg, 1860. T. V. S. 258—259.

²⁰ LVIA. F. 378. BS. 1813. B. 274, L. 48, 61, 202; Дело о татарах, жительствующих в литовских губерниях // Ten pat. BS. 1832. B. 2357. L. 16.

teise, tarnavo Lenkijos ir Lietuvos valstybės, vėliau — Rusijos kariuomenėje. Antrajai grupei priklausytų totoriai, pateikę įrodymus, kad jų protėviai atliko karo tarnybą ir naudojosi bajorų teisėmis, trečiajai — besiverčią amatais ir kitais bajorui netinkančiais verslais. Pastaruosius nepriklausomai nuo to, ar jie gali pateikti kilmingumo įrodymus, Iždo rūmai siūlė apmokestinti ir bajorais nepripažinti. Savo požiūrį grindė 1658 m. konstitucija „Totorių pagalvė LDK“ (*Pogłównie tatarskie w WXL*), kuri nustatė šį mokestį amatininkams ir vežėjams.

A. Rimskis-Korsakovas Iždo rūmų pozicijos nepalaidė. Palyginęs III Lietuvos Statuto straipsnius, seimų konstitucijas, atkreipė dėmesį į tai, kad, pavyzdžiui, 1678 m. konstitucija „Dėl totorių“, nors už karo tarnybą ir leido jiems naudotis bajorų privilegijomis, kilminiais bajorais jų nepripažino. A. Rimskis-Korsakovas dar pažymėjo, kad Lietuvos Statutas numatė galimybę pereiti iš privilegijuoto į „prastą“ luomą ir priešingai, jei buvęs bajoras atsisakys negarbingo verslo. Pateikti galutinės išvados karo gubernatorius pažadėjo pasibaigus tikrinimui²¹.

Samprotavimai ir siūlymai dėl totorių diferencijavimo kriterijų praktinės reikšmės neturėjo. Tie asmenys, kurie dar neprasidėjus tikrinimui buvo pasirūpinę bajorystės dokumentais, išvengė nepalankaus valdžios sprendimo. Apie kitus buvo surinkti neišsamūs ir prieštaringi duomenys, jais remiantis padarytos nekonsekventiškos išvados.

Vilniaus apskrities bajorų vadovas surašė aštuonias šeimas (Bairulevičių, Čimbajevičių, Juzefovičių, Makoveckių, Melechų, Michalovskių, Mustafičių ir Suleimanovičių), iš viso 26 asmenis. Dauguma jų pranešė, kad yra Nemėžio bajorkaimio paveldimų žemių savininkai, vieni turi baudžiauninkų, kiti — ne. Dvi šeimos gyveno Vilniaus Lukiškių priemiestyje. Veik visose šeimose būta karininkų, vieni jų ėjo tarnybą buvusioje Lenkijos, kiti — Rusijos kariuomenėje. Visi pateikė Vilniaus bajorų de-

putacijos liudijimus, kad jiems pripažinta bajorystė. Vilniaus Iždo rūmai, palyginę sąrašą su 1811 ir 1816 m. revizijomis, nustatė, kad minėti asmenys jose neįrašyti, vadinasi, jie yra laisvi nuo pagalvės ir kitų mokesčių.

Trakų apskrities bajorų vadovas suminėjo tik šeimas, kurios turėjo bajorų deputacijų išduotus dokumentus. Septyniolika Raižių bajorkaimio seimų (Abunevičiai, Aleksandrovičiai, Bairaševskiai, Baranovskiai, Butleriai, Chaleckiai, Chazbejevičiai, Kenskiai, Korsakai, Makoveckiai, Makulovičiai, Poltorakevičiai, Rizvanovičiai, Selimovičiai, Šahunevičiai, Tokošai ir Tuhan Baranovskiai, iš viso 90 vyrų) priklausė smulkiems žemės savininkams, tik buvusio Lenkijos kariuomenės karininko Mustafos Ražekio šeima nuomavosi žemę Butrimonių miestelyje. Kaip činšininkas, jis buvo įtrauktas į 1816 m. reviziją ir turėjo mokėti pagalvę. Iždo rūmai nesiryžo šalinti jo iš mokesčio luomo, paliko tą klausimą spręsti finansų ministrui.

Kitame Trakų apskrities totorių sąraše, kuri sudarė ne bajorų vadovas, bet Iždo rūmai, paminėta dešimt seimų, iš viso trisdešimt „sielų“. Nebuvo abejonės, kad jas privalu apmokestinti, išskyrus Gembickius, kurie buvo paminėti Trakų apskrities revizijoje, bet gyveno Birštono seniūnijoje ir ten nuomavosi žemę. Iš Butrimonių miestelio totorių buvo pasiūlyta ne tik surinkti pagalvės bei kitus mokesčius, bet ir išreikalauti ankstesnes skolas.

Kaune, kaip matyti iš apskrities bajorų vadovo sudaryto sąrašo, gyveno Dzenajevičių, Eljaševičių, Gembickių, Iljaševičių, Kalinų, Mickevičių ir Smolskių šeimos, iš viso trisdešimt keturi vyrai. Iš jų penkiolika asmenų pagal 1816 m. reviziją buvo apmokestinti, tačiau keturios šeimos pateikė Vilniaus bajorų deputacijos išvadų raštus dėl bajorystės pripažinimo, kitos — dokumentus apie protėvių žemėvaldą ir karo tarnybą. Iždo rūmai sutiko pašalinti Kauno totorius iš mokesčio luomo, jei gaus finansų ministro leidimą, o kol kas savo žiniaraščiuose įregistravo juos „tik dėl skaičiaus“.

Breslaujos apskrities bajorų vadovo surinkti duomenys rodė, kad vietinių totorių pragyvenimo šaltinis buvo

²¹ Ten pat. BS. 1813. B. 274. L. 52—53, 203; Volumina legum. Petersburg, 1859. T. IV. S. 267; T. V. S. 313.

žemdirbystė nuomojamose žemėse. Chasienio Jakubovskio, Aleksandro Milkamanovičiaus ir Juozapo Ščiuckio šeimos triūsė reguliariųjų kanauninkų jurisdikijoje Vidžiuose, Dovydo Jakubovskio — Aptodolų dvaro Dubiškių užsienyje. Adomas Gembickis apskritai nusigyveno ir prisiglaudė Salako izdo dvare kampininku, jo sūnus Samuelis išsikėlė į Karačiznos dvarą. Neteisingai surašius Vidžių Albrechtovo dvaro reviziją, visi jie iki 1819 m. nebuvo apmokestinami. Tikrinimo metu Breslaujos apskrities totoriai, išskyrus Gembickius, jau turėjo oficialius bajorystės išvadų raštus, ir Izdo rūmai buvo priversti pripažinti, kad jie neapmokestinami.

Užnerio apskrityje totoriai buvo tikrinami du kartus — 1820 ir 1825 m. Pirmą kartą bajorų vadovas sudarė Jakubovskių giminės sąrašą (44 asmenys), bet jame nenurodė šeimų, gyvenamosios vietos, tik pažymėjo, kad Jakubovskiai Minsko (1806 m.) ir Vilniaus (1819 m.) bajorų deputacijose įrodė net šešių kartų senumo kilmę iš Trakų vaivadijos Trakų vėliavos rotmistro Abukero Chazbejevičiaus Jakubovskio. Nors Užnerio žemskinis teismas pranešė, jog visi Jakubovskiai verčiasi žemdirbyste nuomojamose žemėse ir odų dirbimu, bajorų vadovas teigė, kad dėl šio užsiėmimo iš jų negali būti atimtos bajorystės teisės. Panašią išvadą padarė apie Asanovičių, Gembickių ir Petkevičių šeimas (devyni vyrai), kurios taip pat vertėsi žemdirbyste ir odininkyste, tačiau turėjo bajorystės išvadų raštus.

Vilniaus izdo rūmai pastebėjo, kad bajorų vadovo pateiktas sąrašas skiriasi nuo paskutinių revizijų sąrašų, jame nepaminėti turėję mokėti pagalgvę totoriai, nesutampa „sielų“ skaičius, o svarbiausia, besiverčią amatais totoriai, nors ir yra bajorų kilmės, neturi teisės į bajorų privilegijas, todėl nutarė pašalinti juos iš nemokestinių.

Antrasis — 1825 m. — tikrinimas parodė, kad, palyginę su 1811 m., Adutiškio miestelyje, taip pat Cirmišnos, Kamojų, Komarovo, Ostrovų, Polesės dvarų kaimuose gyvenusių totorių sumažėjo veik trečdaliu. Dauguma jų išsikėlė į Dysnos apskritį, Ukmergę ir Vidžius. Iš likusių

53 „sielų“ tik penkiems asmenims, kaipėjusiems karo tarnybą, buvo pripažinta teisė naudotis bajorų privilegijomis.

Taip pat du kartus, 1821 ir 1823 m., totorius surašinėjo Ašmenos apskrities bajorų vadovas. Tai buvo Vijos Murauščiznos bajorkaimio gyventojai, Alšėnų, Krevo, Lipniškių ir Vyšniavo dvarų žemės nuomininkai, iš viso 82 vyrai. Visi, išskyrus du, turėjo bajorų deputacijų išvadų raštus. Apmokestino tik Samusį Babišą ir jo sūnų Michą, kurie teigė jų protėvius buvus karininkus, bet negalėjo to įrodyti. Be to, buvo apmokestinta šeima, įtraukta į 1811 m. reviziją, bet nepaminėta bajorų vadovo pateiktame sąraše.

Pažymėtina, kad nebuvo tikrinami totoriai dvarelių ir palivarkų savininkai. 1826 m. pradžioje Vilniaus izdo rūmai finansų ministrui pranešė, kad totorių tikrinimas visose Vilniaus gubernijos apskrityse, išskyrus Ašmenos, baigtas²².

Totorių tikrinimo byla buvo perduota Vidaus reikalų ministerijai, iš ten — didžiajam kunigaikščiui Konstantinui, kuris, būdamas tikrasis Lenkijos Karalystės vietininkas, 1819 m. rugpjūčio 4 d. taip pat buvo paskirtas Gardino, Minsko, Podolės, Vilniaus ir Volynės gubernijų bei Balstogės srities karo vadu. 1827 m. jis pavedė senatoriui Nikolajui Novosilcevičiui dar surinkti duomenis apie Gardino gubernijos ir Balstogės srities totorius. Atrodo, kad Minsko gubernijos totoriai nebuvo surašyti.

Senatorius konstatavo, kad 268 totorių šeimos, gyvenusios Gardino gubernijoje, priklausė skirtingiems socialiniams sluoksniams — nuo smulkaus žemvaldžio iki miestiečio amatininko, tačiau nė viena nemokėjo pagalgvės. Pasirodė, kad 256 šeimos turėjo oficialius bajorystės išvadų raštus, kiti totoriai arba valdė nekilnojamąjį turtą, arba turėjo karininko laipsnį. Dauguma jų buvo „nusi-pelnę ir valstybei naudingi karvedžiai, teisėjai bei val-

²² LVIA. F. 378. BS. 1813. B. 274. L. 94—96, 102—112, 115—122, 133—137, 141—142, 146, 152—163, 178—184, 189—191.

dininkai". Panašiai buvo ir Balstogės srityje: iš 39 čia gyvenusių šeimų tik šešios (18 „sielų“) buvo priskirtos laisvųjų žmonių kategorijai ir mokėjo pagalvę.

N. Novosilcevo manymu, totorių teisių tęstinumas turėjo būti išlaikytas. Didžiajam kunigaikščiui Konstantinui jis rašė:

„Reikia palikti teises ir privilegijas tiems totoriams ir jų palikuonims, kurie: a) tokiomis teisėmis naudojosi Lenkijos vyriausybės laikais arba jų protėviai Lenkijoje atliko karo tarnybą, kuri buvo pripažinta daugeliu seimų konstitucijų ir suteikė teisę į bajorystę; b) turėjo protėvius, tarnavusius Rusijai ir išsitarnavusius rangus, suteikiančius teisę į paveldimą bajorystę; c) patys išsitarnavo šiuos rangus; d) turi žemės valdas arba, remiantis privilegijomis ir konstitucijomis, gavo bajorų deputacijų išvadų raštus ir yra pripažinti bajorais.

Visi kiti, bajorų privilegijų neturintys totoriai,— tiek įrašyti, tiek neįrašyti į mokestinius luomus,— remiantis 1800 (balandžio 9 d.) ir 1802 (rugpjūčio 19 d.) m. aukščiausiais įsakais privalo mokėti pagalvę, atlikti visas prievolės, kaip tą daro laisvieji žmonės, kol įrodys bajorystę.“

N. Novosilcevas taip pat pažymėjo, kad bajorystė, jeigu ją įrodys, gali būti pripažinta ir amatininkui, nes Rusijoje „prekyba, pramone ir amatais gali verstis visi luomai“²³.

N. Novosilcevo raportas, 1829 m. balandžio 10 d. įteiktas didžiajam kunigaikščiui, rodė, kad totorių teisių ir privilegijų svarstymas valdžios aparatui pamažu tapo beprasmiškas. Kol aiškinosi, kokių būdu, nepažeidus totorių prerogatyvų, suskirstyti juos luomais, susiformavo didžiąją bendruomenės dalį sudaręs sluoksnis, kurį nuo degradacijos gynė jau pripažinta bajorystė, turtinė padėtis, taip pat iš esmės neužkirsta galimybė siekti laipsnio ir rango tarnaujant Rusijai.

²³ В Виленской губернии к какому состоянию должны быть причислены впредь татары, признающие себя неподлежащими подушному окладу // Ten pat. F. 377. Ap. 1. B. 506. L. 7—8, 35, 37, 38, 43, 44—46.

Tiesa sakant, teisių apibrėžimas neturėjo reikšmės „prastiems“ totoriams, kurių pasirodė esanti mažuma ir kuriems pagalvės rinkimas nusikėlė į ateitį. Nors ir buvo apdėti mokesčiais, iš tikrųjų jų nemokėjo, kol nebuvo baigta totorių byla.

Didysis kunigaikštis Konstantinas senatoriaus raporte išdėstytoms mintims pritarė ir pateikė jas svarstyti Valdančiajam Senatui kaip asmeninę nuomonę. 1830 m. vasario 27 d. Senatas dar kartą grįžo prie totorių teisių klausimo. Aptaręs pagrindinius valdžios veiksmus jas apibrėžiant, jis konstatavo, kad iš tikrųjų esama nedaug totorių, kurie negalėtų naudotis bajorų luomo teisėmis. Todėl buvo pripažinta, kad didžiojo kunigaikščio nuomonė yra pagrįsta, senatoriaus N. Novosilcevo parengtą tekstą be pakeitimų įtraukė į Valdančiojo Senato nutartį, kurią skyrė Finansų, Teisingumo ir Vidaus reikalų ministerijoms. Nutartis buvo pasirašyta 1830 m. rugsėjo 10 d., jos nuorašai išsiuntinėti Gardino ir Vilniaus izdo rūmams, taip pat Balstogės srities valdytojui²⁴. Rusijos imperijos įstatymų rinkinyje nutarties tekstas paskelbtas nebuvo. Šia nutartimi baigėsi pirmasis Lietuvos totorių teisių apibrėžimo etapas, tačiau praktinės reikšmės ji neturėjo.

Išspręsti Vakarų gubernijų visuomenės luomų diferencijavimo klausimą dar aktyviau buvo siekiama po 1830—1831 m. sukilimo, kuriame bajorija suvaidino svarbiausią vaidmenį. Šio, kaip teigė Rusijos valdžia, „kenksmingo ir pavojingo“ sluoksnio veiksmai paskatino greičiau išstumti nebajoriškąjį elementą iš luomo, išsklaidyti jį tarp valstiečių ir miestiečių. Tokią užduotį vykdė 1831 m. rugsėjo 16 d. įsteigtas Vakarų gubernijų komitetas, turėjęs krašte padaryti tvarką. Jam buvo pavesta nedelsiant parengti siūlymus „dėl naujo bajorų sutvarkymo“.

Komitetas pasirinko laipsniškas priemones, turėjusias visiškai atskirti bajorystę įrodžiusius asmenis nuo tų, kurie to nepadarė. Suformuluotus principus, kurie atsispin-

²⁴ Ten pat. F. 378. BS. 1813. B. 274. L. 199—209.

dėjo Valdančiojo Senato 1831 m. spalio 19 d. įsake „Dėl Vakarų gubernijų bajorų atrinkimo ir šios padermės žmonių sutvarkymo“, aprobavo Nikolajus I. Įsako preambulėje suminėti politiniai ir socialiniai reformos motyvai liudijo, kad užsitęsę ir neveiksmingi valdžios mėginimai apibrėžti bajorų luomo rėmus pirmaisiais XIX a. dešimtmečiais nebuvo svarbiausia dabartinių veiksmų priežastis. Akcentuotas politinis veiksnys: „Naujausi įvykiai iš Lenkijos susigrąžintose gubernijose parodė, kad šie žmonės (abejotinos bajorystės) dėl nesėslumo ir neturto, taip pat dėl gyvenimo būdo ypač buvo linkę dalyvauti sukilime ir imtis nusikalstamų veiksmų prieš teisėtą valdžią“²⁵. Tikriesiems, Heroldijoje patvirtintiems, bajorams atskirti rusų kalba rašytuose viešuose ir teismų aktuose įsakyta vartoti žodį *гворянин*. Turintiesiems bajorų deputacijų išvadų raštus senosios teisės buvo paliktos iki galutinio Heroldijos sprendimo. Tuos, kurie neįrodė bajorystės, buvo liepta suskirstyti į dvi laisvųjų žmonių grupes: kaimuose gyvenančią priskirti vienkieminkų (*однодворцы*), miestuose — piliečių (*граждане*) kategorijoms. Virš nelegitimuotų bajorų pakibo valstiečiams ir miestiečiams privalomų mokesčių, rekrutų prievolės, vadinasi, eliminavimo iš bajorų luomo grėsmė.

Nors įsaku buvo leista tiems, kurių bylas tebesvarsto bajorų deputacijos, laikinai naudotis asmenine laisve, jei būtų kalbama apie kūno baismės taikymą arba baudžiamąjo proceso dalykus, nuo luominės degradacijos perspektyvos tai negelbėjo. Lygiai kaip ir leidimas patiems, be atitinkamų institucijų tarpininkavimo, rūpintis kilmės įrodymais.

Teoriškai įsako nuostatos turėjo paliesti Lietuvos totorius: mažiau — turinčius bajorų deputacijų išvadų raštus, daugiau — tą bendruomenės dalį, kuri neturėjo bajorystės dokumentų arba neketino jais rūpintis. Praktiškai valdžia jų socialinės padėties klausimą atskyrė nuo Baltarusijos, Lietuvos ir Ukrainos bajorų klausimo.

²⁵ ПІСЗ. Собр. 2-е. Т. VI. № 4869.

Vakarų komiteto nario finansų ministro Jegoro Kankrino pageidavimu, Vilniaus karo gubernatoriui Nikolajui Dolgorukovui tarpininkaujant, Vilniaus izdo rūmai pateikė Vakarų komitetui XIX a. pirmojo ketvirčio totorių giminių tikrinimo duomenis. Išsamią totorių padėties apžvalgą turėjo parengti gubernijų bajorų vadovai. Būtina pabrėžti jų nusiteikimą apsaugoti totorius nuo luominės degradacijos grėsmės. Antai Vilniaus gubernijos bajorų vadovas Ignas Zabiela priminė, kad valdžios politika totoriams visuomet buvusi palanki ir nėra reikalo jiems taikyti bajorų luomo reformos, „ši liaudis visuomet pasižymėjo tvirta ištikimybe sostui, elgiasi sąžiningai ir kilniai“. Gardino civilinis gubernatorius Michailas Muravjovas, vadovaudamasis valdžios interesais, pranešė, kad jo gubernijoje tik dalis totorių priklauso bajorų luomui, kiti sudaro laisvųjų gyventojų sluoksnį, tad siūlė jų likimą spręsti atsižvelgiant į „krašto ir pačios vyriausybės naudą“. Tačiau jis pabrėžė totorių bendruomenės provyriausybinę poziciją, kurią patvirtino pastarojo meto politiniai įvykiai. M. Muravjovas atkreipė dėmesį į tai, jog „niekur nepastebėta, kad totoriai būtų dalyvavę maište, priešingai, neramiais laikais jie parodė pagirtiną ištikimybę ir atsidavimą sostui. Jie sudaro taikingų, darbščių ir naudingų gyventojų bei savininkų sluoksnį, kuris išsaugojo tam tikrus tautinius ryšius, perėmė visus krašto papročius ir išsimokslinimą, tačiau tvirtai laikosi musulmonų tikėjimo. Matyt, pastarasis bruožas apsaugojo juos nuo neišvengiamos įtakos, kurią darė lietuvių smarkumas, klastingumas ir lengvabūdiškumas“²⁶. Galima daryti prielaidą, kad taip pat palankiai totorius vertino Vilniaus karo gubernatorius.

Vakarų komiteto nuomonės vietos valdžios argumentai nenulėmė, vis dėlto įtakos jai turėjo. Lietuvos totorių klausimą komitetas svarstė 1832 m. lapkričio 1 d. Jo pirmininkas Viktoras Kočiubėjus per finansų ministrą karo gubernatoriui nusiuntė protokolų žurnalo nuorašą, ku-

²⁶ LVIA. F. 378. BS. 1832. B. 2357. L. 1—27.

riame buvo išdėstytas toks sprendimas: „Komitetas, atsižvelgdamas į tai, kad, pirma, 1831 m. spalio 19 d. įsakas dėl buvusių bajorų atrinkimo tik padedamas įgyvendinti, antra, kad Jūsų prakilnybė liudija, jog Lietuvos gubernijose gyvenantys totoriai nedalyvavo sukilime, bet, priešingai, parodė ypatingą ištikimybę vyriausybei ir apskritai išsiskiria savo elgsena, nutarė dėl totorių nieko nespręsti, bet reikalą atidėti, iki paaiškės galutinės bajorų atrankos išdavos, o Vakarų gubernijos glaudžiai susilies su tikrąja Rusija. Juolab kad dabartinėmis sąlygomis mėginimas sulyginti ištikimuosius totorius su bajorais, aktyviai dalyvavusiais sukilime, galėtų sukelti didelį totorių nepasitenkinimą“²⁷.

Tai buvo dar ne garantija, o tik užuomina, kad ketinama išlaikyti totorių atskirumą. Valdančiųjų sluoksnių palankumas, nors ir priklausęs nuo politinės padėties krašte, siekimo susilpninti vietinius bajorus, teikė viltį išlikti privilegijuotoje visuomenėje.

Nauja grėsmė Lietuvos totorių teisėms iškilo dėl to, kad valdžia nusprendė peržiūrėti Rusijos imperijoje gyvenančių musulmonų ir graikų teises. Įstatymo dėl Rusijos musulmonų, prie kurių nutarė priskirti ir Lietuvos totorius, projektą Teisingumo ministerija ir Heroldijos departamentas pradėjo rengti dar 1830 m. rudenį. Išankstinis nuostatų formulavimas rodė, kad ketinama neleisti pasilikti bajorų luome asmenims, kurių socialinė padėtis faktiškai neatitiko Rusijos privilegijuotiems sluoksniams keliamų reikalavimų. Heroldijos departamentas siūlė pripažinti bajorais tik tuos „Lietuvos murzas“, kurie išsitaravo rangus ir ordinus Rusijos tarnyboje, taip pat buvusiems Lenkijos kariuomenės karininkams, žemvaldžiams ir jų palikuonims, tačiau nesutiko priskirti luomui tų, kurių protėviai ir jie patys vertėsi amatais ir žemdirbyste²⁸.

²⁷ Ten pat. L. 48—49.

²⁸ Записка, составленная Герольдиею во исполнение Высочайшего повеления и определения Правительствующего Сената о правах на дворянское достоинство обитающих в России магометан и греков // RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 146. L. 27.

Įstatymo dar nepriėmus buvo paskelbtas minėtas 1831 m. spalio 19 d. įsakas, galėjęs smarkiai pakenkti totoriams. Ieškodami galingos protekcijos, jie kreipėsi į žandarų šefą, caro kanceliarijos III skyriaus viršininką Aleksandrą Benkendorfą. Faktas, kad A. Benkendorfas pasiūlė Vakarų komitetui atsižvelgti į Lietuvos totorių sąžiningumą, dorą ir ramų elgesį, o todėl skirti juos, kaip ir kazokus, į pagalbą Vakarų gubernijų zemskeinei bei miestų policijai tam tikram tarnybos laikui, terodė, kaip menkai žandarų šefas nusimano apie totorių problemą. Jis liko tik epizodas, palyginti su tomis pastangomis, kurias totoriai dėjo siekdami išsaugoti teises. Tiesa, Vakarų komitetas 1831 m. gruodžio 29 d. svarstė A. Benkendorfo siūlymą ir pripažino, kad būtų naudinga artimiausiu metu grįžti prie šio klausimo. Taigi nutarė pavesti N. Dolgorukovui surinkti atitinkamus duomenis ir perduoti juos finansų ministruui, kuris savo ruožtu susisiektų su Vyriausiuoju kariuomenės štabu²⁹.

Kur kas svarbesnė buvo žinia apie naujo įstatymo rengimą. Ji paskatino garbingiausius bendruomenės narius prašyti to paties asmens globos. Buvę A. Suvorovo kariuomenės pulkininkai Dovydas Kenskis ir Juozapas Talkovskis visų Lietuvos totorių vardu kreipėsi į N. Dolgorukovą ir A. Benkendorfą. 1839 m. vasario 13 d. jie įteikė raštą, kuriame pareiškė, kad Lietuvos totorių giminės tikslinga pripažinti bajorais,— tai daryti leidžia vis dar galiojantys valdžios nutarimai,— bet taikyti joms tuos pačius kriterijus kaip ir bajorams krikščionims. Motyvavo tai įsitikinimu, kad daugelį amžių totoriams gyvenant Lietuvoje buvo sukurta teisinė ir socialinė ryšių sistema, siejanti juos su europinės tradicijos tautomis. Taip pat pabrėžė akivaizdžius skirtumus tarp Lietuvos totorių ir Rusijos musulmonų, būtent: skirtingus turtinius santykius, gyvenimo būdą, jaunimo auklėjimą, kalbą, netgi aprangą. Jie neižvelgė požymių, kurie leistų

²⁹ Журнал Западного Комитета за 1831—1832 гг. // Ten pat. F. 1266. Ap. 1. B. 8. L. 194—195, 197.

sutapatinti Lietuvos totorius su rytuose ir pietuose gyvenančiomis tos pačios kilmės tautomis. Taigi rašė: „Ar gentis, kuri visuomet priklausė Europos piliečiams, gali būti sulyginta su Azijos mongolais tik dėl to, kad išpažįsta Alkoraną?“³⁰

Valdžia, nors ir neketino dėl saujelės į europinės kultūros įtaką patekusių musulmonų keisti rengiamo įstatymo principų, kompromiso neatsisakė. A. Benkendorfui pasirūpinus, Valdantysis Senatas svarstė, kaip totorių vaikams palengvinti kelią į karo ir valstybės tarnybas, o Ministrų komitetas 1839 m. birželio 6 d. nutartimi leido Heroldijai laikinai, iki bus apibrėžtos musulmonų teisės į bajorystę, karinės arba civilinės vadovybės pageidavimu pripažinti bajorais vaikus tų totorių, kurie rangus ir ordinus įsigijo tarnaudami Rusijai³¹.

1840 m. Lietuvos Statutą pakeitė Rusijos imperijos teisė. Lietuvos totoriai remiantis 1840 m. kovo 27 d. paskelbta Valstybės tarybos nuomone „Dėl Rusijoje gyvenančių graikų ir mahometonų teisių į bajorystę“ buvo atskirti nuo Lietuvos bajorų ir jiems pradėta taikyti bajorystės įrodymų principus, numatytus Kazanės ir Krymo totoriams. Tai reiškė, kad galimybę likti privilegijuotame luome tebeturėjo tie, kurie išsitarnavo rangus būdami Rusijos valdiniai. Tiesa, Lietuvos totoriams padaryta išimčių. Valdžia sutiko ir toliau pripažinti bajorais tuos, kurių protėviai tarnavo buvusioje Lenkijos kariuomenėje, turėjo žemės valdas ir pagal seimų konstitucijas — 1677 m. „Dėl LDK totorių“ ir 1726 m. „Dėl Karūnos ir LDK totorių“ (*O Tatarach Koronnych i WXL*) — naudojami bajorų teisėmis ir privilegijomis, taip pat tuos, kurie valdė žemę padalijimų metu, tiksliau — iki 1785 m.³² Tačiau 1840 m. kovo 27 d. įsaką palyginus su XIX a. pirmojo ketvirčio totorių legitimacijos principais galima sakyti, kad dabar jų teisės į luomą buvo suvaržytos.

³⁰ LVIA. F. 378. BS. 1832. B. 2357. L. 94, 102.

³¹ ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XIV. № 12419.

³² Ten pat. Т. XV. Nr. 13304.

Caro atskiru 1840 m. birželio 25 d. įsaku Lietuvos totoriams buvo padaryta dar viena išimtis. Nors ir buvo musulmonai, jie neprarado teisės valdyti dvarus, taip pat turėti priklausomų valstiečių ir laisvųjų samdinių krikščionių. Kazanės ir Krymo bajorai musulmonai šios teisės neturėjo³³.

XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvos totorius nuo vietinių bajorų atskyrė įstatymas, septintajame dešimtmetyje jie tai padarė savo noru.

1863 m. sukilimas paskatino Rusijos valdančiuosius sluoksnius galutinai baigti Vakarų gubernijų smulkiųjų bajorų suskirstymą. Sukilimo metu bajorystės įrodymai nebuvo nagrinėjami. Vėl ėmus tai daryti, 1864 m. rugsėjo 23 d. įsaku visi asmenys, kurių bajorystės Heroldija dar nebuvo patvirtinusi, jei neturėjo valstybės tarnybos arba rangų ir laipsnių, juos išlaisvinančių nuo mokesčių ir prievolių, iki 1865 m. sausio 1 d. turėjo būti įrašyti į mokestinius luomus. Bajorystės byloms baigti buvo nustatytas keturių mėnesių terminas. Tačiau negaliojo dokumentų vertimai, surašyti ant paprasto, neherbinio popieriaus, stojantiesiems į valstybės tarnybą išduoti bajorų deputacijų liudijimai, kad bajorystės byla nebaigta, nuorašai iš teismų knygų, jei tuo metu jos buvo sunaikintos³⁴.

Įsako reikalavimus pradėta taikyti Lietuvos totoriams. Vengdami sutapatinimo su valdžios persekiojamaisiais, jie įteikė peticiją generalgubernatoriui Michailui Muravjovui. Joje prašė užtarti prieš carą, kad jis leistų ne taikyti jiems įstatymo, skirto lenkų ir lietuvių bajorams. M. Muravjovas pridėjo savo nuomonę, jog totoriai liko ištikimi priesaikai, nebuvo išitraukę į maištingus bajorijos veiksmus ir taip įrodė, kad nepalaiko „revoliucinių siekių“. 1865 m. vasario 5 d. totorių teisių klausimą svarstė Ministrų komitetas, kuris paliko galioti totoriams

³³ Рубинштейн С. Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии. Вильна, 1894. С. 494.

³⁴ Janulaitis A. Lietuvos bajorai. . . P. 602—603.

taikytus iki sukilimo veikusius įstatymus³⁵. Tačiau jų valdoms buvo uždėtas penkių procentų kontribucijos mokestis, jie taip pat neišvengė kitų po sukilimo taikytų represijų. Kaip ir kiti vietiniai bajorai, pagal 1865 m. gruodžio 10 d. įsaką totoriai negalėjo įsigyti dvarų devyniose Vakarų gubernijose³⁶.

Totorių bendruomenė į tai reagavo organizuotais veiksmais. Į aukštesnes instancijas pasipylė prašymai, apeliavę į valdžios teisingumo jausmą. Tokio pobūdžio buvo atsargos karininkų generolo majoro Samuelio Kričinskio, pulkininko Aleksandro Asanovičiaus ir žandarų korpuso kapitono Selimo Zablockio visų totorių vardu generalgubernatoriui Konstantinui Kaufmanui įteiktas prašymas. Atkreiptinas dėmesys į dvi jo pozicijas. Pirma, į pageidavimą leisti totoriams lygiomis su rusų ir vokiečių kilmės žemvaldžiais teisėmis valdyti žemę ir įsigyti jos. Šiame pageidavime pasigirdo nauja gaida — pabrėžtinas vengimas būti sutapatintiems su lenkais, „jokiais būdais Lietuvos totorių nelaikyti lenkų kilmės asmenimis“. Antra, į reikalavimą, kad iš jų neimtų rinkliavų, įvestų dėl „liūdnu pastarojo meto įvykių“, ir gražintų jau surinktus penkių procentų mokesčius.

Panašų prašymą surašė Naugarduko apskrities totoriai. Skųsdamiesi sunkia padėtimi, protestavo prieš tikrinimo komisijų nustatytus laikinuosius mokesčius, renkamus cerkvių statybai, pasų ir ginklų konfiskavimą. Prašė „gailėstingosios vyriausybės“ globos ir paramos, siekė to paties tikslo: rusų kilmės asmenims taikomų lengvatų įsigyjant dvarus, stojant į valstybės tarnybą³⁷.

³⁵ Журнал Комитета Министров за 1865 г. // RVIA. F. 1263. Ар. 1. В. 3139. Л. 495—499; Дело с документами, поступившими Виленскому губернскому предводителю дворянства для сведения и руководства // LVIA. F. 391. Ар. 6. В. 2937. Л. 182.

³⁶ ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XI. № 42759.

³⁷ Дело особой канцелярии Виленского генерал-губернатора по водворению русских землевладельцев в Северо-западном крае // LVIA. F. 378. BS. 1867. В. 2273. Л. 5, 7.

K. Kaufmanas sutiko svarstyti totorių prašymus, tačiau Naugarduko apskrities gyventojų rašytajame pieštuku pažymėjo: „Prieš vertinant šio krašto totorius būtina žinoti: 1) ar iš tikrųjų nė vienas totorius nebuvo paskelbtas politiškai nepatikimu asmeniu; 2) kaip paaiškinti, kad šiuo metu paplitę sąmokslininkai nenužudė nė vieno totoriaus, nors persekiojo ir žudė visus, nepalaikiusius jų propagandos; 3) ar buvo totorių, smerkusių sąmokslą, kurio liudytojai jie buvo; 4) statistikos duomenis, kur ir kiek gyvena totorių, kiek iš jų stambių žemvaldžių, smulkiųjų bajorų ir valstiečių“³⁸.

Vakarų gubernijų valdininkų požiūriai į totorius ir jiems taikytiną politiką buvo skirtingi. Vitebsko gubernatorius abejojo jų lojalumu ir teigė, kad vyriausybės parama krašto totoriams trukdys jų rusifikuoti. Netikėjo, kad lenkų kalbą ir papročius perėmę žemvaldžiai totoriai pritaris lenkiškumo naikinimui. Gardino gubernatorius apie gubernijos totorius rašė, kad, „pirma, kai trūko rusų valdininkų, tarp tarnautojų totoriai buvo vienintelė patikima grupė“. Jis tikino, kad totoriai stropiai vykdė savo pareigą tvarkydami politines bylas, kad daug jų karininkų buvo apdovanota už sukilimo malšinimą. Taip pat aiškino, kodėl totoriai neišdavinėjo sukilėlių. Vietos valdžios manymu, lėmė ne tiek politinės pažiūros, kiek lenkų nepasitikėjimas totoriais, vengimas artimiau bendrauti su jais.

Totorių elgseną palaikant santykius su valdžia palankiai apibūdino Vilniaus civilinis gubernatorius Paniutinas, jiems priekaištų neturėjo ir Peterburgas. Todėl kai Vakarų krašto žemėvaldos reikalų komisija 1867 m. pavasarį nutarė, kad jiems galima taikyti stačiatikiams ir protestantams galiojančią teisę įsigyti žemės valdų, išskyrus sekvestruotus dvarus, kuriuos leista įsigyti tik rusų kilmės asmenims, Vilniaus generalgubernatorius K. Kaufmanas 1867 m. liepos 2 d. patvirtino šį nutarimą. Peterburgo pritarimo nebereikėjo, jis apsiribojo tuo, kad

³⁸ Ten pat. L. 8.

informavo vidaus reikalų ministrą. Generalgubernatorius, savarankiškai išsprendęs totorių teisių klausimą, padėjo tašką caro valdžios politikoje totorių atžvilgiu, kurios svarbiausias tikslas buvo „atskirti totorius nuo lenkų bajorų ir apskritai nuo lenkų kilmės gyventojų“³⁹.

Matyt, sprendimas patenkino abi puses,— tiek vietos valdžią, tiek totorius,— kurioms XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais totorių problema nustojo egzistavusi. Totoriai gavo tolesnės egzistencijos garantijas. Eidami konformizmo keliu, jie siekė išlikti, išlaikyti tradicinį gyvenimo būdą, stengėsi išvengti luominės degradacijos. Dėl to atsiribojo nuo tautos, kurios kultūrą ir papročius perėmė, kurioje asimiliavosi. Dėl to atsisakė kartu gintis nuo svetimos valstybės svetimos valdžios.

Bajorystės įrodymai

Bene labiausiai ginčijama ir iki šiol istoriografijoje nuodugnai neaparta tebėra totorių bajorystės pripažinimo problema. Istorikai, pareiškę vienokias ar kitokias, neretai prieštaringas nuomones, totorių bajorystės klausimo specialiai nenagrinėjo, bet apsiribojo bendrais samprotavimais, plaukiančiais iš Rusijos valdžios tolerancijos totoriams premisos. Antai P. Borawskis ir J. Sobczakas, perkeldami diskusiją apie totorių teisinę padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje į XIX a., padarė skirtingas išvadas apie jų socialinio statuso problemos sprendimą išgalėjus imperijos valdžiai. P. Borawskio tezė („Rusai, remdamiesi prielaida, kad didžioji šių gyventojų dalis naudojosi bajorų teisėmis Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, per kurią laiką pripažino bajorų luomo teises visai musulmonų bendruomenei. Tik kaip islamo išpažinėjams Lietuvos totoriams nesuteikė politinių teisių.“) buvo suformuluota dėl poreikio apginti savo tyrinėjimų išvadas apie totorių susitapatinimą su bajorais viduramžiais.

³⁹ Ten pat. Tarp 13 ir 14 l. L. 21, 27—29, 45, 46.

Susitapatinimo teorijos priešininkas J. Sobczakas teigė, kad caro valdžia neturėjo savo nuomonės apie totorių teisinę padėtį buvusioje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, tik atitinkamos Rusijos institucijos pripažino juos bajorais. Tačiau tai buvusi rusiškoji bajorystė, nustatyta pagal Rusijoje taikytus kriterijus: atsižvelgta į žemės nuosavybės turėjimą, nekelta totorių senųjų politinių teisių klausimo⁴⁰. Tokiai pozicijai paprieštaravo S. Duminas, atkreipęs dėmesį į ypatingą bajorų deputacijų vaidmenį totorių bajorystės pripažinimo procedūroje. Jo manymu, deputacijų surašyti bajorystės išvadų raštai atspindėjo vietinės bajoriškosios visuomenės požiūrį į totorius. Deputatai, atitinkamai interpretuodami karalių privilegijas ir seimų konstitucijas, neturėję jokių priekaištų dėl totorių teisės į bajorystę, o valdžios potvarkiai jų opinijai įtakos nedarė⁴¹.

Visai kitoks yra I. Rychlikowos požiūris į totorių bajorystę. Nuodugnai išnagrinėjusi caro valdžios politiką smulkiosios bajorijos atžvilgiu, ji padarė išvadą, kad totoriai buvo sudedamoji šio luomo dalis, ir mus dominančiu klausimu suformulavo du teiginius. Pirmuoju atkreipė dėmesį į tai, kad iki 1830—1831 m. sukilimo caro valdžia neišskyrė totorių kaip vieningos visumos, jiems privilegijų neteikė, taip pat neskubėjo palengvinti kelio į bajorystę. Antruoju pritarė J. Talko-Hryniewicziaus tezei, kad tik po 1863 m. carizmas perėjo prie kryptingos Lietuvos totorių rėmimo taktikos, visiems be išimties musulmonams pripažino bajorystę⁴².

Apibendrinus šias istorikų nuomones reikia pripažinti, kad totorių bajorystės XIX a. ištakų, tęstinumo ir teisinės sklaidos klausimas liko atviras. Pirmoje skyriaus dalyje buvo nubrėžti caro valdžios politikos Lietuvos totorių atžvilgiu metmenys. Jos sudedamoji dalis buvo įstatymai,

⁴⁰ Borawski P. Położenie prawne Tatarów... S. 200; Sobczak J. Z problematyki położenia prawnego... S. 222; Czy tatarska ludność... S. 479.

⁴¹ Dumin S. W. Szlachta tatarska... S. 162—163.

⁴² Rychlikowa I. Min. veik. P. 114, 120.

palengvinę totoriams išitvirtinti bajorų luome. Šios politikos padarinius tam tikru mastu atspindi legitimacijos procesas.

Teisinė ir institucinė bajorystės įrodymų sistema Rusijos prisijungtose žemėse rėmėsi bendrais jos įstatymais. Sistemos principus suformulavo Jekaterinos II 1785 m. „Malonės raštas bajorams“, kurio galią panaikino Pave-las I, bet 1801 m. gegužės 5 d. įsaku grąžino Aleksandras I⁴³. Juo remiantis tikrinti bajorystę turėjo pats privilegijuotas luomas. Gubernijose buvo įsteigtos genealogijos komisijos, vėliau vadintos bajorų deputacijomis, kurias sudarė gubernijų bajorų vadovai ir apskričių deputatai. Jiems reikėjo žiūrėti, ar pateikiami kilmės dokumentai atitinka „Malonės rašto bajorams“ reikalavimus, ir pripažintus bajorais asmenis įrašyti į genealogijos knygas. Bajorų deputacijos buvo įpareigtos išvadų raštus nustatyta tvarka siųsti Valdančiojo Senato Heroldijos departamentui. Jų kompetencijai nepriklausė įbajorinimo reikalai.

Kiekvienas bajorystę įrodinėjęs asmuo arba giminė privalėjo savo kilmę pagrįsti konkrečiais dokumentais. Čia buvo svarbu Rusijos ir kitų karūnuotų valdovų diplomai, suteikę teisę į titulų ir herbų, rangų patentai, protėvių ir pretendentų žemės nuosavybės aktai, protėvių bajoriškiosios tarnybos įrodymai, dvylikos kilmingų asmenų liudijimai, kad nenusižengė luomo gyvenimo ir elgsenos normoms. Būtina pabrėžti, kad galiojo tik vyriškosios linijos tiesioginės giminystės įrodymai, paremti gimimo liudijimais arba kitais dokumentais. Nuo 1816 m. iš prisijungtų žemių bajorų imta reikalauti išrašų iš revizijos sąrašų, liudijančių, kad pretendentai nėra įtraukti į mokestinius luomus.

Tuos, kurie atitiko keliamas sąlygas, pripažindavo bajorais ir įrašydavo į vieną iš šešių genealogijos knygos dalių. Tiesa, didesnio pasirinkimo nebuvo. Jekaterinos II įvestas bajorų diferencijavimas atspindėjo ryškia tenden-

⁴³ ПСЗ. Собр. 1-е. Т. XXII. № 16187; Т. XXVI. № 19856.

ciją atskirti kilminius ir išsitarnavusius žmones, buvo taikomas pagrindinėms Rusijos privilegijuoto luomo grupėms, tačiau paliko mažai galimybių prisijungtų kraštų gyventojams. Lietuvos bajorai galėjo pretenduoti tik į pirmąją (monarchų diplomais nobilituotų) arba šestąją (senujų kilminių giminių) knygos dalį.

„Malonės rašto bajorams“ kriterijai buvo taikomi ir Lietuvos totoriams. Apskritai, kol valdžios institucijoms neiškilo totorių teisių apibrėžimo problema, tarp jų ir vietos bajorų nedaryta skirtumų. Tą rodo XIX a. pradžios bajorystės išvadų raštai, nors jų ir nebuvo daug. Bene pirmasis totorių bajorystės išvadų raštas buvo surašytas 1802 m. gruodžio 3 d. Minsko bajorų deputacijoje. Įdomu tai, kad į ją kreipėsis Bobruisko apskrities gyventojas Aleksandras Azulevičius kilmės įrodymui pateikė tik vieną tos pačios apskrities bajorų vadovo ir aukštųjų pareigūnų pasirašytą raštą. Jame pažymėta, kad dar vaikystėje jis buvo atskirtas nuo šeimos, vėliau ėjo karo tarnybą savo dėdės Jokūbo Azulevičiaus vadovaujamame LDK priešakinės sargybos II pulke. Po padalijimų pagal įgaliojimą tvarkė išnuomotas žemės valdas ir buvo išrinktas Bobruisko apskrities žemskinės policijos komisaru⁴⁴. To pakako, kad A. Azulevičius būtų pripažintas bajoru.

Anksti bajorystės išvadų raštu apsirūpino Volynės gubernijos Ostrogo apskrities Juvkovcų kaimo senbuviai gindamiesi nuo kaimo paveldėtojos Teklės Jablonovskos, kuri teisme užginčijo jų teisę į žemę. 1803 m. gruodžio mėn. Volynės bajorų deputacija patvirtino bajorystę devynioms totorių giminėms ir pažymėjo, kad tai daro remdamasi „Malonės raštu bajorams“. Visus legitimuotus asmenis ji įrašė į genealogijos knygos šestąją dalį. Tais pačiais pagrindais Vilniaus bajorų deputacija 1805 m. vasario 19 d. pripažino bajorystę buvusiam Rusijos ka-

⁴⁴ Дело Минского Дворянского Депутатского Собрания (тоliau — МДАС) о дворянском происхождении рода татар Азулевичей // ВНИАМ. Ф. 319. Ап. 2. В. 22. Л. 2—4.

riuomenės poručikui, Naujųjų Rytprūsių provincijos Balo-
stogės pavieto (originale neteisingai įrašyta, kad Sokul-
kos pavieto) Demidkovo dvaro savininkui Dovydui Azu-
levičiui ir jo sūnui Jokūbui, abu įrašė į genealogijos
knygos pirmąją dalį. Jie legitimavosi Vilniuje, nes turėjo
protėvių žemės nuosavybės Trakų paviete aktus⁴⁵.

Tačiau dažniausiai Gardino, Minsko, Podolės, Vilniaus
ir Volynės gubernijų bajorų deputacijų išvadų apie to-
torių kilmę raštai datuojami 1817—1835 m. (daugiausia
bylų svarstyta 1819—1824 m.). Bajorystės bylų svarsty-
mas paspartėjo paskelbus jau minėtą Valdančiojo Senato
1819 m. kovo 6 d. įsaką. Valdžiai paliepus, Vilniaus gu-
bernijos totoriai nedelsdami pristatė kilmės dokumentus
ir palyginti greitai gavo bajorystės išvadų raštus. Kitaip
legitimacijos reikalai klostėsi Minsko, galbūt ir Gardino
gubernijoje. Valdančiojo Senato įsakas vietos valdžią
pasiekė tik 1822 m. gruodžio 28 d. Kadangi juo siekta
totorių bajorystės klausimą atskirti nuo lenkų ir lietuvių
bajorų, giminėms, kurios turėjo anksčiau išduotus išvadų
raštus, reikėjo legitimuotis antrą kartą. Dėl šios prie-
žasties nemažai Minsko gubernijos totorių giminių vos
per kelerius metus gavo po du išvadų raštus. Antai Bo-
guševičių giminė legitimavosi 1819 m. spalio 17 d. ir
1823 m. liepos 4 d., Miskevičių — 1821 m. lapkričio 4 d.
ir 1824 m. sausio 29 d.⁴⁶

Tai, kad Valdantysis Senatas pripažino totoriams teise
remtis Lenkijos karalių privilegijomis ir seimų konstitu-
cijomis, taip pat nutarė įvesti atskirą totorių giminių są-
rašą, nereiškė, jog jiems taikytą kitokia bajorystės įro-
dymų procedūra arba kelti skirtingi nei lenkų ir lietuvių
bajorams reikalavimai. Privilegijos ir konstitucijos, duo-
tos ne atskiroms giminėms, bet „visiems totoriams“, virs-

⁴⁵ RVIA. F. 1343. Ap. 53. B. 93. L. 143—150, 162; Дело о дво-
рянстве Азулевича, Селимовича и Ассановича // Ten pat. Ap. 16.
B. 650. L. 6—7.

⁴⁶ Дело МДДС о дворянском происхождении рода татар Богда-
шевичей // ВНИАМ. F. 319. Ap. 2. B. 258. L. 113—116, 170; Дело [...] Мискевичей // Ten pat. B. 1950. L. 1—4, 81—84.

damos legitimacijos elementu, o kartais ir jos pagrindu,
turėjo atstoti tą bajorų kilmės argumentacijos dalį, kurios
reikalauta iš lenkų ir lietuvių bajorų, būtent giminės
nobilitacijos įrodymus. Kitas dalykas, kad tai paspartino
totorių legitimaciją, sudarė sąlygas pasitvirtinti bajorystę
giminėms ir asmenims, neturintiems svarių argumentų kil-
mei pagrįsti.

Bajorų deputacijos XIX a. antrajame ir trečiajame de-
šimtmečiuose surašė išvadų raštus visoms dokumentus
pateikusioms totorių giminėms ir dažniausiai baigdavo
jas tokia būdinga formule: „Remdamiesi šiais pateiktais
įrodymais, taip pat teisėmis, privilegijomis ir konstitu-
cijomis, kurias totoriams suteikė Lenkijos karaliai, malo-
niai patvirtino šviesiausieji Rusijos imperatoriai, atsi-
žvelgdami į 1785 m. „Malonės rašto bajorams“ taisykles,
ne mažiau paisydami Valdančiojo Senato įsakų, duotų
Lietuvos gubernijos valdybai, reikalavimų, bajorystę įro-
dinėjančius totorius N pripažįstame kilminiais ir senai-
siais lenkų bajorais [...]“ (*za rodowitą i starożytną szlach-
tę polską uznajemy*). Po 1819 m. išvadų tekste pridėdavo:
„[...] netraukdami į jokią [genealogijos knygos — T. B.]
dalį, atskirame sąrašė pažymime [...]“ (*nie mieszcząc do
żadnei klasy na udzielnym spisku zapisujemy*)⁴⁷.

Nepasitaikė rasti totorių giminės, kuriai bajorų depu-
tacijos dėl vienos ar kitos priežasties būtų atsisakiusios
pripažinti bajorystę. 1838 m. civiliniai gubernatoriai tų
žemių, kuriose gyveno Lietuvos totoriai, rinko žinias apie
legitimuotas gimines. Jų duomenimis, Gardino bajorų de-
putacija pripažino bajorystę 96 totorių giminėms (220 as-
menų), Minsko — 33 giminėms (598), Vilniaus — 108 gi-

⁴⁷ Formulės tekstas cituojamas iš Eljaševičių 1817 m. spalio 2 d.
ir Meišutovičių 1819 m. rugsėjo 20 d. giminių bajorystės išvadų raštų
(LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 281. L. 150—151; B. 283. L. 8). Analogiškai
skamba kitų totorių giminių bajorystės išvadų raštų koraboracijos.
Išvadų raštų forma nesiskyrė nuo prijungtų žemių bajorų krikščionių
to pačios paskirties dokumentų. Žr.: *Łowmiański H.* Wykaz wywodów
szlachectwa na Litwie przeważnie z lat 1773—1799 // *Miesięcznik He-
raldyczny.* Warszawa, 1939. Rok XVIII. Nr. 1. S. 6.

minėms (1507). Kartu jie pažymėjo, kad Vilniaus bajorų deputacijoje legitimavosi daug totorių iš Gardino ir Minsko gubernijų⁴⁸. Peterburgo Heroldijoje taip pat išliko duomenų, kad iki 1823 m. bajorystės išvadų raštas Podolės gubernijoje gavo 4 totorių giminės (19 asmenų), Volyinės — 11 giminių (24 asmenys)⁴⁹. Nėra duomenų apie Balstogės srityje gyvenusius totorius.

Totorių giminių bajorystės išvadų raštai skyrėsi savo turiniu, reprezentatyvumu, galiausiai apimtimi, bet turėjo ir bendrų bruožų. Giminės genealogijos išvadų raštas buvo palyginti griežtos formos dokumentas, nuosekliai iš kartos į kartą vedęs tiesioginę vyriškąją liniją. Tačiau kai kuriuose išvadų raštuose po privalomos bajorų deputacijos prisistatymo formulės buvo dokumentais neįrodyta, bet istorinės ir giminės tradicijos parenta teksto dalis. Ją panagrinėti gali būti naudinga mėginant atsakyti į klausimą, kaip totoriai suprato savo egzistencijos LDK pamatą, suvokė savo vietą tarp kitų valstybės gyventojų ir kaip siekė ją išsaugoti.

Alejevičių 1819 m. gegužės 14 d. bajorystės išvadų raštas pradėtas tokiu teiginiu: „Ši giminė Turkijos valstybėje vadinosi bajorais ir naudojosi Strėlės herbu, ji atvyko į Lietuvą, čia ištikimai tarnavo ir tobulai išmoko riterių meną [...] buvo pripažinta bajorais [...]“

Dovgialų 1819 m. gegužės 5 d. bajorystės išvadų rašte parašyta, kad „kunigaikščio Vytauto laikais, kai Lietuva kariavo su kaimynais, į pagalbą buvo pakviesti Krymo totoriai, tuomet iš Krymo valstybės žemės, vadintos Adčisarajumi, į Lietuvą atvyko Džaloirų Murzų Dovgialų protėviai, už didvyriškumą kunigaikštis Vytautas apdovanojo juos žeme“.

Meišutovičiai 1819 m. rugsėjo 20 d. bajorystės išvadų rašte prašė pažymėti, kad „ši giminė, senais laikais at-

⁴⁸ LVIA. F. 378. BS. 1832. V. 2357. L. 79, 88, 92; Дело о представлении документов на подтверждение дворянского происхождения татар Трокского уезда // Ten pat. F. 391. Ap. 1. V. 1765. L. 24.

⁴⁹ RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 145—150, 186.

vykusi iš Užvolgio į Lenkijos kraštą ir jame apsigyvenusi, už daugelį paslaugų, palankumą, ištikimybę sostui ir kilnius poelgius pirma iš Lietuvos didikų kunigaikščių, vėliau iš Lenkijos ir Lietuvos valstybės, galiausiai iš buvusių Lenkijos karalių dovanų gavo žemės valdų, daugeliu privilegijų ir konstitucijų bei Statutu drauge su įvairiose LDK vaivadijose ir pavietuose gyvenančiais totoriais buvo pripažinta bajorais“⁵⁰.

Panašiai skambėjo Bairulevičių, Eljaševičių, Jezerskių, Poltoržickių, Viosnovskių ir kitų giminių bajorystės išvadų raštų pradžia.

Kaip minėtos formulės pateko į kai kurių totorių giminių XIX a. pirmajame ketvirtyje surašytus bajorystės išvadų raštus, sunku tiksliai pasakyti, bet greičiausiai pačių totorių iniciatyva. Tai galėjo būti inspiruota ir bajorų deputacijų raštininkų, turėjusių bajorystės dokumentų apibendrinimo patirtį. Prisiminkime kad ir Simono Daukanto išsirūpintą šeimos genealogiją, kurią Mykolo Römerio vadovaujama deputacija patvirtino 1824 m. rugpjūčio 24 d. Joje esama nuorodų į J. Dlugošo liudijimus, tolimą praeitį, kai Daukantai pasižymėjo pilietiniu drąsumu ir dorovingumu, uoliai tarnavo tėvynei⁵¹. Mitologizuotas reminiscencijas dažniausiai mėgo totorių giminės, kurioms šiaip jau nestigo bajorystės įrodymų. Jomis norėta pabrėžti giminės senumą ir tradicinę teisę į bajorystę. Šiaip ar taip, jos atspindi totorių savivoką. Visuomeninė reikšmė buvo vertinama atsižvelgiant į priklausymą privilegijuotam luomui, į vietą, kurią užėmė santykiuose su valdovu, išsiskyrimą iš kitų visuomenės sluoksnių. Po padalijimų totorių mąstymas nepakito, jie aukštino riterio-kario-samdinio, su kuriuo identifikavosi, įvaizdį, kuriuo naudojosi siekdami bajorystės Rusijos valstybėje.

⁵⁰ Дело о дворянском происхождении татар Алеевичей // LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 571. L. 3; Дело [...] Довгялов // Ten pat. V. 1284. L. 5; Дело [...] Мейшутовичей // Ten pat. V. 283. L. 5.

⁵¹ Merkys V. Simonas Daukantas. Vilnius, 1991. P. 52.

Apskritai, tikrindamos totorių dokumentus, bajorų deputacijos itin didelių reikalavimų nekėlė, rūpinosi tik tuo, kad nebūtų pažeidžiama „Malonės rašto bajorams“ raidė, kurią, tiesą sakant, gan laisvai interpretavo. Iš legitimuotų giminių išsiskyrė Murzos Jušinskiai, kurie Minsko bajorų deputacijai pateikė dvylikos kartų genealogiją. Giminės pradininku nurodė buvus „Otomanų imperijos kunigaikštį ir senatorių“ Timruką Ušiną Baltąjį, kuriam karalius Aleksandras dovanojo Vazovo dvarą Trakų vaivadijoje ir Voverių — Minsko. Pastarasis dvaras priklausė giminei ir XIX a. Pateikė pluoštą XVI—XIX a. dokumentų, tarp jų — karaliaus privilegijų originalų, išrašų iš teismų aktų dėl žemės nuosavybės, rangų patentus ir atleidimo nuo karo tarnybos atestatus, testamentus, apskrities bajorų vadovo liudijimą, kad priklausė privilegijuotam luomui. Išvadų raštuose nurodyti du XVI a. dokumentai, kuriuose minimi Ušiniai, su Krymo chanų antspaudais (bajorystės byloje šių dokumentų nėra). Žodžiu, viskas rodė Jušinskius buvus aukštais totorių bendruomenės urėdais, kariais ir žemvaldžiais.

Panašią visuomeninę padėtį užėmė Talkovskiai, legitimacijos aktus gavę Gardino bajorų deputacijoje. Šios giminės pradininkai — kuo ji pagrįstai didžiavosi — buvo išsimokslinę žmonės — Žygimanto Augusto totorių kalbos vertėjas Kulzimanas, taip pat karaliaus vertėjas Izmaelis ir arabų kalbos raštininkas Ali.

Viosnovskiai iš kartos į kartą paveldėdavo kario profesiją (*naśludując czyny przodków swoich poświęcili się wojskowości*). Už tai, kaip teigė, sumokėjo protėvių žeme Trakų vaivadijoje, Vokės Prūdžionių bajorkaimyje. Bajorystei įrodyti neturėjo jokių dokumentų, išskyrus kaimynų liudijimus, kad yra bajorai.

Achmetas Jezerskis pateikė protėvių žemės nuosavybės Keturiasdešimt Totorių bajorkaimyje dokumentus. Savo teisę į legitimaciją jis grindė bendromis totoriams suteiktomis karalių privilegijomis.

Sulevičių bajorystė buvo pripažinta remiantis Vilniaus žemės teismo liudijimu, kad visi giminės dokumentai sudegė per namo gaisrą⁵².

Būtina pabrėžti, kad joks bajorystės išvadų raštas nesirėmė tik privilegijomis ir konstitucijomis. Tai yra dar vienas įrodymas, kad valdžia neketino pripažinti bajorystės visiems Lietuvos totoriams.

Bajorų deputacijos taip pat patvirtino visus be išlygų giminių herbus, net tais atvejais, kai nebuvo pateikti atskiri jų aprašymai. Sunkiau sekėsi tiems, kurie pretendavo į giminės titulus. Įrodymams pateiktuose dokumentuose nemažai totorių pasivadino kunigaikščiais arba murzomis. S. Duminas skiria 28 kunigaikščių ir 29 murzų gimines, o dešimčia atvejų pažymi, kad vartoti abu titulai⁵³. Tačiau Vilniaus bajorų deputacija kunigaikščio vardą oficialiai įrašė tik keturių giminių išvadų raštuose, būtent Kaišylių herbo Dovgialų, Kirvio herbo Dzenajevičių, Sas herbo Lovčickių ir Stalo Kojelių herbo Ulanų-Maliušickių. Pastarųjų byla rodo, kad Heroldija Lietuvos totorių titulus griežtai atmetė. Ir ne dėl to, kad, kaip teigia S. Duminas, reikėjo surinkti daugybę dokumentų, ko neįstengė padaryti net pasiturintys totoriai: Rusijos įstatymai titulus pripažino tik Rusijos bei Lietuvos kunigaikščių palikuonims ir tiems, kurie juos gavo iš carų ir kitų šalių valdovų⁵⁴. O senosios Lietuvos totorių aristokratijos titulai buvo atsinešti Aukso Ordos laikais ir priklausė gentinės giminės tradicijos liekanoms.

⁵² О дворянстве недорослей Юпинского, Шиняевского и Волциана // RVIA. F. 1343. Ap. 34. V. 1075. L. 2—9; Дело о дворянском происхождении татар Тальковских // LVIA. F. 391. Ap. 1. V. 777. L. 7—8; Дело [...] Висновских // Ten pat. V. 279. L. 19; Дело [...] Езерских // Ten pat. V. 282. L. 1; Дело [...] Сулевичей // Ten pat. V. 580. L. 4.

⁵³ Думин С. В. Татарские ... С. 42—49.

⁵⁴ Ten pat. P. 40; LVIA. F. 391. Ap. 1. V. 1284. L. 7—8; Дело о дворянском происхождении татар Дзенаевичей // Ten pat. V. 292. L. 3; Дело [...] Ловчицких // Ten pat. V. 285. L. 6; Дело [...] Уланов-Малюшицких // Ten pat. V. 6. L. 11, 13.

Nesulaukę oficialaus titulų pripažinimo, totoriai neketino jų išsižadėti, saugojo juos kaip garbingos praeities ir kilmingumo simbolį. Kričinskių giminė kunigaikščiais vadinosi net iki XX a. vidurio⁵⁵. Ne toks įprastas *murzos* vardas tapo kai kurių giminių pavardės dalimi (Murza Jušinskis, Murza Kričinskis, Murza Mucha, Tuhan Murza Baranovskis).

Atkreiptinas dėmesys į totorių legitimacijos sociokultūrinį aspektą. Nobilituotis totorių kilmės pagrindu netrukde giminės narių tikybos skirtumai. Minsko bajorų deputacija 1815 m. kartu su kitais Bazarevskių kilmės dokumentais svarstė Karolio Stanislovo Radvilos totorių vėliavos rotmistro Juozapo Bazarevskio testamentą, surašytą 1723 m. Testatorius jame rašė, kad „pažinęs nedorus mahometonų tikybos paklydimus“ priėmė šventą Romos katalikų tikėjimą, buvusiam broliui Uriašui pardavė savąją Bazorų valdų dalį ir nutraukė ryšius su totorių bendruomene. Jo palikuonys buvo pripažinti bajorais. Ta pati deputacija 1817 m. liepos 23 d. pripažino bajorais Veršio herbo Korickius — Tomo Korickio, 1686 m. perėjusio į graikų katalikų tikėjimą, palikuonis. 1819 m. sausio 21 d. bajorystę pasitvirtino jo brolio musulmono Jonušo Korickio vaikaičiai. 1824 m. abi išvados buvo sujungtos, krikščioniškos ir musulmoniškos šakų Korickiai įtraukti į atskirą totorių sąrašą. Kartu su broliais musulmonais į giminės genealogiją buvo įtrauktas katalikybę priėmęs neofitas Juozapas Iljasevičius, panašiai ir Jokūbas Jasinskis, kuris, pakrikštytas graikų katalikų bažnyčioje, pasivadino Aleksejumi Dobrovolskiu⁵⁶.

XIX a. pirmajame ketvirtyje Heroldijos departamentas bajorų deputacijų atsiųstas totorių bylas svarstė retai, tik būtiniaisiais atvejais, esant oficialiems civilinių bei ka-

⁵⁵ Думин С. В. Мин. вейк. Р. 40.

⁵⁶ Дело МДДС о дворянском происхождении рода татар Базаревских // ВНИАМ. Ф. 319. Ар. 2. В. 81. Л. 3—4; Дело МДДС о дворянском происхождении рода татар Ясинских // Ten pat. В. 3798. Л. 15; О дворянстве Корицких Минской губернии // RVIA. Ф. 1343. Ар. 23. В. 6794. Л. 62—68; О дворянском происхождении татар Ильясевичей // LVIA. Ф. 391. Ар. 1. В. 289. Л. 4.

rinių institucijų paklausimams dėl konkretaus asmens bajoriškos kilmės. Tuomet departamentas atidžiai tikrindavo išvadų raštų pagrįstumą. 1828 m. jo imperatoriškosios didenybės inspekcijos departamento prašymu jis tikrino Lukiškių mečetės mulos Dovydo (Danieliaus) Šablovskio sūnaus Juozapo, ketinusio stoti į karo tarnybą, kilmės dokumentus. Nors Vilniaus bajorų deputacija 1819 m. balandžio 25 d. teigiamai įvertino Šablovskių įrodymus, Heroldijos valdininkai rado rimtų motyvacijos spragų ir atsisakė patvirtinti jų bajorystę. Dar pridėjo, kad Vilniaus bajorų deputacija apskritai yra linkusi išdavinėti neteisėtus bajorystės liudijimus. Tiesa, Heroldija neturėjo priekaištų Totorių ulonų pulko draugo Vasilijaus Šahunevičiaus išvadų raštui ir 1829 m. pripažino jį bajoru, tačiau to paties pulko karininkui Abraomui Poltoržickiui įteikė neigiamą atsakymą⁵⁷.

Tiek Šablovskių, tiek kitos Heroldijos gražintos arba bajorų deputacijose užsigulėjusios totorių bajorystės bylos pateko 1828 m. įsteigta revizijos komisijai Vilniaus bajorų deputacijos veiklai tikrinti. Komisiją skubiai įsteigė po to, kai didysis kunigaikštis Konstantinas gavo Rygos gyventojų Frydricho Pliato skundą dėl šioje deputacijoje masiškai falsifikuojamų bajorystės bylų. Deputatas Andrius Podbereskis už dokumentų klastojimą buvo ištremtas į Sibirą, o komisijos nariai — gubernijos bajorų vadovas, du apskričių bajorų vadovai ir gubernijos teismo valdininkas — turėjo patikrinti visus 1818—1820 m. išduotus bajorystės išvadų raštus⁵⁸.

⁵⁷ Дело о дворянском происхождении рода татар Шабловских // LVIA. Ф. 391. Ар. 1. В. 778. Л. 4—7; Дело [...] Полторжичских // Ten pat. В. 1316. Л. 78; Дело МДДС о дворянском происхождении рода татар Шагуновичей // ВНИАМ. Ф. 319. Ар. 2. В. 3494. Л. 29—30.

⁵⁸ По предложению управляющего Министерством юстиции о Фридрихе Пляте, доказавшем злоупотребления в выдаче при Виленском Дворянском Депутатском Собрании свидетельств на дворянство по фальшивым документам // RVIA. Ф. 1343. Ар. 57. В. 132. Л. 1—2; Дворянские грамоты, доносы о составлении ложных свидетельств на дворянство и о неправильном присваивании оного разными лицами // LVIA. Ф. 377. Ар. 1. В. 847. Л. 134.

Pakartotinės legitimacijos perspektyva totoriams kėlė nerimą. Gauti bajorystės išvadų raštai nesunkiai skynė jiems kelią į karo ir valstybės tarnybą, stabilizavo padėtį visuomenėje, tad jie kaip įmanydami gynėsi nuo revizijos. Bendruomenės įgaliotiniai Amuratas Naiman Murza Kričinskis ir Dovydas Sobolevskis 1829 m. liepos 13 d. Ašmenoje surašė didžiajam kunigaikščiui Konstantinui prašymą, kad paimtų totorius globon ir atleistų nuo bajorystės dokumentų revizijos. Kunigaikštis kategoriškai atsisakė taikyti jiems išimtį. Jo manymu, visuotinis dokumentų klastojimas Vilniuje turėjęs paliesti ir totorių bylas. Heroldija, pritardama, kad „jos laisvai gali būti paremtos suklastotais aktais“, 1830 m. gražino Vilniaus bajorų deputacijai 61 totorių giminės bylas⁵⁹. Jos ilgam įstrigo deputacijos kanceliarijoje. Beje, lygiai tas pats atsitiko Gardine ir Minske. 1834 m. balandžio 20 d. Valstybės tarybos nutarimu bajorų deputacijų veiklos revizijos komisijos buvo įsteigtos visose Rusijos gubernijose. Jos turėjo dar griežčiau tikrinti iki 1829 m. išduotus bajorystės išvadų raštus, sumažėjo įrodymams tinkamų dokumentų⁶⁰.

Per visą komisijų veiklos laikotarpį (1834–1843 m.) totorių bajorystės klausimu būta labai įvairių sprendimų. Antai Heroldija patvirtino Ulanų (berods Polianskių) giminės bajorystę. Tai padarė remdamasi kunigaikščio Konstantino protekcija⁶¹. Teigiamą Heroldijos rezoliuciją 1834 m. kovo 19 d. gavo Vilniaus kalėjimo valdininko Juozapo Šahano Chazbejevičiaus sūnūs Steponas ir Sulei-

⁵⁹ LVIA. F. 377. Ap. 1. B. 847. L. 132–133; По повелению Его Императорского Высочества Цесаревича на прошение поверенных от татар, жительствующих по Литовским губерниям, об освобождении их от вторичного представления на дворянство в комиссию и о прочем // Ten pat. F. 378. BS. 1829. B. 342. L. 1–2; F. 391. Ap. 1. B. 1765. L. 3, 10.

⁶⁰ ПСЗ. Собр. 2-е. Т. IX. № 7707.

⁶¹ LVIA. F. 377. Ap. 1. B. 847. L. 170.

manas, tačiau visos giminės bajorystės patvirtinimo dokumentų nėra⁶².

Revizijos komisijos priverė dalį totorių giminių kreiptis į bajorų deputacijas ir prašyti surašyti naujus, „pataisytus išvadų raštus“. Tokiu būdu Vilniuje jas gavo Lados herbo Bogdanovičiai (1834 m.). Galima pažymėti, kad jie pasinaudojo iki to laiko totorių bylose nepasitaikiusiu įrodymu — būtent pateikė dokumentais neparemtą faktą apie kažkokio Bogdanovičiaus nobilitaciją XVIII a. pirmosios pusės žemaičių bajorų seimelyje. „Be to, minėtas Mykolas Bogdanovičius, Žemaičių Kunigaikštystės seimeliui susirinkus, dignitoriams, senatoriams bei urėdams, taip pat giminaičiams Bogdanovičiams pareikalavus, išigijo bajorystės liudijimą“⁶³. Žinant, jog totoriai LDK bajorų seimeliuose nedalyvavo, šis faktas verčia manyti, kad totoriai Bogdanovičiai pasinaudojo savo ir žemaičių bajoro pavardės sutapimu. Taip pat Vilniuje naujais bajorystės išvadų raštais pasirūpino Eljaševičiai (1835), Kričinskiai (1829–1830), Sulevičiai (1835), Šablovskiai (1835), Tuhan Baranovskiai (1832), Gardinė — Koricos herbo Korickiai (1834). Neaišku, ar tam turėjo įtakos revizijos komisijų įsikišimas, tačiau buvo pakeisti anksčiau buvę nepakankamai argumentuoti liudijimai. Atsirado giminių, pageidavusių legitimuotis pirmą kartą, pvz., Gardino bajorų deputacijoje 1832 m. gegužės 17 d. tai padarė Tupalskiai⁶⁴.

⁶² Дело о дворянском происхождении рода татар Хазбеевичей // Ten pat. F. 391. Ap. 1. B. 4. L. 4, 24.

⁶³ Дело о дворянском происхождении рода татар Богдановичей // Ten pat. B. 278. L. 11.

⁶⁴ Дело о дворянском происхождении рода татар Эльяшевичей // Ten pat. B. 281. L. 236; О дворянстве Кричинских Виленской губернии // RVIA. F. 1343. Ap. 23. B. 9212. L. 2–5; LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 580. L. 39; B. 778. L. 15; Дело о дворянском происхождении рода татар Барановских // Ten pat. B. 575. L. 5; О дворянстве Коричких // RVIA. F. 1343. Ap. 23. B. 6790. L. 12; Дело о дворянском происхождении рода татар Тупальских // LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 7. L. 12–15.

Žinomas tik vienas atvejis, kai revizijos komisija įtarė buvus suklastotų dokumentų totorių Jablonskių byloje. Pateikęs dokumentus Mustafa Jablonskis buvo įtrauktas į abejotinos bajorystės asmenų sąrašą. Tai nesutrukdė giminei veik po dešimties metų dar kartą įrodinėti bajorystę — tiesa, nesėkmingai⁶⁵.

Vis dėlto dauguma totorių giminių be išlygų tebesinaudojo ankstesniais bajorystės išvadų raštais, tačiau dėl jų bajorystės patvirtinimo Heroldija laikėsi atskiros pozicijos. Prisimintina, kad XIX a. trečiajame dešimtmetyje buvo rengtas įstatymas dėl Rusijos musulmonų teisės į bajorystę, todėl nesiimta konkrečių veiksmų totorių legitimacijai galutinai baigti. Tik išsigalėjus 1840 m. kovo 27 d. įstatymui totorių bajorystės bylas revizijos komisijos valdžios įsakymu vėl perdavė bajorų deputacijoms, kad šios jas peržiūrėtų, suderintų su nauju įstatymu, surašytų kitus išvadų raštus ir nusiųstų Heroldijai, kuri turėjo kiekvieną bylą nagrinėti atskirai ir pateikti tvirtinti Valdančiajam Senatui⁶⁶. Naujos legitimacijos termino įstatymas nenustatė, bet pasikeitė įrodymams tinkamų dokumentų sudėtis. Nuo šiol totoriai galėjo pateikti tik padalijimų laikotarpio žemės nuosavybės aktus. Galiojo karininkų laipsnių ir ordinų, kurie suteikia teisę į paveldimą bajorystę, diplomai, liudijimai, kad protėviai iš tiesų tarnavo buvusioje Lenkijos ir Lietuvos valstybės kariuomenėje. Gimimo metrikams paliudyti neužteko mečetės mulos parašo, galiojo tik Taurijos mahometonų dvasinės valdybos antspaudas. Bajorų vadovas ir 12 kilmingų asmenų turėjo raštu paliudyti, kad pretendentas nenusižengė bajoro gyvenimo būdui, Išdo rūmai — kad įrodinėjantis bajorystę asmuo, jo tėvas ir senelis niekuomet nepriklausė mokestiniam luomui ir jiems nebuvo atimta bajorystė. Negaliojo karalių privilegijos žemės valdoms, neirašytoms Lietuvos Metrikoje, taip pat į žemės ir

⁶⁵ Дело МДДС о дворянском происхождении татар Яблонских // ВНИАМ. Ф. 319. Ар. 2. В. 3702. Л. 1—5.

⁶⁶ ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XV. № 13304.

pilies teismų knygas neįtraukti aktai. Tais atvejais, kai teismų knygas buvo sunaikinę gaisrai, reikalauta įrodyti urėdų parašų autentiškumą, taip pat tikrinta, ar tikrai egzistuoja aktuose minimi dvarai ir kaimai.

Sugriežtinta tvarka, formaliai panaikinusi ankstesnius bajorystės išvadų raštus, vertusi ieškoti naujų dokumentų, pasunkino nobilitaciją. Atsirado dar viena netikėta kliūtis — per keletą dešimtmečių surusinti totorių vardai, nesutampą su įrašytais pateikiamuose dokumentuose. Vilniaus gubernijos Keturiasdešimt Totorių bajorkaimio, Lukiškių ir Nemėžio mulos (Danielius Šablovskis ir bendravardžiai Aleksandrai Jakubovskiai) 1841 m. balandžio 21 d. rašte bajorų deputacijai „Dėl totoriams suteikiamų vardų“ prašė atkreipti dėmesį į pakitusią vardų rašybą. Aiškino, kad totoriai, nuo gimimo vadinti Jachjos, Mahometo arba Mustafos vardais, kartais, sulaukę pilnamestystės, „sudarinedami įvairaus pobūdžio dokumentus, pasivadina Ivanu, Matvejumi arba Stepanu“. Todėl dvasininkai turėdavo paliudyti minėtų vardų tapatumą⁶⁷.

Kai įstatymas nustatyta tvarka pasiekė gubernijų valdybas ir bajorų deputacijas, žemskinė policija buvo įpareigota surinkti iš totorių pasižadėjimus, kad netrukus pristatys naujus įrodymus⁶⁸. Nepavykus jų priversti sutvarkyti legitimacijos dalykus, imta reikalauti laikytis trejų metų bajorystės įrodymo termino, du kartus, 1838 ir 1841 m., nustatyto Vakarų gubernijų gyventojams. Priešingu atveju buvo grasinama priskirti juos prie vienkiamininkų. Dar vienu skundu Valdančiajam Senatui totoriai užsitikrino neribotą legitimacijos laiką. 1844 m. gubernijų valdžiai išsiuntinėtame Senato įsake, be kita ko, buvo aiškinama, kad totorių bajorystės bylos juridiskai atskiriamos nuo kitų, iš naujo surašytiems išvadų raš-

⁶⁷ Дело о дворянском происхождении татар Опшмянского уезда // LVIA. Ф. 391. Ар. 7. В. 712. Л. 33—34.

⁶⁸ Ten pat. Л. 1—3.

tams netaikytina revizija, iš bajorų deputacijų jie turi keliauti tiesiai į Peterburgą⁶⁹.

Tokia tvarka leido nebaudžiamai vilkinti įstatymo vykdymą. Atsirasdavo vis naujų pateisinamų kliūčių: užsitęsę dokumentų paieška, ilgai aiškintasi, kaip pripažinti galiojančiais dvasininkų išduotus gimimo metrikus, jei buvo sunaikintos senos metrikų knygos, ir pan.⁷⁰

Retais atvejais totoriai galėjo įvykdyti keltus reikalavimus. Kelis kartus (1851, 1852 ir 1857 m.) jiems buvo priminta apie teisiškai negaliojančius trečiojo dešimtmečio bajorystės išvadų raštus⁷¹. Tačiau kai Heroldija pareikalavo Vilniaus bajorų deputacijos paaikškinimo, kodėl nesiuočiama nauji totorių bajorystės išvadų raštai, gubernijos bajorų vadovas Aleksandras Domeika 1855 m. sudarė 78 giminių, kurios nepristatė dokumentų, sąrašą⁷².

Išlikusi archyvinė medžiaga rodo, kad dalis totorių giminių, bet tiksliai nežinoma kiek, antroje legitimacijoje iš viso nedalyvavo. Tas bylas, kurios galiausiai pasiekė Peterburgą, Heroldija tikrino griežtai pagal įstatymą, dažnai gražindavo jas bajorų deputacijoms papildyti ir patikslinti. Tačiau apskritai Valdantysis Senatas patvirtino bajorystę daugumos giminių, kurių bylos pasiekė galutinę instanciją. Čia galima paminėti Alejevičius (Senato

⁶⁹ Ten pat. L. 47; Дело о нераспространении срока, назначенного жителям Западных губерний на представление дворянских доказательств на татар сих губерний // Ten pat. Ар. 6. В. 1186. L. 2.

⁷⁰ По представлению Виленского Дворянского Депутатского Собрании относительно заверения метрик о татарских родах 1842—1843 // RVIA. F. 1343. Ар. 57. В. 224. L. 1—4.

⁷¹ Определение Виленского Губернского правления о принуждении татар Минской губернии к представлению документов о их дворянском происхождении // LVIA. F. 391. Ар. 7. В. 2215. L. 1; Расписка дворян татар в ознакомлении их с отношением Свенцянского земского суда о новых правилах представления доказательств на дворянское происхождение и сопроводительная // Ten pat. В. 3821. L. 1—2; Сообщение Виленского Губернского правления о применении им мер по принуждению татар своевременно представлять документы в Виленское Дворянское Депутатское собрание о их происхождении. 1857 г. // Ten pat. В. 2216. L. 1—27.

⁷² Rychlikowa I. Min. veik. P. 120.

1860 m. įsakas), Chaleckius (1856), Chazbejevičius (1850), Dzenajevičius (1860), Gembickius (1858), Janovičius-Ča-
 inskius (1859), Poltoržickius (1854), Minsko gubernijoje gyvenusius Korickius (1855), Šahunevičius (1860), Ščensnovičius (1859), Tuhan Baranovskius (1850), Tupalskius (1861)⁷³. Visi pripažintieji buvo įtraukti į atskirą totorių sąrašą. Teisiniu požiūriu tai reiškė galutinį išitvirtinimą privilegijuotame luome.

Pasitaikydavo, kad Heroldija kvestionuodavo kurios nors giminės bajorystę. 1871 m. Valdantysis Senatas panaikino Eljaševičių, 1872 m.—Bogdanovičių legitimacijos išvadas motyvuodamas tuo, kad abi giminės neįrodė žemės nuosavybės teisės iki 1785 m. Tačiau neaišku, kaip rezoliucija „Eljaševičių bajorais nepripažinti, apie šią giminę 1819, 1836, 1847 ir 1870 m. padarytas bajorų deputacijos išvadas panaikinti“ nulėmė giminės narių likimą. Panašiomis neigiamomis rezoliucijomis Senatas teisę vadinantis bajorais atėmė iš Mustafičių (1869) bei Ščiuckių (1870)⁷⁴.

Kita vertus, kai kuriems totorių kilmės asmenims Valdantčiojo Senato įsakais buvo patvirtinta bajorystė už nuopelnus karo tarnyboje. Antai Vilniaus gubernijos genealogijos knygos antroje dalyje, skirtoje karinei bajorijai, 1846 m. buvo įrašytas Rusijos kariuomenės poručikas Steponas Sobolevskis. 1853 m. Heroldija atskirai

⁷³ LVIA. F. 391. Ар. 1. В. 571. L. 80—81; Дело о дворянском происхождении рода татар Халецких // Ten pat. В. 5. L. 130—132; В. 4. L. 99—100; Дело [...] Чаинских // Ten pat. В. 1184. L. 32—33; Дело [...] Шагуневичей // Ten pat. В. 3. L. 34; Дело [...] Шченсновичей // Ten pat. В. 2. L. 68; В. 7. L. 101; Дело о дворянстве Дзенаевичей Ковенской губернии // RVIA. F. 1343. Ар. 20. В. 1664. L. 30—31; О дворянстве рода Гембицких // Ten pat. Ар. 23. В. 6794. L. 104—106; Дело [...] Полторжидких // Ten pat. Ар. 27. В. 4709. L. 64—67; Дело о сопричислении к дворянству рода Литовских татар Туган-Барановских // Ten pat. Ар. 30. В. 3246. L. 3.

⁷⁴ LVIA. F. 391. Ар. 1. В. 278. L. 170, 183; В. 281. L. 235—236; Дело о дворянском происхождении рода татар Мустафичей // Ten pat. В. 284. L. 101—102; Дело [...] Щуцких // Ten pat. В. 1332. L. 104—105.

už asmeninius nuopelnus pripažino bajorystę poručikui Juozapui Reiževskiui, turtingo žemvaldžio Mustafos Reiževskio sūnui ⁷⁵.

Nėra duomenų, jog totorių bajorystė Heroldijoje būtų buvusi tvirtinama po XIX a. aštuntojo dešimtmečio, tačiau žinoma, kad iki XX a. pradžios jaunosios kartos nuolat siekė būti priskirtos prie giminės genealogijos. Teigiamas arba neigiamas Heroldijos sprendimas priklausė tik nuo pretendento gebėjimo dokumentais pagrįsti tiesioginį giminystės ryšį. Moterų bajorystės klausimai nebuvo sprendžiami. Ji priklausė tik pripažintųjų asmenų dukterims, tačiau į sąrašus jų netraukdavo.

Netekti bajoro vardo totorius galėjo remiantis visam luomui taikytomis normomis, dažniausiai už kriminalinius nusikaltimus. Taip atsitiko 1878—1879 m., kai už vagystes Valdančiojo Senato įsaku visos asmeninės ir luomo teisės buvo atimtos iš Minsko gubernijos bajorų Aleksandro ir Tamerlano Meišutovičių. Panašios sankcijos taikytos ir moterims. Antai 1886 m. Minsko srities teismo sprendimu už dokumentų klastojimą luomo teisės ir privilegijos buvo atimtos iš Felicijos Chazbejevič, ištremtos į Tobolsko guberniją ⁷⁶.

Totorių legitimacija galėjo tapti, tačiau netapo sluoksnio, kuris po 1840 m. nedalyvavo bajorystės įrodymų procedūroje, arba tų asmenų, kurie nepateko į giminės genealogiją, luominės degradacijos priežastimi. Iš tikrųjų nei vieni, nei kiti formaliai ir faktiškai savo teisių neprarado. Tai liudija kad ir Vilniaus bajorų deputacijos paaiškinimas dėl lėtai sprendžiamos Šablovskių bylos: nors 1835 m. išvadų raštas teisiškai negalioja, tačiau iki Heroldijos sprendimo jie „gali būti laikomi bajorais“ ⁷⁷. Minsko gubernijos totoriai, kurių bylos taip ir nepasiekė

Heroldijos,— o tokių būta nemažai,— įvairiomis progomis kreipėsi į bajorų deputaciją liudijimų, kad jų teisė į bajorystę vis dar saugoma įstatymų. Būdinga tai, kad dažnai buvo apeliuojama į Ministrų komiteto 1865 m. vasario 5 d. nutartį, kuria totoriams buvo leista neterminuotai tęsti legitimaciją ⁷⁸.

Teisi yra J. Sikorska-Kulesza, parašiusi, jog vien tai, kad dokumentai buvo pateikiami bajorų deputacijoms, revizijos komisijoms arba Heroldijai, automatiškai saugojo juos nuo degradacijos. Pripažinus, kad dokumentų nepakanka, būdavo galima toliau jų ieškoti tam laikui neprarandant bajorų teisių ⁷⁹. Be to, totorių atžvilgiu pati teisė pateikti bajorystės dokumentus gynė nuo eliminavimo iš privilegijuoto luomo. Nors teisiniu požiūriu dėl legitimacijos atsirado trys — pripažintųjų, nepripažintųjų ir nebaigusųjų įrodinėti bajorystės — totorių grupės, kasdieniame gyvenime jos tarpusavyje veik nesiskyrė.

Tiktai XX a. pradžioje galutinai nepatvirtinta bajorystė ėmė tapti neįveikiama kliūtimi. Neaišku, kas vertė keisti nusistovėjusią tvarką: valdininkų nenoras gilintis į keleto dešimtmečių senumo įstatymus, naujųjų laikų visuomenės subrandintas požiūris į bajorų luomą ar kitos priežastys. Žinoma, kad 1908 m. Naugarduko apskrities, paskui ir Minsko gubernijos bajorų vadovai atsisakė traukti į genealogijos knygą Amuratą Rodkevičių, kurio giminė turėjo tik XIX a. pirmojo ketvirčio bajorystės dokumentus. Tokios pat bevaisės buvo A. Rodkevičiaus pastangos pasiekti, kad Valdantysis Senatas išspręstų bylą jo naudai. Aukščiausiosios valdžios institucijos valdininkai nė nesigilino į kadaise totoriams teiktas legitimacijos lengvatas. 1914 m. tuo pačiu klausimu Minsko bajorų deputacija Jokūbui Chasenevičiui raštu atsakė, kad „gi-

⁷⁵ Дело о дворянском происхождении рода татар Соболевских // Ten pat. B. 47. L. 3; Дело о дворянстве рода Рейжевских // RVIA. F. 1343. Ap. 28. B. 1127. L. 26—27.

⁷⁶ LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 283. L. 121, tarp 123 ir 124 l.; B. 4. L. 193.

⁷⁷ Ten pat. B. 778. L. 25—26.

⁷⁸ Дело МДАС о дворянском происхождении рода татар Конопцких // BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 1517. L. 228—229.

⁷⁹ Sikorska-Kulesza J. Weryfikacja szlachectwa jako instrument stanowej degradacji drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w latach 1831—1863 // Przegląd Wschodni. 1992/1993. T. II. Zesz. 3(7). S. 568.

minė vis dar negavo bajorystės patvirtinimo, dėl to nė vienas Chasenevičių giminės narys, kol nebus patvirtintas, negali naudotis bajorų teisėmis⁸⁰. Galbūt XX a. pradžioje totorių bajorystės reikalai valdžios paprasčiausiai nedomino, nes nebuvo aktualūs.

Lenkijos Karalystėje gyvenę totoriai buvo priskirti, J. Jedlickio žodžiais tariant, „reformuotai bajorijai“⁸¹. Rusų valdžios administracine tvarka primesta bajorų luomo restauracija neišskyrė totorių etnokonfesiniu požiūriu. 1836 m. birželio 25/liepos 7 d. Nikolajaus I Peterhofs Lenkijos Karalystei patvirtinti „Bajorystės nuostatai“ (*Ustawa o szlachectwie*) lieté visus į luomo teises pretendavusius valstybės piliečius. Pirmoji įstatymo dalis, pavadinta „Dėl bajorų luomo teisių įgijimo“, nustatė paveldimos ir asmeninės bajorystės kriterijus, taip pat padalijo luomą į du sluoksnius: į tuos, kurie įgijo bajorystę prieš nuostatų paskelbimą, ir tuos, kurie įgijo po to. Pirmajam sluoksniui buvo numatyta įrodymų sistema, panaši į Rusijos imperijoje praktikuotąją, tačiau mažiau komplikauta ir gremėzdiška. Be to, buvo atsižvelgta į buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės socialinį-politinį savitumą. Pripažinta, kad bajorystei pagrįsti tinka bet kuris buvusios privilegijos priklausyti bajorų luomui požymis: tėvams bei protėviams duoti valdovų diplomai ir seimų konstitucijos, dokumentai, liudijantys kunigaikščio, grafo ir barono titulą, aukštą urėdą buvusios valstybės valdžios institucijose, apdovanojimus Baltojo Erelio ir Šv. Stanislovo ordinais. Taip pat turėjo reikšmės įrodymai, kad visiškos nuosavybės teise valdė visą kaimą, o ne dalį jo. Kai kurie asmenys galėjo pasinaudoti tuo, kad buvusioje Lenkijos kariuomenėje išsitarnavo aukštesnį kaip kapitono laipsnį, po 1815 m. įstojo į Lenkijos

⁸⁰ Дело МДДС о дворянском происхождении рода татар Родкевичей // ВНИАМ. Ф. 319. Ар. 2. В. 2756. Л. 256—257, 260, 264; Дело [...] Хасеневичей // Ten pat. В. 3384. Л. 48.

⁸¹ Jedlicki J. Klejnot i barjery społeczne: Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu. Warszawa, 1968. S. 251.

Karalystės kariuomenę ir nedalyvavo 1830—1831 m. sukilime.

Ketvirtojoje įstatymo dalyje „Dėl bajorystės įrodymų nagrinėjimo tvarkos, bajorų įrašymo į tam skirtas vaivadijos knygas ir bajorystės aktų“ nurodyta, kad visi legitimacijos klausimai tuo tikslu perduoti prie Valstybės tarybos (*Rada Stanu*) įsteigta Heroldijai. Ši turėjo nagrinėti, tvarkyti ir išdavinėti bajorystės dokumentus, sudaryti Lenkijos Karalystės herbyną, sprendimus dėl bajorystės perduoti tvirtinti Valstybės tarybai, o ją panaikinus nuo 1840 m.—Valdančiojo Senato Varšuvos departamentų bendrajam susirinkimui. Legitimuotus asmenis kartu su žmonomis ir abiejų lyčių vaikais į genealogijos knygas turėjo įrašyti prie vaivadijų komisijų sudarytos bajorų deputacijos⁸². Trumpai tariant, palyginti su Rusijai atitekusiomis žemėmis, buvo atsisakyta daugiapakopės, iš esmės archaiškos bajorystės tikrinimo procedūros. Visi reikalai atiduoti spręsti valstybės institucijoms.

Lenkijos Karalystės Heroldijos archyvas sudegė 1944 m., todėl vargu ar kada nors paaiškės, kiek totorių giminių buvo pasitvirtinusios bajorystę. Išlikę Valstybės tarybai pateikti dokumentai rodo, kad jų legitimacijai nebūta kliūčių. Lakoniški pristatymo aktai leidžia manyti, kad dauguma legitimavosi žemės nuosavybės buvusioje LDK pagrindu. Be to, skirtingai nuo Vakarų gubernijų, praktikuotas ne plačios giminės, bet 1—3 asmenų, paprastai brolių, bajorystės akto surašymas.

1838 m. gegužės 11/23 d. Valstybės taryba svarstė Tarako herbo Jokūbo Murzos Bučackio bylą. Posėdžio protokole buvo įrašyta, jog šis asmuo pateikė 1770 m. aktą, liudijantį, kad Lenkijos kariuomenės rotmistras Juozapas Bučackis užstatytas savo Lovčių valdas Naugarduko vaivadijoje leido išpirkti ir valdyti Juozapui Tupalskiui. Pažymėta, kad Jokūbas — tai Juozapo Bučackio sūnus ir yra įrašytas į bajorų knygą. Šį aktą papildė pažyma, kad jis nebuvo teistas, yra Lenkijos Karalys-

⁸² Dziennik Praw Królestwa Polskiego. T. 19. S. 187—289.

tės gyventojas ir po 1831 m. vėl prisiekė ištikimybę sostui. Valstybės taryba pripažino Jokūbą Bučackį tinkamai legitimuotu Lenkijos Karalystės paveldimu bajoru⁸³.

Pristatę panašaus turinio dokumentus (XVIII a. žemės nuosavybės aktus), 1839 m. nesunkiai legitimavosi Achmato herbo Benediktas Bilialas Achmatovičius, atskirai — Dovydas Dominykas Achmatovičius, Tuhano herbo Amuratas, Jokūbas ir Salichas Murzos Baranovskiai, Radvano herbo Motiejus Juzefovičius⁸⁴. Išliko Valstybės tarybos protokolai, kurie rodo, kad 1841 m. Lenkijos Karalystės bajorais buvo pripažinti pateikę herbą be pavadinimo Aleksandras ir Steponas Ulanai, kurių protėviai valdė žemę buvusioje Naujųjų Rytprūsių provincijoje. Pažymėta, kad abu Ulanai tarnauja Rusijos kariuomenėje ir todėl turi teisę apskritai nepateikti įrodymų. Atskirai legitimavosi Ulanų herbo Aleksandras, Stepono sūnus, Leono Ulano sūnūs Aleksandras ir Mustafa, pateikę žemės nuosavybės buvusioje Trakų ir Vilniaus vaivadijoje aktus. Paminėtini Aleksandras, Motiejus ir Mustafa Juzefovičiai — Malaševičių valdos Brastos vaivadijoje savininkai⁸⁵.

Kitų duomenų apie totorių legitimaciją Valstybės tarybos protokoluose aptikti nepavyko. Kad išiteisinusiųjų bajorystę būtų daugiau, galima spręsti iš 1853 m. rusų ir lenkų kalbomis paskelbto „Lenkijos Karalystės bajorų giminių herbyno“ (*Herbarz rodzin szlacheckich Królestwa Polskiego*). Antrojoje jo dalyje, skirtoje giminėms, įgijusioms bajorystę iki 1836 m., įrašyti Achmatovičiai, Azulevičiai, Beliakai ir Smolskiai⁸⁶.

⁸³ Przyznanie szlachectwa // AGAD. II Rada Stanu. Sygn. 147. K. 8, 11—13, 55.

⁸⁴ Ten pat. Sygn. 153. K. 4, 38, 77, 112; Sygn. 154. K. 48, 49, 637.

⁸⁵ Ten pat. Sygn. 156. K. 423, 424, 507, 508, 510; Sygn. 157. K. 97, 221, 222.

⁸⁶ Herbarz rodzin szlacheckich Królestwa Polskiego. Warszawa, 1853. S. 36, 41—43, 65.

Heroldija savo funkcijas vykdė iki 1861 m., o nuo 1870 m. spręsti visus bajorų luomo reikalus buvo perduota Valdanciojo Senato Heroldijos departamentui, kuris ir toliau vadovavosi Lenkijos Karalystei nustatytomis taisyklėmis⁸⁷. Nuo to laiko iki XX a. pradžios besikreipusiems į Peterburgą totoriams, kurių tėvai buvo pripažinti šios valstybės bajorais, pakakdavo įvykdyti biurokratinius reikalavimus, kad būtų priskirti prie luomo. Tautybės ir tikybos dalykai neturėjo jokios reikšmės, galbūt daugiau dėmesio kreipta į socialinę padėtį. 1878 m. Suvalkuose gyvenęs atsargos majoras Jokūbas Murza Mucha išrūpino, kad prie jo bajorystės, patvirtintos Lenkijos Karalystėje, būtų priskirtas septynmetis sūnus Aleksandras. 1884 m. tos pačios giminės genealogijoje įrašytas maitinės tarnautojas Dominykas Murza Mucha po dvejų metų perėjo į stačiatikybę, o 1905 m. gavo Valdanciojo Senato leidimą prie bajorų priskirti nepilnametį sūnų⁸⁸.

Demokratiškesnės ir liberalesnės pozicijos laikytasi ir tais atvejais, kai prašytojas atsikeldavo į Rusijos gubernijas. 1859 m. Lenkijos Karalystėje legitimuoto Jono Smolskio sūnus Jokūbas, ejęs Gardino gubernijos Sokulkos apskrities išdinės raštininko pareigas, taip pat jo vaikaitis Adomas 1872 m. be išlygų gavo teigiamą Valdanciojo Senato atsakymą⁸⁹. Tik vieną kartą totorių kilmės asmeniui nepavyko parūpinti savo palikuonims bajoro vardo. Kauno gubernijos bataliono štabskapitonas Juozapas Kričinskis padarė klaidą, kai paprašė Lenkijoje gimusių sūnų Mykolą priskirti prie Kauno gubernijos bajorų. Senatas, remdamasis 1868 m. įstatymu, kuris draudė lenkų kilmės piliečius iš Lenkijos Karalystės įrašinėti į

⁸⁷ Jedlicki J. Min. veik. P. 351.

⁸⁸ О дворянстве рода Мурзы Мухи // RVIA. F. 1343. Ap. 38. B. 1481. L. 1—3, 14, 19, 26; Дело о потомственном дворянстве Мурза Муха // Ten pat. B. 1482. L. 1—13.

⁸⁹ Дело о дворянстве Смольских // Ten pat. Ap. 29. B. 4499. L. 1, 6, 18—19.

Šiaurės ir Pietvakarių krašto bajorų knygas, jo prašymo nepatenkino⁹⁰.

Galutinai įteisinta, o kartais ir oficialiai nepatvirtinta totorių bajorystė ilgainiui virto ne tik socialine, bet ir — dar labiau — etnokonfesinės bendruomenės mentaline vertebe. Kai XX a. trečiajame dešimtmetyje Stanislovas Dziadulevičius sudarė „Lenkijos totorių giminių herbyną“ (*Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*) ir į jį sudėjo visų nustatytų XVI—XX a. giminių genealogijas, kiekviena Lietuvos totorių šeima galėjo jame rasti giminės ištakas⁹¹. Stanisławas Aleksanderis Boleścicius-Kozłowski 1935 m. Varšuvoje leistame žurnale „Herold“ paskelbė Vilniaus gubernijoje legitimuotų bajorų sąrašą. Jo pabaigoje suminėjo 93 totorių gimines, pateikė legitimuotojo pavardę, vardą, tėvo vardą, giminės herbo pavadinimą ir bajorystės išvadų rašto surašymo datą⁹². Reikia pažymėti, kad sąrašas, kurį 1860 m. sudarė kažkoks Vilniaus bajorų deputacijos valdininkas, nėra tikslus. Ne visi jame paminėti asmenys yra totorių kilmės (Bonifacas Adamovičius, Stanislovas Misiulevičius), iškraipytos kai kurios pavardės, nurodytos klaidingos legitimacijos datos. Stanislavas Duminas ir Sławomiras Góżyński 1992 m. paskelbė Gardino, Minsko, Mogiliovo, Smolensko ir Vitebsko gubernijų legitimuotų, tiksliau — Heroldijos patvirtintų bajorų sąrašą, kuriame minima 16 totorių giminių iš Gardino ir Minsko gubernijų. Taip pat pateiktos Valdančiojo Senato įsako dėl bajorystės patvirtinimo datos. Dalis jų nesutampa su tomis, kurios nurodytos giminių bajorystės bylose⁹³.

⁹⁰ По представлению командиром Ковенского губернского батальона о дворянстве Иосифа (Михаила) Кричинского // *Теп пат.* Ар. 38. В. 1089. Л. 3, 12, 13, 32.

⁹¹ Dziadulewicz S. *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*. Wilno, 1929.

⁹² Spis szlachty wylegitymowanej w gubernii wileńskiej podany do druku przez Stanisława Aleksandra Kozłowskiego // *Herold*. Warszawa, 1931. Zesz. 2. S. 109—110; 1935. Zesz. 7—9. S. 123—124.

⁹³ Spis szlachty wylegitymowanej w guberniach grodzieńskiej, mińskiej, mohylowskiej, smoleńskiej i witebskiej. Opracowali Stanis-

Remiantis bylomis, kurios saugomos Minsko, Vilniaus bajorų deputacijų, Valdančiojo Senato Heroldijos, Lenkijos Karalystės valstybės tarybos rinkiniuose, sudarytas XIX a. bajorystę įrodinėjusių totorių giminių sąrašas, kuriame atsispindi visa legitimacijos raida (žr. 1 lentelę prieduose). Šis sąrašas taip pat nėra išsamus. Pažymėtina, kad archyvuose neišliko Gardino ir Kauno bajorų deputacijų bylos. Pirmosios archyvas sudegė 1885 m., kitą vokiečiai sudegino Pirmojo pasaulinio karo metais⁹⁴. Nepavyko rasti Balstogės bajorų deputacijos archyvo, ne visai sukomplektuotos Vilniaus bajorų deputacijos bylos.

law Dumin, Sławomir Góżyński. Warszawa, 1992. S. 1, 4—6, 8, 36, 39, 47, 67, 88, 93, 99.

⁹⁴ Дело о дворянстве Байрашевских // *RVIA*. F. 1343. Ар. 17. B. 407. Л. 1; *Janulaitis* A. Lietuvos bajorai... P. 111.

VALDINIAI

Seimeliuose

Totoriai išvengė smulkiosios bajorijos, kurios luominį degradavimąsi pažymi istorikai¹, likimo. XIX a. jiems tapo savotiško iškilimo ir įsitvirtinimo laikotarpiu. Palanki carizmo politika skatino formuotis valdinių sluoksnių, kuriam pripažinta bajorystė atvėrė kelią į anksčiau buvusias nebūdingas viešosios veiklos sritis privilegijuoto luomo teisėmis, būtent į bajorų savivaldą ir valstybės tarnybą. Kartu palengva nyko tam tikra etninė izoliacija, ir totorių bendruomenė pasuko visuomeninės integracijos link.

Dalis bajorų kas treji metai galėjo suvažiuoti į apskrities ir gubernijos seimelį, iš savo tarpo rinkti bajorų vadovus, žemės, pilies, žemės ribų teismų, Vyriausiojo gubernijos teismo pareigūnus — pirmininkus, teisėjus, posėdininkus, raštininkus, bajorų deputacijų narius ir pan., spręsti luomo vidaus gyvenimo reikalus². Jekaterinos II 1785 m. „Malonės raštu bajorams“ sukurta luomo savi-

¹ Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831—1863: Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. Parys, 1987; Rychlikowa I. Deklaracja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim: Spor o „Pułapkę na szlachtę“ Daniela Beauvois // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1988. T. LXXIX. Zesz. 1. S. 121—147; Rychlikowa I. Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772—1831 // Kwartalnik Historyczny. 1991. Zesz. 3. S. 51—83; Zasztowt L. Koniec przywilejów — degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831—1868 // Przegląd Wschodni. 1991. T. 1. Zesz. 3. S. 615—640; Sikorska-Kulesza J. Deklaracja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku. Warszawa, 1995.

² Apie bajorų seimelius žr.: Janulaitis A. Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž. (1795—1863). Kaunas, 1936.

valdos institucija valstybine reikšme ir veiklos pobūdžiu mažai priminė buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės seimelius, į kuriuos totorių, kaip neturinčių bajorų tautos politinių teisių, neįsileista. Nesinaudoję politinėmis teisėmis praeityje, jie nematė pagrindo veržtis į privilegijuotųjų forumą ir pasikeitus geopolitinei situacijai. Pirmuose seimeliuose, kurie pradėjo veikti netrukus po padalijimų, totoriai nedalyvavo. Šaltiniuose neužsiminama apie jų buvimą seimeliuose ir tuomet, kai Pavelas I 1800 m. kovo 19 d. įsaku leido į juos rinktis visiems be išimties bajorams³.

Laikytis atokiau nuo viešojo gyvenimo vertė ir aki-vaizdus nesuvokimas, kur prasideda, o kur baigiasi totorių — bajorų visuomenės narių teisės. Joks įsakas, nutartas ar kitas valdžios potvarkis specialiai neaptarė totoriams suteiktų teisių visumos, net neminėjo galimybės įgyvendinti jas.

Patekti į seimelius totoriai pabandė tik tuomet, kai Aleksandras I, atsižvelgęs į žemvaldžių prašymą nušalinti nuo rinkimų bežemius bajorus, įvedė turto cenzą. 1802 m. birželio 2 d. įsaku teisę dalyvauti seimeliuose, rinkti ir būti išrinktiems imperatorius paliko tiems, kurie mokėjo „ofiarą“ arba laikė išdo žemę, valdė nuomojamas, užstatytas valdas, naudojosi jomis iki gyvos galvos. 1805 m. kovo 3 d. įsaku jis patikslino šiuos reikalavimus. Aktyvioji rinkimų teisė buvo suteikta paveldimų, iki gyvos galvos valdomų, užstatytų žemės valdų savininkams su sąlyga, kad jas sudarys ne mažiau kaip 8 valstiečių dūmai ir bus gaunamas didesnis kaip 150 rb metinis pelnas. Apskričių bajorų vadovams buvo pavesta sudaryti pilnateisių rinkėjų sąrašus, vadintus bajorų knygomis⁴.

Tarp pageidavusiųjų įsirašyti į šias knygas buvo totorių. Tai liudija Gardino gubernijos bajorų vadovo Stanislovo Ursino Nemcevičiaus klausimai dėl kovo 3 d. įsako vykdymo. Jis juos pateikė Lietuvos karo gubernai-

³ Ten pat. P. 107.

⁴ ПСЗ. Собр. 1-е. Т. XXVII. № 20288; Т. XXVIII. № 21646.

toriu Leontijui Benigsenui. Buvo teiraujamas, kaip dera elgtis su totoriais žemvaldžiais, ypač su tais, kurie turi karininko laipsnį, šiuo metu tarnauja Rusijos kariuomenėje ir savo prašymui patenkinti nemato rimtesnių kliūčių: „Kad ir nesame lietuvių bajorai [. . .], neturime būti nušalinti nuo valdovų rusų bajorijai suteiktų teisių ir privilegijų.“ Karo gubernatorius neįžvelgė prieštaravimo tarp įstatymų ir totorių parodytos iniciatyvos, tad susirašinėjimą su bajorų vadovu baigė rezoliucija: „Totoriai neturi būti nušalinti nuo rinkimų, jeigu yra bajorai ir dvarų savininkai.“

Apskritai valdžios požiūris buvo pozityvus — iš dalies dėl įstatymų raidės paisymo, iš dalies galbūt dėl nenoro kelti aikštėn tautinių skirtumų dalykų, vengiant trikdyti krašte „tylą ir ramybę“, kurias privalėjo saugoti. Taip manyti verčia kita karo gubernatoriaus pastaba: „Beje, nekilnojamojo turto savininkas, kad ir kokiais tautybei priklausytų, turi būti įrašytas į knygas.“

Visai priešingai totorių pilietines teises suprato vietos bajorai. S. Nemcevičius, palaikant santykius su valdžia buvęs viešas luomo atstovas ir interesų gynėjas, nenoriai sutiko nusižengti tradicijai, „lenkų teisė totoriams rinkti neleido“, bet buvo priverstas atsižvelgti į tikrovę. Tad siūlė daryti išimtį tik karininkams, rusų teisės pripažintamiems bajorais, bet kitų totorių žemvaldžių, kad ir turėtų pakankamą turto cenzą, į seimelius neleisti⁵. Nepalankiai sutiko atvykusius į Vilnių įsirašyti į bajorų knygas totorius Kauno apskrities bajorų vadovas Ignas Zaviša, pažymėjęs juos balsuojančiųjų sąrašė tik valdžiai įsaktus. Kiek vėliau, 1809 m., jau įrašytų į knygas totorių bajorišką kilmę užginčijo Trakų apskrities bajoras Antanas Abramovskis⁶.

⁵ По указу Правительствующего Сената об устройстве в Литовских губерниях дворянских выборов // LVIA. F. 378. BS. 1805. B. 72. L. 24, 53.

⁶ Ten pat. L. 148; Дело о подготовке к дворянским выборам и о ходе выборов, списки участников в дворянских выборах по Виленской губернии // Ten pat. F. 391. Ap. 7. B. 4096. L. 146.

Nepalankus požiūris į totorių iniciatyvą reiškė priešiskumą ne kitai, nekrikščioniškai bajorijai, o tik krašto gyventojų sluoksniui, kuris užsimojo gauti tai, kas tradiciškai jam nepriklausė — valstybės piliečio teises, feodalinės visuomenės subrandintą ir uoliai saugomą bajorų tautos prerogatyvą. Būtina prisiminti, kad XIX a. pradžios visuomenės sąmonėje totorius dar nebuvo tapęs lygiavertis bajorui. Bajorystės išvadų raštai, kurie reikš oficialų pripažinimą, atsiras vėliau. Tuo tarpu aplinkos, į kurią norėjo patekti, nepasitikėjimą mėgino įveikti jai suprantamais ir priimtinais argumentais. Šiuo požiūriu yra iškalingas Vilniaus gubernijos totorių laidavimo raštas, 1809 m. sausio 17 d. įteiktas gubernijos bajorų vadovui Kasparui Čižui. Jame rašė: „Kad Trakų apskrities knygoje įrašyti totoriai, dėl kurių ginčijamasi, laikytini tikraisiais, neabejotiniais bajorais, asmeniškai bei mūsų valdomis užtikriname ir bausmę, jei kas negero atsitiktų, prisiimame“⁷.

Vis dėlto iš turimų šaltinių sunku nustatyti, ar būta rimtesnio konflikto dėl totorių teisės dalyvauti seimeliuose. Veikiau apsidrausdami nuo pavienių nepalankiai nusiteikusių asmenų išpuolių nei patirdami tikrą spaudimą, prieš prasidedant 1817 m. seimeliams Lietuvos karo gubernatoriaus A. Rimskio-Korsakovo užtarimo prašys Gardino gubernijos totoriai. Į jį, pasinaudodamas asmeniniais ryšiais, kreipsis buvęs Rusijos generolas leitenantas Jokūbas Baranovskis, kuris pabrėš, kad jo gentainiai artėjančiuose rinkimuose „tikisi kliūčių“⁸.

Laipsniško totorių integravimosi į seimelių veiklą apraiška laikytina tai, kad jiems aktualios problemos buvo iškeltos 1821 m. Gardino gubernijos seimelyje, kuris nutarė siųsti į Peterburgą deputaciją, turėjusią išsakyti carui pageidavimus dėl žemskinių prievolių sumažinimo, Lietuvos Statuto pažeidinėjimų ir kitais klausimais. Inst-

⁷ Ten pat.

⁸ Дело о дворянских выборах по Литовским губерниям // Ten pat. F. 378. BS. 1817. B. 84. L. 33.

rukcijos paskutiniame punkte deputatams buvo įrašytas pavedimas, kad „būdami Sankt Peterburge neatsisakytu paremti totorių deputato išrūpinant valdovo įsaką dėl galimybės laisvai naudotis Lenkijos karalių [...] suteiktomis teisėmis ir privilegijomis“. Tiesa, neaišku, ar buvo išrinktas instrukcijoje paminėtas totorių deputatas ir koks vaidmuo jam skirtas. Reprezentantais sostinėje bajorija išrinko gubernijos bajorų vadovą grafą Kazimierą Grabovskį, grafą V. Orurką, Vaitiekų Puslovskį, Gardino apskrities bajorų vadovą Konstantiną Četvertinskį, taip pat senatorių V. Divovą. Totorių deputato sąrašė nėra. Užuominos, kad tokio galėta būti, esama Lietuvos karo gubernatoriaus neigiamame atsakyme dėl deputacijos idėjos. Dėl totorių suformuluotos apeliacijos į carą, be kita ko, pareiškė, kad jie iš tikrųjų naudojami minėtomis teisėmis, „vadinasi, totorių išrinkti deputatai neturėtų varginti Valdovo Imperatoriaus“⁹. Ši nekonkreči informacija galėjo reikšti, kad pavadintieji deputatais buvo asmenys, pateikę seimeliui bendruomenės prašymą, kurį seimelis nubalsavo dėti į instrukciją.

Sprendžiant iš rinkėjų sąrašų, kas treji metai sudaromų ir tikslinamų prieš kiekvieną apskrities seimelį, totoriai pirmą kartą tarp susirinkusiųjų pasirodė 1809 m. Vilniuje ir 1810 m. pradžioje — Gardine. Jiems buvo leista ne tik balsuoti, bet ir kartu su bajorais katalikais pasirašyti priesaiką, kuria pasižadėjo griežtai laikytis įstatymų ir bešališkai rinkti pareigoms tinkamus asmenis. Tuokart teisinė lygybė buvo svarbesnė už tikybos skirtumus. Tik 1824 m. apsižiūrėta, kad seimelių dalyviai musulmonai prisaikdinami katalikų bažnyčioje. Tuometinis Gardino gubernijos bajorų vadovas K. Četvertinskis turėjo teisintis, jog seimelių organizavimo taisyklėse nėra nurodymų, kad totorius būtina prisaikdinti mečetėje arba tuo tikslu kviesti muļą. Prireikė valdžiai įsikišti,

⁹ О дозволенни дворянству Литовских губерний послать о нуждах их просьбу Его Императорскому Величеству // Ten pat. BS. 1821. B. 83. L. 1—3, 4, 6, 8; Janulaitis A. Min. veik. P. 388—389.

kad ateityje būtų atsisakyta su bažnyčios kanonais nesuderinamos praktikos¹⁰.

Vertinant totorių siekimą įgyti pilietines teises per bajorų savivaldą atkreiptinas dėmesys į tai, kad bendruomenėje formavosi itin negausus sluoksnis, atitikęs Rusijos įstatymų reikalavimus. Iš tikrųjų, pagrindas iš izoliuotos bendruomenės izeiti į viešąjį gyvenimą buvo padėtas per individus. Kita vertus, kai Lietuvos bajorija buvo beprarandanti visuomenines pozicijas, — pasinaudoti rinkimų teise pajėgė vos keli jos procentai¹¹, — totorių santykis tarp rinkėjų neatrodė menkas.

Gardino ir Vilniaus gubernijų totorių — XIX a. pirmojo ketvirčio seimelių dalyvių sąrašas pateikiamas 2 lentelėje (žr. priedus). Duomenys apibendrinti taip, kaip juos nurodo šaltiniai, ir, galimas daiktas, jie nėra išsamūs. Atvykusių į 1809 m. seimelį rinkėjų knygoje tarp 259 Ašmenos apskrities bajorų yra 15 totorių pavardžių, tarp 108 Kauno apskrities — 2, tarp 194 Trakų apskrities — 21. Šalia veik visų pavardžių įrašytas karininko laipsnis. Neaiški liko tik buvusio Lenkijos kariuomenės vietininko (*namiestnik*) Mustafos Bazarevskio, Trakų apskrities gyventojų, padėtis. Jis dalyvavo seimelyje, tačiau nebuvo įtrauktas į bajorų knygą, vadinasi, neturėjo balso teisės. Du kartus — Kauno ir Trakų apskričių sąrašuose — įrašyti Juozapas ir Mustafa Reiževskiai buvo žemės valdų savininkai abiejose apskrityse¹².

Dar mažiau totorių įrašyta Gardino gubernijos 1810 m. bajorų knygoje. Gardino apskrityje balsavo 70 bajorų, iš jų — 5 totoriai, Lydos apskrityje atitinkamai 165 ir 4, Naugarduko — 220 ir 12¹³.

¹⁰ О дворянских выборах на будущее трехлетие начиная с 1824 по 1827 год // LVIA. F. 378. BS. 1823. B. 579. L. 81—82, 112, 135, 162, 163, 168.

¹¹ A. Janulaičio duomenimis (Min. veik. P. 283, 494), 1816 m. Vilniaus gubernijoje buvo surašyta 26 434 bajorai vyrai, 1817 m. dalyvauti seimeliuose galėjo 2328 bajorai, t.y. 8,8%.

¹² LVIA. F. 391. Ap. 7. B. 4096. L. 28, 30, 45, 46, 48, 49.

¹³ Księga szlachty mającej prawo do wyborów szlacheckich gubernii litewsko-grodzieńskiej // Ten pat. F. 378. BS. 1810. B. 267. L. 3, 7, 16, 17, 19, 21, 24, 26, 31.

Panagrinėjus lentelės duomenis galima pastebėti, kad praėjus vos 15 metų totorių Vilniaus gubernijos seimeliuose ėmė tolydžio mažėti. Antai 1825 m. Ašmenos apskrityje pažymėta 11, Kauno — 1 ir Trakų — 2 totoriai. 1821 m. duomenimis, Gardino gubernijoje totorių atstovavimas seimeliuose veik nesikeitė.

Pagrindine šio reiškinių priežastimi laikytina totorių turtinė padėtis. Veik visi, išskyrus Reičevskius, kurie vien Trakų apskrityje turėjo 108 valstiečių sielas¹⁴, priklausė smulkiųjų bajorų sluoksniui. Dažnas vos įstengė įvykdyti turto cenzo reikalavimus, kartais, norėdamas išsaugoti vietą seimelyje, sąmoningai suklastodavo informaciją apie valdomą turtą. Yra išlikę duomenų, kad 1814 m. Trakų apskrities bajorai nuodugnai palygino žodinę informaciją su 1811 m. revizijos duomenimis ir iš seimelio dalyvių sąrašo išbraukė Motiejų bei Mustafą Bairaševskius, Jokūbą Chaleckį, Abraomą bei Mustafą Korickius ir Mustafą Rizvanovičių, kurių nuosavybė nesiekė nustatyto rinkimų cenzo¹⁵. Likusieji — visuomet tų pačių gimininių nariai arba jų paveldėtojai — vienaip ar kitaip išsilaikė seimeliuose iki XIX a. trečiojo dešimtmečio.

Visai kitaip totoriai atstovauti seimeliuose išgalėjus caro 1831 m. gruodžio 6 d. įsakui, kuriuo maksimaliai suvaržytos bajorijos pilietinės teisės visoje Rusijos imperijoje. Sudarantieji seimelį (bajorų susirinkimą, *гворянской собрание*) buvo padalyti į dvi rinkėjų grupes. Pirmajai, pilnateisių, tiesiogiai dalyvaujančių bajorų susirinkimų veikloje rinkėjų grupei galėjo priklausyti ne mažiau kaip 100 valstiečių sielų arba 3000 dešimtinų negyvenamos žemės savininkai. Antrąją grupę turėjo sudaryti ne mažiau kaip 5 valstiečių sielų arba 150 dešimtinų žemės savininkai, kurie rinko įgaliotinį, prilygusį vienam pilnateisiam piliečiui. Šis įgaliotinis bajorų susirinkime turėjo balsą rinkimuose, bet negalėjo aktyviai svars-

¹⁴ RVIA. F. 1343. Ap. 28. B. 1127. L. 3.

¹⁵ По указу Правительствующего Сената о дворянских выборах 1814 г. // LVIA. F. 378. BS. 1814. B. 52. L. 54, 236, 237, 264, 268, 269.

tyti visų kitų reikalų. Per įgaliotus asmenis bajorų susirinkimuose pradėjo dalyvauti moterys, tiksliau — jų valdytos žemės¹⁶.

Dėl to sumažėjo totorių galimybė patekti į bajorų susirinkimą. 1837—1843 m. Vilniaus gubernijos bajorų susirinkimo dalyvių sąrašuose minimas Vilniaus apskrities gyventojas buvęs pulkininkas Dovydas Kenskis. 1837 m. kartu su juo įrašytas atsargos rotmistras Motiejus Kričinskis iš Ašmenos apskrities, 1849 m. — Mustafa Jakubovskis iš Lydos apskrities, 1855 m. — Aleksandras ir Suleimanas Kričinskiai iš Ašmenos apskrities¹⁷. Be abejo, panaši padėtis buvo susiklosčiusi ir Gardino gubernijoje.

Kyla klausimas, kokiems sluoksniams minėti asmenys atstovavo bajorų susirinkimuose — etnokonfesinei bendruomenei, tiksliau — totoriams žemvaldžiams, ar savo apskrities smulkiajai bajorijai? Žinant, kaip mažai totorių naudojosi pilietinėmis teisėmis, įtikinamesnis atrodytų pastarasis variantas. Tačiau esama netiesioginių užuominų, kad jie galėję burtis, galbūt dėtis prie vietinių bajorų ir kartu rinkti įgaliotinį, susitarus — totorių. Turimas galvoje Vakarų komiteto 1833 m. spalio 31 d. nutarimas, kuriuo buvo pakoreguotos šio krašto bajorų susirinkimų veiklos taisyklės, taip pat nutarimo padariniai. Pagrindinis jo tikslas — eliminuoti iš bajorų savivaldos aktyvius 1831 m. sukilimo dalyvius ir asmenis, įtariamus prie jo prisidėjus. Gubernijų valdžiai buvo pavesta sudaryti tris sąrašus: 1) bajorų, kurie nedalyvavo sukilime, slaptose draugijose; jiems buvo nutarta palikti rinkimų teisę;

¹⁶ РСЗ. Собр. 2-е. Т. VI. Nr. 4989; Instrukcja o sejmikach i urzędowaniu z wyborów. Wilno, 1839.

¹⁷ Różne wykazy, listy imienne szlachty gubernii litewsko-wileńskiej 1820—1837 // BN. Archiwum Romerów (toliau — AR). IV—8679. K. 65, 67; Listy dworzan potomnych przybyłych do miasta Wilna dla uczestniczenia w obradach sejmikowych. 1840—1852 // LMAB RS. F. 124—19. L. 7, 29, 34, 40; Список потомственных дворян и дворянок Виленской губернии, имеющих право голоса в делах и выборах дворянства, прибывших для составления дворянского собрания. 1849, 1855, 1859 // Ten pat. Sąrašas paskelbtas atskiru leidiniu, puslapiai nenumeruoti.

2) sukilime dalyvavusių bajorų, kurie iki jo naudojosi rinkimų teise ir ėjo įvairias seimeliuose įsigytas pareigas; 3) bajorų, dėl kurių neaišku, ar jie dalyvavo sukilime. Pastarieji į bajorų susirinkimą galėjo būti įleisti vietos valdžios nuožiūra. Išlikusiuose Vilniaus gubernijos bajorų sąrašuose minimi totoriai. Pirmajame įrašyti Motiejus Eljaševičius, generolas majoras Juozapas Lebedzis, poručikas Amuratas Lebedzis, majoras Dovydas Talkovskis — visi iš Ašmenos apskrities, štabssrotmistras Juozapas Bairaševskis, pulkininkas Dovydas Kenskis, rotmistras Motiejus Melechas, gubernijos sekretorius Juozapas Mustafičius, štabssrotmistras Mustafa Severinas — iš Vilniaus apskrities. Antrajame, neabejotinai eliminuotinių iš susirinkimų asmenų, sąrašė paminėtas Vilniaus miesto policijos pristavas, titulinis patarėjas Dovydas Safarevičius. Trečiajame sąrašė įrašyti Ašmenos apskrities Kričinskiai: poručikas Amuratas, Jokūbo s., rotmistras Motiejus, Juozapo s., rotmistras Suleimanas, Bilialo s., papulkininkis Elijošius, Juozapo s., ir dar vienas Kričinskis (vardas nežinomas) iš Ukmergės apskrities¹⁸.

Taigi, sprendžiant iš kiekybinės potencialių rinkėjų totorių sudėties, jie galėjo kelti ir siųsti į bajorų susirinkimą savo įgaliotinį, tačiau neaišku, ar toks siekimas būtų buvęs pateisinamas ir racionalus. Regis, totoriai, išskyrus vieną žinomą ir jau minėtą 1821 m. atvejį, bendruomenės reikalų seimeliams svarstyti nepateikdavo.

Tiek anksčiau, tiek dabar kur kas rimtesnė priežastis, pastūmėjusi totorius į seimelius, buvo ne bendruomenės interesai, bet galimybė siekti nuo rinkimų priklausančios tarnybos. Jos siekti šiek tiek lengvino seimelių veiklos taisyklėse nustatyta tvarka, kad galima pačiam kelti savo kandidatūrą pareigoms užimti¹⁹. Nepretenduodami į aukš-

¹⁸ Дело о дворянских выборах в Виленской и Гродненской губерниях // LVIA. F. 378. BS. 1842. V. 1435. L. 1, 33, 36—39, 57, 75, 79.

¹⁹ Druki dotyczące organizacji i przebiegów sejmików szlacheckich gubernii litewsko-wileńskiej. 1814—1820 // BN. AR. IV—8671. K. 5.

tas pareigas, kurios dažniausiai būdavo skiriamos pasiturinčių, autoritetingų giminių, aristokratijos atstovams, totoriai taikydavosi į apskričių teismų urėdus. Pamažu susiformavo ratas asmenų, kuriems rinkiminė tarnyba tapo nuolatiniu darbu. Šiuo požiūriu išsiskyrė Gardino gubernijos totoriai. Vienas pirmųjų iš mums žinomų totorių, išrinktų seimelyje eiti bajorams skirtas pareigas, buvo Aleksandro Adamovičiaus sūnus Jokūbas. 1812 m. jis buvo išrinktas Gardino žemutinio teismo posėdininku, 1815 m.—pilies teismo teisėju, 1849 m. minimas kaip sąžinės teismo teisėjas²⁰. Ilgą laiką rinkiminę tarnybą atliko tėvas ir sūnus Abraomas ir Jonas Tuhan Baranovskiai. Abraomas 1817 ir 1830 m., o gal ir dažniau, buvo išrinktas Gardino apskrities pilies teismo teisėju. Jonas, tarnybines karjerą pradėjęs Balstogės srities Sokulkos apskrities pilies teismo pakanceliarisčiu, netrukus iš valstybės tarnybos perėjo į rinkiminę: 1817 ir 1821 m. buvo Gardino apskrities žemutinio teismo posėdininku, 1830 m.—Gardino bajorų deputacijos deputatu, 1838 m.—Gardino vyriausiojo teismo posėdininku, o 1845 m. civilinio gubernatoriaus Fiodoro Vasiljevo teikimu buvo paskirtas gubernijos teismo valdininku (*казенных дел стряпчий*)²¹.

Dovydas Murza Kšečiovskis 1815 m. buvo išrinktas Gardino žemės ribų teismo teisėju, 1821 ir 1824 m.—žemutinio teismo posėdininku, 1849 m.—pilies

²⁰ Формулярные списки о службе чиновников Гродненской губернии // LVIA. F. 378. BS. 1818. V. 78. L. 47; Об избрании магометанских духовных лиц // Ten pat. BS. 1849. V. 1747. L. 13.

²¹ Ten pat. BS. 1818. V. 78. L. 55; Переписка, относящаяся к дворянским выборам, часть I // Ten pat. F. 377. Ар. 1. V. 96. L. 117, 260; О дворянских выборах по Литовским губерниям // Ten pat. F. 378. BS. 1817. V. 84. L. 37, 38; О дворянских выборах по Гродненской губернии // Ten pat. BS. 1820. V. 124. L. 214; Дело по представлению Гродненского гражданского губернатора об определении Барановского казенных дел стряпчим // Ten pat. BS. 1845. V. 232. L. 1—27.

teismo teisėju²². Ši sąrašą gali tęsti nuo 1824 m. Lydos apskrities žemės ribų teismo teisėjo pareigas ėjęs Elijošius Talkovskis, nuo 1830 m. Lydos apskrities žemutiniam žemskiniame teisme teisėjavęs Juozapas Talkovskis²³.

Būtina paminėti Juozapą Sobolevskį — nedidelės, bet totorių etninės kultūros raidai svarbios knygutės „Mahometonų, arba islamo, tikybos aiškinimas“ (*Wykład wiary machometaniskiej czyli islamskiej*) autorių. 1824 m. Naugarduko apskrities bajorai 154 balsais už ir 72 prieš išrinko jį žemutinio žemskinio teismo posėdininku, 1827 m. visais balsais — žemės ribų teismo teisėju²⁴.

Neabejotinai didžiausią karjerą galėjo padaryti Tamerlanas Baranovskis, kurį nuo 1843 m. tris kartus iš eilės Sokulkos apskrities bajorai buvo išrinkę Gardino bajorų deputacijos deputatu, o 1855 m., mirus apskrities bajorų vadovui, jis turėjo būti paskirtas į jo vietą kaip pirmasis po jo rinkimuose iškeltas kandidatas. Šių pareigų nesimė, nes aplinkybių verčiamas persikėlė į Vilniaus guberniją²⁵.

Šioje gubernijoje gyvenę totoriai palyginti ne taip aktyviai stengėsi išvirtinti rinkiminėje bajorų tarnyboje. Retas jų ėjo pareigas ilgiau kaip vieną kadenciją (trejus metus). Gan vėlai, 1823 m., praėjus gerokai laiko po to, kai totoriai išitraukė į Vilniaus gubernijos seimelių veiklą, Ašmenos apskrities žemės ribų teismo teisėjais išrinkami Jokūbas Eljaševičius ir Mustafa Kričinskis, 1826 m. šias pareigas užėmė Motiejus Eljaševičius ir Dovydas Sulkevičius. Tame pačiame seimelyje Ašmenos apskrities bajorai nubalsavo prieš Jono Sulkevičiaus ir Juozapo

²² Ten pat. BS. 1820. V. 124. L. 240; По указу Правительствующего Сената о дворянских выборах // Ten pat. BS. 1814. V. 52. L. 438; BS. 1849. V. 1747. L. 13.

²³ Ten pat. F. 377. Ap. 1. V. 96. L. 83, 117.

²⁴ Ten pat. L. 262.

²⁵ Дело о производстве Гродненских дворянских выборов // Ten pat. F. 378. BS. 1842. V. 651. L. 84; О производстве уездных и губернских дворянских выборов по Гродненской губернии // Ten pat. BS. 1851. V. 170. L. 258—259.

Ulano kandidatūras į žemutinio žemskinio teismo posėdininkus²⁶. Kiek ilgiau nuo rinkimų priklausiusioje tarnyboje išsilaikė Jokūbo Baranovskio sūnus Abraomas — Trakų apskrities Guščionio kaimo ir 36 valstiečių sielų savininkas. 1830 m. jis buvo išrinktas apskrities žemės ribų teismo teisėju, 1834 m. taip pat buvo kandidatas į šias pareigas²⁷. 1859 m. Vilniaus bajorų susirinkime dalyvavo jau minėtas Aleksandras Kričinskis — Ašmenos apskrities teismo posėdininkas²⁸.

S. Dziadulevičius „Lenkijos totorių giminių herbyne“ prisimena Motiejų Achmatovičių, buvusį Totorių ulonų pulko majorą, kuris apie 1863 m. buvo Ašmenos apskrities bajorų vadovas. Iš tikrųjų, prasidėjus sukilimui, dauguma bajorų savivaldos išugdytų pareigūnų prarado valdžios pasitikėjimą ir buvo keičiami jai lojaliais asmenimis. M. Achmatovičius gavo paskyrimą užimti bajorų vadovo vietą nušalinus išrinktąjį Antaną Brochocikį²⁹.

Atviras tebėra totorių dalyvavimo Minsko gubernijos seimelių veikloje klausimas. Jų pavardžių nepavyko rasti nei rinkėjų, nei išrinktųjų sąrašuose. Tiesa, Minsko gubernijoje, palyginti su Lietuvos gubernijomis, buvo itin nedaug totorių žemvaldžių, kurių nuosavybės dydis atitiko rinkimų cenzo reikalavimus. Tačiau, galimas daiktas, jie nedrįso prisidėti prie bajorų forumo dėl čia įvestos įsirašymo į bajorų knygas tvarkos. Nuo 1815 m. apskričių bajorų vadovai buvo įpareigoti iš rinkėjų sąrašų

²⁶ Переписка дворянского депутатского собрания об избранных на должности // Ten pat. F. 391. Ap. 7. V. 2968. L. 393; О дворянских выборах на 1826 г. по Виленской губернии // Ten pat. F. 378. BS. 1825. V. 620. L. 238, 280.

²⁷ Формулярные списки о службе разных лиц Виленской губернии // Ten pat. F. 391. Ap. 1. V. 1107. L. 67, 68, 71.

²⁸ Список потомственных дворян и дворянок... 1849, 1855, 1859 // LMAV RS. Sąrašas paskelbtas atskiru leidiniu, puslapiai nenumuoti.

²⁹ Dziadulewicz S. Min. veik. P. 13.

braukti bajorų deputacijose nelegitimuotus asmenis³⁰. Tuo metu totoriai bajorystės išvadų raštų neturėjo. Pažymėtina, kad Gardino ir Vilniaus gubernijose ši taisyklė negaliojo.

Totorių įsitvirtinimo seimeliuose raida, nustatoma remiantis gan fragmentiškais duomenimis, laikytina tam tikru jų integravimosi į Lietuvos bajoriškąją visuomenę matu. Jiems iškilus į lygias su autochtonais gretas, nyko pilietiniai skirtumai. Kitas dalykas, kad tai buvo ne bendruomenės, bet individų problema. Kiti totoriai iš uždaros bendruomenės veržėsi per lengviau pasiekiamą valstybės tarnybą, leidusią susiliesti ne tiek su tradicine, kiek su besiformuojančia visuomene.

Karo tarnyba

Kario profesija Lietuvos totoriams buvo seniausia ir artimiausia. Be abejo, jie sunkiai būtų susitaikę su mintimi, kad gali netekti amato, kuris teikė prestižo feodalinėje visuomenėje, o dažnai buvo ir pagrindinis pragyvenimo šaltinis. Į Rusijos kariuomenę totoriai pateko reorganizuojant buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės karinius dalinius.

Caro valdžios vietininkų reformos, vykdytos prisijungtose žemėse, rodo netrukus po padalijimų buvus su manymų panaudoti totorių profesinius igūdžius imperijos tarnyboje. Tai patvirtina ir neskubėjimas išformuoti LDK priešakinės sargybos totorių pulkų likučius, ir izdo išlaidos jiems išlaikyti. Daugiau kaip pusę metų mokėtos algos buvusio VI Lietuvos raitininkų ir kito, nenustatyto, pulko karininkams ir eiliniams. Išlikę abiejų pulkų algininkų sąrašai rodo, kad 1795 m. kovo mėn. Kamenkos kaime rotmistro Juozapo Ulano vadovaujamiems karininkams (be jo, 15 rotmistų, poručikų, vėliavininkų ir

³⁰ Постановления дворянского собрания, разные бумаги по дворянским выборам // BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 909. L. 59, 60.

vietininkų (*namiestnik*)) priklausomai nuo laipsnio buvo išmokėta 20—40 lenkiškų auksinų, 34 draugams (*towarzysz*), tarp kurių 8 buvo netotorių kilmės,— po 18 auksinų. Mokėjęs algas Sofijos karabinierių pulko poručikas Andrejus Tamilovskis vadovybei pranešė, jog dalis sąrašė nepaminėtų totorių užmokesčio neėmė pareiškę, kad tarnauti neatsisako, tačiau turi garbės patys save išlaikyti³¹. Rugsėjo mėn. tokio pat dydžio algas paėmė buvusio VI pulko, kuriam vadovavo papulkininkis Elijošius Chaleckis, 16 karininkų ir 36 draugai, iš jų 18 buvo netotoriai³².

Gana ilgai totorių padėtis buvo nestabili, todėl jie mėgino atkreipti į save valdžios dėmesį. Matyt, ne vieną kartą kreipėsi į Nikolajų Repniną su prašymu, kad šis pasirūpintų išsaugoti nepaliestas totorių karines formuotes. Atrodo, dalis žemesnio rango karininkų mėgino ieškoti kario amatui artimos tarnybos. „Dėl draugų ir vietininkų pageidavimo [būti] muitininkais, išjodinėtojais arba sargybiniais siunčiu Jo šviesybės kariuomenės vyriausiojo vado kunigaikščio Nikolajaus Vasiljevičiaus Repnino vardu surašytą raštą“,— pranešė Lietuvoje išdėstytos kariuomenės vadovybei Sumų legionierių pulko poručikas Leonas Trepkovas. Iš tiesų, 1795 m. rugsėjo 16 d. raštas rodo, kad totoriai nuogaštavo dėl pulko išformavimo: „[...] mus pasiekė žinia, kad galime būti atskirti nuo savo karininkų [...], tuomet tapsime nelaimingi, nes niekas mūsų nepažinos, todėl, iki prasidės tarnyba Šviesiausiosios Imperatorės pulkuose, prašome palikti su ta pačia alga, kurią iki šiol iš Pono malonės gavome“³³.

Kad totoriai neturėjo pagrindo nuogaštauti, patvirtina N. Repnino replika, jog juos „esamomis aplinkybėmis

³¹ Дело о довольствии войск жалованием, амуницией и провиантом и лошадей фуражом, о снабжении боевыми снарядами, лекарствами и прочим, тут же и о довольствии пленных // LVIA. F. 378. BS. 1795. B. 4. D. I. L. 725; D. II. L. 546.

³² Ten pat. D. III. L. 226.

³³ Ten pat. L. 225—226.

specialiai reikia saugoti, kad nepereitų į svetimą tarnybą". Ji išsakyta generalgubernatoriaus 1795 m. spalio 27 d. laiške generolui A. Tormasovui³⁴.

Galima manyti, kad išskirdama prisijungtų žemių totorius caro valdžia siekė ne tiek skaldyti vietos visuomenę, kiek, pasinaudodama jų patirtimi, papildyti kariuomenę naujais žmonėmis. Kitas dalykas — palaikymas totorių rodytos iniciatyvos, kuri gal ne visai sutapo su valdžios planais, tačiau bent neprieštaravo jiems. Tautinių mažumų — baškių, kalmukų, kazokų, totorių — nereguliariosios karinės formuotės Jekaterinos II laikų kariuomenėje buvo įprastas dalykas³⁵. Tačiau totorių kilmės gyventojų akivaizdžiai buvo per mažai, todėl N. Repninui galėjo kilti abejonių dėl tokios formuotės steigimo Lietuvoje tikslingumo. 1796 m. rugpjūčio 11 d. pranešime Jekaterinai II jis perteikė totorių prašymą leisti jiems tarnauti imperijai sudarius atskirą etninę dalinį ir užsiminė, kad eiliniams siūlė rinktis tarnybą kavalerijos pulkuose. Kita vertus, pripažino karo tarnybos svarbą daugumos totorių pragyvenimui³⁶.

Atskiro Lietuvos totorių pulko atsiradimas siejamas ne su Jekaterina II, bet su Pavelu I. 1797 m. balandžio 3 d. caras paskelbė įsaką, kuriuo generolui Michailui Filosofovui pavedė „iš naujų mūsų provincijų [...] suformuoti dešimties eskadronų pulką, lygiai tokį pat kaip Čiugujevo, ir pavadinti jį Pinsko, ten jam ir stovėti“. Kadrus įsakė verbuoti iš buvusios Lenkijos ir Lietuvos kariuomenės karininkų, „ypatingų savybių ir gabumų“ žmonių. Taip pat parinko mundurų spalvas. Jie turėjo būti mėlynos ir raudonos spalvų, apdailos pynelė eilinių

munduruose — geltona ir balta, karininkų — aukso ir sidabro spalvų³⁷.

Ne visai aišku, kas paskatino Pavelą I netrukus atsisakyti formuoti Lietuvos totorių pulką kazokų pulkų formavimo pavyzdžiu. Žinoma tik tiek, kad tų pačių metų gegužės pabaigoje generolas majoras I. Kologrivovas numatyta pulko vadą pulkininką Jokūbą Baranovskį — beje, buvusį Targovicos konfederatą — informavo, jog gavo caro įsakymą formuoti Lietuvos totorių raitininkų pulką „tomis pačiomis teisėmis, kurias turėjo Lenkijos kariuomenėje“³⁸.

Pakeisti caro sprendimą galėjo suvokimas pavojaus, kad nepavyks surinkti tiek žmonių, kiek reikia, o perspektyva tarnauti nereguliuojamoje formuotėje atstums karius profesionalus. Nuolaidą totoriams liudijo faktas, kad nustatant pulko struktūrą buvo palikta senoji karinių laipsnių ir pareigybių sistema, Lenkijos ir Lietuvos valstybės kariuomenėje gautos algos dydis. Pulko etatų sąrašė, be tradicinių, surašyti Rusijos kariniai laipsniai turėjo rodyti atitinkamą laipsnių nomenklatūrą, tačiau nebuvo oficialiai vartojami. Išliko rotmistro, vėliavininko (kornetas), vietininko (vachmistras) vardai. Buvo įvesti vėliavos vietininko (vėliavos junkerio), pavietininkio (kvartirmeisterio) vardai. Kariai raitininkai ir toliau vadinti draugais. Jie buvo įpareigoti iš savo algos išlaikyti eilinius asistentus (*szeregowy*). Pulką sudarė, tiksliau — turėjo sudaryti, 50 aukštesniųjų karininkų, 70 puskarininkų, po 500 draugų ir eilinių, kiti — tai štabo personalas ir nerikiuotės komanda, iš viso 1182 žmonės³⁹.

1797 m. liepos 8 d. generolas feldmaršalas N. Repninas pulkininkui Jokūbui Baranovskiui įteikė orderį, kuriuo leido pradėti verbuoti žmones, įsigyti žirgų, pašaro, aprangos, ginklų ir kitų būtiniausių daiktų. Tuo tikslu iš

³⁷ ПСЗ. Собр. 1-е. Т. XXIV. № 17903.

³⁸ Штат татарского полку // LVIA. F. 378. BS. 1797. B. 33. L. 1.

³⁹ Ten pat. L. 1—2.

³⁴ Żytkowicz L. Min. veik. P. 333. 201 nuoroda.
³⁵ Бектинеев Ш. Хроника Татарского уланского полка (1797—1833) // Татары-мусульмане на землях Беларуси, Литвы і Польшчы. Менск, 1995. Ч. 3. С. 389.

³⁶ Донесение князя Н. В. Репнина императрице Екатерине II от 11 августа 1796 г. «О просьбе живущих в Литве татар принять их в военную службу» // Сборник Императорского Русского исторического общества. С. Петербург, 1875. Т. III. С. 487—488.

Lietuvos izdo skyrė 81 647 sidabro rublius ir 86,05 ka-
peikos⁴⁰.

Nors abiejose Lietuvos, Minsko, Podolės ir Volynės gubernijose buvo paskelbtas verbavimas, taip pat įsaky-
mas gražinti į Vilnių visus rusų nelaisvėje buvusius toto-
rius — 1794 m. sukilimo dalyvius, pulko gretos didėjo ne
taip sparčiai kaip tikėtasi. Lietuvos valstybiniame isto-
rijos archyve yra išlikęs autentiškos pirmųjų totorių,
užsirašiusių į kuriamą formuotę, ištikimybės imperatoriui
priesaikos fragmentas. Laikydami griežtos subordinaci-
jos ją pasirašė pulkininkas, rotmistrai, poručikai, vė-
liavininkai, vietininkai ir draugai, iš viso 85—90 žmonių.
Iš jų tik du, vėliavininkas Cibulskis ir draugas Vladis-
lovas Višomirskis, buvo netotorių kilmės. Veik visi už-
siverbavę asmenys turėjo tarnybos buvusios valstybės
kariuomenėje patirtį⁴¹ (priesaikos tekstą žr. prieduose).

Naujas pulkas, kurtas totoriams ir dėl totorių, pama-
žu traukė savanorius iš įvairių sričių, bet neišvengta
komplektavimo sunkumų. Jau 1797 m. į pulką draugais
įstojo Motiejus Kričinskis iš Vilniaus gubernijos Ašme-
nos apskrities, Mustafa Miskevičius, Aleksandras ir Sa-
muelis Boguševičiai iš Minsko gubernijos Slucko apskri-
ties Liachovičių miestelio, Abraomas Jušinskis iš Vileikos
apskrities, Mustafa Obulevičius iš Gardino gubernijos
Naugarduko apskrities⁴². Iš Osmanų imperijos Chotino
tvirtovės atvyko Mustafa Lovčickis ir Suleimanas Sego-

⁴⁰ Ten pat. L. 5.

⁴¹ Об устройстве в Польше порядка назначением гражданских
и военных чиновников по выборам и другим назначениям и о про-
чих распоряжениях служащих для блага народу // Ten pat. V. 9.
D. I. L. 997—998; D. II. L. 227. Priesaikos tekstas bylos gale, lapai
nenumeruoti. Taip pat žr.: *Żytkowicz L.* Min. veik. P. 334—335.

⁴² По рапорту Виленского гражданского губернатора об опре-
делении в должность [...] Кричинского 16-го // LVIA. F. 378. BS.
1826. V. 154. L. 2; Дело МДАС о дворянском происхождении татар
Богушевичей // ВНИАМ. F. 319. Ар. 2. В. 258. L. 96, 107; Дело [...] Обулевичей // Ten pat. V. 2294. L. 16; Дело [...] Юшинских //
Ten pat. V. 3693. L. 30—31; Дело [...] Миськевичей // Ten pat. V.
1950. L. 5.

dzinskis⁴³. Totorių kilmės žmonės pulką papildė ir vėliau,
tačiau jų aiškiai neužteko, vis daugiau draugų ir eilinių
imta verbuoti iš vietinių lenkų ir lietuvių kilmės žmonių.

Matyt, ši tendencija savotiškai išryškėjo po to, kai
1800 m. lapkričio 5 d. dėl ligos atsistatydino pirmasis
pulko vadas, dabar jau generolas leitenantas Jokūbas
Baranovskis⁴⁴. Perėmęs vadovavimą, generolas majoras
Kajetanas Glovinskis 1803 m. gegužės mėn., kai reikės
spręsti pulko padalijimo į du atskirus klausimą, savo ži-
nioje turės 10 eskadronų. Jiems, išskyrus leibeskadroną,
vadovaus tik totoriai: papulkininkiai Jasinskis, Jokūbas
Korickis, Dovydas Romanovičius, Juozapas Ulanas 3-iasis,
Dovydas Ulanas 4-asis, Dovydas Ulanas-Polianskis, majo-
rai Mustafa Dvogiala, Aleksandras Kričinskis ir Aleksan-
dras Sobolevskis. (Atkreiptinas dėmesys į tai, kad pulke
tarnavo ir vėliau tarnaus tos pačios giminės nariai arba
bendrapavardžiai. Jiems atskirti prie pavardžių net ofi-
cialiai buvo pridėdami skaitmenys.) Pulke tarnaus per
1000 žmonių, bet vyraus ne totoriai. Jais galės pasiva-
dinti 4 iš 10 vietininkų arba vyresniųjų vachmistrų, 6
iš 10 junkerių, 4 iš 10 kvartirmeisterių, 15 iš 40 puška-
rininkų, 251 iš 498 draugų, o 494 eiliniai ir 21 trimiti-
ninkas rekrutuoti tik iš krikščionių⁴⁵.

Neabejotina, kad etniškai mišri pulko sudėtis tapo
viena rimčiausių jo vidaus santykių krizės, pulko skilimo
priežasčių.

Konfliktas kilo dėl neseniai paskirto vado K. Glovins-
kio reformų, nes totoriai pasijuto esą didžiai pažeminti.
Esminis ir nerimą keliantis dalykas buvo tas, kad Glo-
vinskis ėmė atleidinėti iš tarnybos totorius puskarinin-

⁴³ О бывшем шефом Конно-татарского полка генерал-майоре
Гловинском, насчет разных в том полку беспорядков, расчетов с
означенным Литовским конным полком // LVIA. F. 378. BS. 1802.
V. 534. L. 230, 232.

⁴⁴ Думін С. У., *Канапацкі І. Б.* Min. veik. P. 120.

⁴⁵ Следствие, проведенное при Татарском Литовском полку //
LVIA. F. 378. BS. 1801. V. 162. L. 499, 512, 518, 527, 533, 541, 547,
553, 560—566, 570—596, 599—603.

kiaus, kitus pažemino tarnyboje, apribojo eskadrono vadų kompetenciją, delsė mokėti nustatytą algą, įvedė kūno bausmę bajorų kilmės kariams. Totorių teisėms ginti išrinkti įgaliotiniai papulkininkis D. Romanovičius ir D. Ulanas-Polianskis kreipimesi į Lietuvos karo gubernatorių Leontijų Benigseną rašė: „Ponas generolas Glovinskis, nekęsdamas mūsų tautos ir norėdamas pašalinti iš tarnybos, aštuonis puskarininkius be mūsų sutikimo nutarė atleisti, jaunos ir gabius vietininkus bei puskarininkių vaikus pažemino tarnyboje, ėmė juos engti ir versti atsisakyti tarnybos [...], iš draugų atėmė žirgus ir laiko juos arkli-dėse [...]. Prancūzijos kampanijos metu kiekvienam skirtus 120 auksinų atėmė, dėl to turėjome vargti ir visą ketvirtį tik duona maitintis.“ Totoriai garbės ir orumo įžaidimu laikė tai, kad juos vadino „barbarais ir prakeiktuoju pagonišku krauju“, kad kelis draugus liepė viešai išplakti. Jie taip pat stojo ginti papulkininkio J. Korickio, kurį vadas pripažino netinkamu tarnauti, nes „yra senas ir nemoka rusų kalbos“. Konflikto smarkumą rodė ne kartą rašyti kreipimaisi į carą Aleksandrą I, taip ir nepasiekę sosto, nes K. Glovinskis sutrukdė totorių įgalioti-niams vykti į Peterburgą⁴⁶.

Antroji nesutariančioji pusė — K. Glovinskis — taip pat turėjo priekaištų totoriams. Kaip rašė raporte carui, jam, katalikui, iš Galicijos kilusiam bajorui, pirma Lenkijos, vėliau Rusijos kariuomenėje tarnavusiam kariui profesionalui, rūpėjo pulke įvesti griežtą tvarką, kurios, jo manymu, nebuvo. Jis kaltino totorius nedrausmingumu, menkais gabumais karo tarnybai, finansinės tvarkos pažeidimais ir tuo, kas tapo valdžios kišimosi į pulko vidaus gyvenimą priežastimi — pasikėsinimu į jo, pulko vado, garbę ir gyvybę. „Romanovičius ir Ulanas-Polianskis drįso įžeidinėti mano garbę ir kėsinosi į gyvybę, kurstė žemesnius ir atsistatydinusius karininkus vaikštinėti pas gyventojus [pulkas tuomet buvo dislokuotas Naugarduke — T.B.], vadinti mane žemos kilmės [...] ir

⁴⁶ Ten pat. L. 12, 30—34.

žadėjo 200 auksinų tam, kuris mane nužudys ir pasitrauks į užsienį“⁴⁷.

Įvykius Lietuvos totorių raitininkų pulke tyrė pats karo gubernatorius Leontijus Benigsenas, nepatikėjęs reikalų jokiai komisijai. Išvadamis ir siūlymais, kuriuos suformulavo ir įteikė caro įsteigta Karo komisijai, pasirodė esąs kompromiso šalininkas. Jis rašė: „Norint sudaryti totoriams palankias tarnybos sąlygas ir nevaržyti jų turėtų privilegijų, geriausiai būtų leisti jiems tarnauti atskirai ir mokėti tą patį atlyginimą, tik vietoje pulko sudaryti kelis eskadronus, nes dėl mažo totorių skaičiaus vien iš jų suformuoti pulko neįmanoma.“ Toliau nurodė, kodėl jam kilo tokia mintis: „Totoriai skiriasi nuo krikščionių ne tik religija, bet ir papročiais bei gyvenimo būdu, dėl to labai nepatogu tarnauti kartu [...]. Jei pulkas nebus padalytas, jame niekuomet nesibaigs riaušės [...]“. Dar pridėjo, kad svarbu išsaugoti etninio pobūdžio formuotę prie karo tarnybos pratusiems ir į civilinę nesiveržiantiems totoriams, kitaip visi pereis tarnauti kaimynams (prūsams), kurie įsteigė totorių pulką ir ragina gan palankiomis sąlygomis išrašyti į jį⁴⁸.

Kilusio konflikto pobūdis, jo sprendimo forma liudijo etninės formuotės egzistavimą buvus totoriams itin svarbų dalyką. Ją išsaugojus, didelei bendruomenės vyrų grupei būtų garantuotas nuolatinis užsiėmimas ir pragyvenimo šaltinis. Galbūt konfliktą sukėlė tikybos ir mentaliteto skirtumai, abi pusės — totoriai ir krikščionys — kasdieniame gyvenime dar negalėjo būti ir veikti kartu.

Dėl to, kaip rodo Lietuvos totorių raitininkų pulko padalijimo dokumentai, 1803 m. rugpjūčio arba rugsėjo mėn. buvusio pulko pagrindu buvo sukurti du nauji. Į Lietuvį raitininkų pulką perėjo 18 karininkų, 60 puska-

⁴⁷ Ten pat. L. 130—131.

⁴⁸ Журнал исходящих бумаг по гражданской части из канцелярии Литовского военного губернатора Беннигсена // Ten pat. BS. 1802. В. 668. Д. II. Л. 281—282 (be tikslios datos, matyt, rašyta 1803 m. balandžio 30 d.). L. Benigseno rašto tekstą paskelbė S. Tuhan Baranovskis (žr.: Życie Tatarskie, 1935. Nr 8. S. 19—20).

rininkų, 240 draugų, 289 eiliniai, 10 trimitininkų ir keli nerikiuotės tarnautojai. Pulkui vadovauti buvo paskirtas generolas majoras kunigaikštis Dmitrijus (?) Golicynas. Totorių raitininkų pulką sudarė 49 karininkai, 45 puskarininkiai, 233 draugai, 191 netotorių kilmės eilinis, taip pat 11 trimitininkų ir 2 nerikiuotės tarnautojai. Pulko vadu tapo Dovydas Ulanas-Polianskis⁴⁹. Pulkas turėjo ir savo dvasininkus — mulas Asanovičių ir Rodkevičių. Pirmasis lydėjo karius visose kautynėse ir paliko juos tik po daugelio metų, galutinai išformavus pulką⁵⁰.

K. Glovinskio karjera netikėtai baigėsi, jis buvo atiduotas teisman. Gardino vyriausiojo teismo civilinis departamentas 1808 m. baigė nagrinėti jo bylą dėl pulke tarnavusiems Abraomui Jušinskiui ir Suleimanui Segodzinskiui taikytos kūno bausmės, 1810 m. — dėl pulko išdo lėšų trūkumo. Abiem atvejais jam paskyrė pinigine baudą⁵¹.

Panašus likimas ištiko Totorių raitininkų pulko vadą D. Ulaną-Polianskį, kuris buvo teistas už netinkamą pulko lėšų panaudojimą ir netvarką pulke. Nors teismas ir pripažino jį nekaltu, tarnybon jis vėliau negrįžo⁵². Vadovavimą perėmė pulkininkas Karlas fon Knoringas, o 1807 m. pertvarkant Rusijos kariuomenę lengvieji raitininkų pulkai, suformuoti iš prisijungtų žemių gyventojų (lenkų, lietuvių ir totorių), buvo pertvarkyti ir pavadinti ulonų pulkais. 1818 m. jie ėmė priklausyti 1817 m. įsteigtam Lie-

⁴⁹ LVIA. F. 378. BS. 1801. V. 162. L. 642—687.

⁵⁰ Всеподданнейшие доклады Министра внутренних дел по Департаменту духовных дел иностранных исповеданий // RVIA. F. 821. Ap. 11. V. 2. L. 71—72.

⁵¹ О бывшем в Татарском Литовском полку шефом генерал-майоре Гловинском, преданном суду за истязание товарища Юшинского и шерегового Сегодзинского // LVIA. F. 378. BS. 1804. V. 238. L. 53.

⁵² Дело по рапорту Виленского коменданта полковника Ховена о доставленном из Виленского ордонангауза военносудном деле о подполковнике Улане-Полянском // Ten pat. BS. 1814. V. 210. L. 6—13.

tuvos korpusui, kuris po sukilimo 1833 m. buvo išformuotas⁵³.

Per visą gyvavimo laiką pulkas buvo dislokuojamas netoli totorių tankiau gyvenamų vietų. Žinoma, kad XIX a. pradžioje jis stovėjo Naugarduke, pirmojo ketvirčio pabaigoje — Nesvyžiuje, galbūt ir kitur. Žiūrėta, kad jo gretas papildytų vietiniai totoriai. Kadaisė L. Benigseno išsakyta mintis, jog pulkas gali tapti patrauklus kitiems Rusijos musulmonams, nepasitvirtino. Tačiau į pulką stojo tos pačios kilmės, t.y. Lietuvos totorių, vyrai iš Volynės. Juvkocų kaimo gyventojų užsiverbavo net vienuolika. Netrūko kario amatui ištikimų abiejų Lietuvos ir Minsko gubernijų totorių.

Paprastai, atrodo, reikėdavo ištarnauti sutartus 20 metų. Taip padarė Jokūbas Muchlia, „kilęs iš Austrijos imperijos“, t.y. Galicijos bajorų. Jis į pulką įstojo 1797 m. draugu ir baigė tarnybą 1817 m. turėdamas korneto laipsnį. Jokūbas Kozakevičius iš Volynės gubernijos tarnavo 1803—1823 m. ir buvo atleistas „ištarnavęs sutartus metus, taip pat dėl silpnos sveikatos, kad savarankiškai išsilaikytų ir gyventų, kur pageidautų“. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad baigus karo tarnybą būdavo įgyjama teisė gyventi bet kurioje Rusijos imperijos vietoje. Totoriai kartais ja pasinaudodavo, tačiau dažnai atsirasdavo tokių, kurie dėl sveikatos arba sužeisti kautynėse palikdavo pulką ištarnavę vos kelerius metus⁵⁴.

Tarnybos laikas atskirai buvo sutariamas į pulką stojantiems bajorams ir nebajorams, nors pastarųjų, atrodo, būta nedaug. 1827 m. tuometinis Totorių ulonų pulko vadovas Talkovskis Gardino civiliniam gubernatoriui aiškino, kad į pulką užverbuoti žemesnių laipsnių karininkai tarnauja nepateikę jokių kilmės įrodymų, vieni vadina save laisvaisiais žmonėmis, kiti — bajorais. Dėl to esą sunku

⁵³ Mościcki H. Min. veik. P. 430; Бектинеев III. Min. veik. P. 394—395.

⁵⁴ RVIA. F. 1343. Ap. 57. V. 93. L. 145—147, 259—262, 268, 270, 273, 275, 277.

nustatyti jų tarnybos laiką. Tarp Talkovskio suminėtų 6 draugų 5 buvo totoriai iš Lydos ir Naugarduko apskričių⁵⁵.

Pasirinkusieji Totorių ulonų pulką dažniausiai kitur nebetarnaudavo, tačiau pasitaikydavo išimčių. Ašmenos apskrities bajoras Dovydas Talkovskis į pulką įstojo 1803 m. draugu, 1815 m. buvo perkeltas į Kazanės dragūnų pulką ir 1824 m. išėjo į atsargą turėdamas majoro laipsnį, Šv. Anos 4-ojo laipsnio ordiną, 1812 m. karo medalį ir teisę vilkėti mundurą. Taip pat majoras Jonas Baranovskis 5-asis pradėjo tarnauti pulke 1797 m. vietininku, 1802 m. tarnybos atsisakė, 1806 m. įstojo į Dorpato dragūnų pulką, 1819 m.—į Lenkijos dragūnų pulką, 1820 m. išėjo į atsargą turėdamas teisę vilkėti mundurą. Gyvenamąja vieta pasirinko Peterburgą⁵⁶.

Iš stojančiųjų į Totorių ulonų pulką reikalauta nedaug. Svarbu, kad buvo totorių kilmės, pageidauta, kad būtų bajoras. Turtinė ir šeimos padėtis neturėjo reikšmės. To paties Jono Baranovskio tėvui priklausė 80 baudžiauninkų, Dovydas Talkovskis jų išvis neturėjo. Kaip rodo tarnybos lapai, pasitaikydavo vedusių vyrų ir viengungių. Tikriausiai pageidauta, kad būtų raštingi, nes dažnas nurodydavo, jog „rusų bei lenkų kalbas ir aritmetiką moka“, tačiau jau minėtas Jokūbas Kozakevičius arba Jonas Dovgiala buvo beraščiai.

Totorių ulonų pulko kovų kelias atsekamas remiantis tais pačiais tarnybos lapais, kuriuose smulkiai surašyta, kada ir kokiose kautynėse kartu su bendražygiais dalyvavo kuris nors asmuo.

Pirmasis žygis, kuriame suformuotas pulkas dalyvavo ar kuriame jam buvo įsakyta dalyvauti, įvyko 1799 m., kai priklausydamas generolo A. Rimskio-Korsakovo korpusui traukė paremti Austrijos kariuomenės prieš prancūzus.

⁵⁵ Об установлении происхождения лиц, служивших в Татарском уланском полку // ВИАГ. Ф. 1. Ар. 3. В. 312. Л. 1—2.

⁵⁶ LVIA. Ф. 391. Ар. 1. В. 777. Л. 52—53; В. 575. Л. 90.

cūzus. Rugsėjo 14 d. pulkas kovėsi ties Kirchdorfu, rugsėjo 26 d.—ties Šlatenu (Šveicarija).

Kitas Totorių ulonų pulko kovų etapas — Rusijos ir Prūsijos karų su Napoleonu laikotarpis (1806—1807, 1812—1815 m.). Prūsijos teritorijoje generolo L. Benigseno korpuse 1806 m. gruodžio 13—14 d. jis pasižymėjo kautynėse ties Pultusku. Tada nemažai totorių buvo apdovanoti Šv. Georgijaus karo ordinu. Kampanijos metu 1807 m. vasario 18 d. pulkas dalyvavo kautynėse ties Alenštatu (dab. Olštinas), gegužės 24 d.—ties Gutštatu, gegužės 29 ir 30 d.—ties Gelzbergu, birželio 8 d.—ties Frydlandu (dab. Pravdinskas). Epizodiškai dalyvavo Prancūzijos 1809 m. kare su Austrija, kai Rusija, pasirašiusi su Napoleonu trumpalaikes paliaubas, teikė jam ginkluotą paramą. Totorių ulonų pulkui birželio 16 d. teko kautis dėl Lembergo (dab. Lvovas).

Prasidėjus 1812 m. karui, Totorių ulonų pulkas, prijungtas prie generolo A. Tormasovo armijos, kuri turėjo dengti kelią, vedantį Ukrainos link, veikė Rusijai priklausiusiose vakarinėse žemėse. Liepos 13—15 d. pulkas kartu su kitais užėmė Brestą ir Kobriną, liepos 23 d.—Balstoę, susirėmė su generolo Ferjero daliniais ties Zabłudovu, liepos 31 d.—ties Gorodečku. Rugsėjo 9 d. jis jau veikė Volynės žemėje ties Liubomliu, rugsėjo 9 d. dalyvavo naktinėje ekspedicijoje į Nesvičiaus kaimą, 14 d. vijo prancūzus iš Liubomlio, spalio 2 d. buvo ties Grabarkos kaimu, lapkričio 1 d.—ties Naujojo Sverženio miesteliu, lapkričio 3 d. kovėsi ties Koidanovu. 1813 ir 1814 m. pulkas kartu su Rusijos kariuomene peržengė imperijos sieną ir dalyvavo didžiausiose užsienio kampanijos kautynėse: 1813 m. sausio 31 d.—Varšuvos Kunigaikštystės teritorijoje Kališo mūšyje, Saksonijos teritorijoje Banceno ir Kulmo mūšiuose, gruodžio viduryje buvo panaudotas per Magdeburgo apgulimą. Toliau „nuo 1814 m. sausio 2 d. per Prūsiją ir Saksoniją žygiavo už Reino, rugsėjo mėn. grįžo į Rusiją, o nuo 1815 m. birželio 8 d. per Lenkijos Karalystę, Prūsiją, Saksoniją, Ba-

varią žygiavo į Prancūziją, vėliau — tuo pačiu keliu atgal į Rusiją⁵⁷.

Sausa pulko žygių kronika neatskleidžia totorių santykių su bendražygiais, jų elgsenos ir požiūrio į įvykius. Jie tiesiog atliko kario pareigą. Būdami ištikimi duotai priesaikai, sąžiningai tarnavo Rusijai, gynė imperiją nuo priešų, pasižymėję kautynėse, ne kartą buvo apdovanoti. Tiesa, buvusį Totorių ulonų pulko rotmistrą Mustafą Kenskį Šv. Vladimiro 4-ojo laipsnio ordinas už drąsą ir priešų vėliavos paėmimą Koidanovo kautynėse pasiekė tik 1822 m.⁵⁸

Totoriai nesulaužė priesaikos ir tuomet, kai pakėlė ginklą prieš 1830—1831 m. sukilėlius ir kartu su Rusijos kariuomene šturmavo Varšuvą⁵⁹.

Praejus dešimtmečiams, 1903 m., kai buvo rengiamasi minėti Lietuvos ulonų pulko įkūrimo 100-ąsias metines,— to, kuris „šiuo metu yra Lietuvos dragūnų Jo didenybės karaliaus Viktoro Emanuelio III pulkas“,— Lietuvos bajorų, tarnavusių pulke karininkais nuo 1803 m., sąrašė buvo ir totorių pavardžių. Penkios jų — Jokūbo Reizevskio, Chasienio Sobolevskio, Iljos Ulano, Tamerlano Ulano-Maliušickio ir Jono Šahano Zablockio — pabrauktos⁶⁰. Galbūt taip buvo pažymėti dar gyvi pulko veteranai. Tačiau svarbu ne tai. Iš esmės uždaros buvusios etninės karinės formuotės narius XX a. pradžios modernioji visuomenė vertino kaip vienos bendros, šiuo atveju — karinės, praeities dalyvius.

⁵⁷ RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 259—260; LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 575. L. 90; B. 777. L. 52—53; B. 1284. L. 94; F. 378. ES. 1826. B. 154. L. 2; Думин С. У., Канапацкі І. Б. Мін. вейк. Р. 122—124. Kiek kitaip Totorių ulonų pulko kovų kelias aprašytas Š. Bekti-nejevo straipsnyje (Бектинеєв Ш. Мін. вейк. Р. 392—400).

⁵⁸ О дворянском происхождении рода татар Кенских // LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 288. L. 87.

⁵⁹ Бектинеєв Ш. Мін. вейк. Р. 401—402.

⁶⁰ Дело с документами, поступившими к Виленскому губернскому предводителю дворянства для сведения и руководства // LVIA. F. 391. Ap. 6. B. 2937. L. 51—55.

Ką reiškė Lietuvos totoriams tai, kad atsirado dar viena epizodiška etninė karinė Didžiosios Armijos formuotė? Be abejo, siūlydami savo paslaugas Napoleonui, jie buvo paveikti laisvės ir atgimimo idėjų, joms skyrė savo karinę patirtį.

Galbūt svarbu, kad formuotės kūrimo įkvėpėjais ir jos nariais visų pirma tapo Palenkėje ir Užnemunėje, kur klestėjo Napoleono kultas, gyvenę totoriai⁶¹. Nors, tiesą sakant, tikrai nėra žinoma, kas atsiliepė į buvusio Lenkijos kariuomenės rotmistro Motiejaus Azulevičiaus Lietuvos generalinei konfederacijai pateiktą siūlymą ir buvusio pulkininko Mustafos Achmatovičiaus kreipimąsi į Lietuvos totorius, raginusį stoti į kuriamą formuotę. Žinoma tik tiek, kad jos organizatoriams Joachimui Murzai Korickiui ir Samueliui Ulanui, veikusiems gavus Lietuvos generalgubernatoriaus D. Hogendorpo leidimą, Ašmenos, Kalvarijos, Kauno, Lydos ir Minsko apskrityse pavyko suburti tik vieną eskadroną.

Pirmasis eskadrono susirėmimas su rusais ties Vilniumi 1812 m. gruodžio 11—12 d. baigėsi visišku jo pralaimėjimu. Žuvo ir buvo sužeisti 10 karininkų, 80 puškarininkų ir raitininkų, žuvo Mustafa Achmatovičius.

1813 m. pradžioje likę 30 eskadrono žmonių buvo priskirti prie 3-iojo lietuvių gvardijos pulko. Iš jo suformuotam specialios paskirties būriui vadovauti ėmėsi Samuelis Ulanas. Nedidelis, prastai aprengtas ir menkai apginkluotas, netgi nedrausmingas būrys kartu su besitraukusia Prancūzijos kariuomene, jau priklausydamas 1-ajam lenkų lengvosios kavalerijos pulkui, dalyvavo didesniuose ir mažesniuose susirėmimuose su Rusijos kariuomene Saksonijos, vėliau — Prancūzijos teritorijoje. S. Ulanas, turėdamas vos 50 žmonių, dar kartą mėgino sukomplektuoti būrį. Mece, karo belaisvių stovyklose ir svetimšalių pulkuose jis nesėkmingai ieškojo savanorių musulmonų kontingentui papildyti. 1814 m. balandžio mėn., kai Napoleonas atsisakė Prancūzijos sosto, būryje

⁶¹ Borawski P. Tatarzy w dawnej... S. 254.

tebuvo vienas karininkas ir 14 raitininkų. Kai Paryžiaus sutarties specialiu straipsniu Lenkijos kariuomenės likučiams buvo leista grįžti į tėvynę, būrys pasinaudojo šiuo leidimu⁶².

Totoriai ilgai buvo prisirišę prie kario profesijos — kol tik egzistavo galimybė ją išgyti. Kai 1833 m. etninio pobūdžio formuotė buvo panaikinta, sumažėjo jų poreikis siekti karo tarnybos, ir jie labiau ėmė linkti į civilinę tarnybą, nors jau XIX a. antrajame ir trečiajame dešimtmečiuose pasitaikydavo žmonių, pasirenkančių tarnybą ne Totorių ulonų pulke. Atrodo, kad tai turėjo teigiamų padarinių, jeigu teigiamu dalyku laikytinas atitrūkimas nuo etninės aplinkos ir integravimasis per kariuomenę į Rusijos visuomenę. Teisę į karo tarnybą bajorai totoriai galėjo įgyvendinti ne tik kraštiečių formuotėje, kurioje vyravo kiek archaiški vidaus santykiai ir kurioje, tiesą sakant, buvo ribotos galimybės siekti laipsnio ir daryti karjerą.

Žinoma, tam tikros taisyklės reguliavo kėlimą tarnyboje. Steponas Sulevičius, Smolensko dragūnų pulke pakilęs nuo junkerio praporščiko 1820 m. iki štabssrotmistro 1834 m., paaukštino laukė 14 metų, panašiai kaip Totorių ulonų pulke Motiejus Kričinskis, kuris per tiek pat laiko išsitarnavo nuo draugo iki rotmistro⁶³. Tačiau buvusio Totorių ulonų pulko karininkai, išformavus pulką savo noru toliau tarnavę Rusijos kariuomenėje, negalėjo skųstis, kad jiems trukdoma kilti tarnybos laiptais. Juozapas Sobolevskis, 15 metų tarnavęs Totorių ulonų pulke, 1833 m. pateko į Orenburgo ulonų pulką, 1835 m. buvo perkeltas į Rygos dragūnų pulką, 1837 m. jau vadovavo eskadronui, 1842 m. jam suteiktas majoro laipsnis, o 1843 m. patikėta vadovauti divizijai⁶⁴.

⁶² Ten pat. P. 254—258; *Tyszkiewicz J. Tatarzy ...* S. 265; *Brunon J. Des Tatars au service de Napoléon (1812—1814)*. Collection Raoul et Jean Brunon. Marseille. P. 1—10.

⁶³ LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 580. L. 45—46; F. 378. BS. 1826. B. 154. L. 2.

⁶⁴ Ten pat. F. 391. Ap. 1. B. 281. L. 53.

Praradę galimybę puoselėti senas tradicijas etniniu pagrindu funkcionuojančioje formuotėje, totoriai buvo priversti pamažu keisti nuostatą, kad turi tarnauti tik lengvojoje kavalerijoje. Jie rinkdavosi įvairias kariuomenės rūšis. Antai papulkininkis Suleimanas Chazbejevičius, baigęs Vilniaus privačią vokiečių mokyklą, 1836 m. stojo tarnauti Sofijos jūros pėstininkų pulke, o 1871 m. atsistatydino iš Koporsko pėstininkų pulko; Lenkijos Karalystės gyventojas Jokūbas Mucha tarnybos vieta pasirinko Mogiliovo pėstininkų pulką⁶⁵.

Nuo XIX a. ketvirtojo dešimtmečio totorių šeimose vis labiau įsitvirtino nuomonė, kad patikimas ir galbūt labiausiai prieinamas būdas patekti į karo tarnybą — siųsti jaunimą į specializuotas mokyklas, juolab kad Gardino, Kauno, Minsko ir Vilniaus gubernijų bajorų vaikams mokytis buvo įkurtas Bresto kadetų korpusas. Jį savo lėšomis išlaikė šių žemių bajorai, tad gubernijų bajorų vadovams buvo pavesta savo nuožiūra parinkti tinkamas kandidatūras, t.y. 10—11 metų berniukus, kurie išlaikytų egzaminus ir nuo mažens rengtųsi karininko profesijai. Iš kadetų korpuso — atviras kelias į Bajorų pulką, t.y. Peterburgo aukštąją mokyklą, kuri rengė kadrinus karininkus Rusijos kariuomenei. Tiesa, 1840 m. Ašmenos apskrityje gyvenusi majoro našlė Šahunevič nutarė, kad jos trylikametis sūnus Jokūbas, priimtas kandidatu į Peterburgo antrąjį kadetų korpusą, nesugebės išlaikyti egzaminų į Bajorų pulką, ir atsiėmė vaiką iš mokyklos⁶⁶.

Tačiau Bresto kadetų korpuso auklėtinių sąrašuose randame kelis totorių vaikus. Savo atžaloms karininko profesiją dažniausiai parinkdavo buvę Rusijos kariuomenės karininkai. Vilniaus gubernijoje gyvenęs štabssrotmistras Dovydas Melechas 1842 m. į Brestą išsiuntė

⁶⁵ Ten pat. B. 4. L. 175; RVIA. F. 1343. Ap. 38. B. 1481. L. 6.

⁶⁶ Дело об определении кандидата 2 кадетского корпуса, сына помещицы майорши Шагуневичевой Якова в Дворянский полк // LVIA. F. 380. Ap. 79. B. 628. L. 1—4.

sūnų Mustafą, 1844 m.—Jokūbą. Tą patį padarė Gardino gubernijos gyventojas majoras Motiejus Korickis, kurio sūnus Amuratas įstojo į korpusą 1843 m. Po dešimties metų besimokančiųjų sąrašuose buvo įrašytas Ašmenos apskrities Lostajaus palivarko savininko sūnus Samuelis Kričinskis, 1855 m.—Gardino apskrities bajoro sūnus Adomas Talkovskis, Naugarduko apskrities Maliušicų palivarko savininko sūnus Mustafa Ulanas⁶⁷.

Dėl to, kad daugiausia buvo orientuojamasi į karo mokyklą, XIX a. devintajame dešimtmetyje Vilniaus apygardoje dislokuotuose kariniuose daliniuose buvo palyginti nemažas totorių kilmės karininkų sluoksnis. Neaišku, kiek jų paskyrimą į šiuos dalinius lėmė Vakarų gubernijų gyventojų statusas. Greičiausiai turėjo reikšmės patogumas. Karininkus rengė Vilniaus pėstininkų junkerių mokykla, o dauguma jų buvo šios mokyklos auklėtiniai, nors pasitaikydavo baigusių ir kitas karo mokyklas — Pavlovo karo, Kijevo junkerių. Taigi 1888—1896 m. Vilniuje dislokuotos 27-osios pėstininkų divizijos štabe vyresniuoju adjutantu tarnavo štabskapitonas Jonas Makoveckis, 1889 m. 10-ajame Ufos pėstininkų pulke buvo net šeši Lietuvos totoriai: papulkininkiai Konstantinas ir Selimas Kričinskiai, kapitonas Abraomas Talkovskis, paporučikiai Mykolas Smolskis, Motiejus Kričinskis, jaunesnysis karininkas Juozapas Baranovskis, 107-ajame Troicko pėstininkų pulke — paporučikis Adomas Sobolevskis, štabskapitonas Suleimanas Bazarevskis, kapitonas Aleksandras Talkovskis, 1897 m. į pulką įstojo Leonas ir

⁶⁷ Дело об избрании малолетних дворян в Александровский Брестский кадетский корпус на второй прием // Ten pat. F. 378. BS. 1843. V. 1851. L. 12, 19, 116; Дело об избрании малолетних дворян в Александровский Брестский кадетский корпус на третий прием // Ten pat. BS. 1844. V. 1723. L. 25—26; Дело о помещении малолетних дворян Гродненской, Минской, Виленской и Ковенской губерний в Александровский Брестский и Полоцкий кадетский корпус // Ten pat. BS. 1852. V. 2243. L. 210, 293; Дело об избрании малолетних дворян для помещения в Александровский Брестский кадетский корпус // Ten pat. BS. 1854. V. 2233. L. 64, 65, 128, 129.

Motiejus Sulkevičiai. Gavę naujus paskyrimus, jie retai būdavo iškeliami iš apygardos. Antai 1895 m. Selimas Kričinskis ir Abraomas Talkovskis pažymėti 182-ojo Naujųjų Trakų rezervinio pulko sąrašuose (dislokuotas Alytuje). Kartu su jais — štabskapitonas Motiejus Muravskis⁶⁸.

Darant Rusijos karininko karjerą, musulmonų tikyba netapo diskriminacijos elementu. Tai, kad Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Rusijos kariuomenėje tarnavo 18 Lietuvos totorių kilmės generolų (Chalilas Bazarevskis, Tamerlanas Beliakas, Konstantinas Biciutka, Juozapas Jakubovskis, Ipolitas Januševskis, Jokūbas Juzefovičius, Konstantinas ir Leonas Kričinskiai, Aleksandras Milkovskis, Abu Taleb Muchlia, Juozapas Pultoržickis, Aleksandras Romanovičius, Steponas Sobolevskis, Motiejus Sulkevičius, Aleksandras Talkovskis, Aleksandras ir Jonas Tuhan Baranovskiai, Steponas Vilčinskis)⁶⁹, ne tik rodo tvirtą jų poziciją visuomenėje, bet ir tampa savotiško socialinio komforto rodikliu.

Karo tarnyba tapo veiksminga priemone lojaliems ir patikimiems valdiniam ugdyti. Įsteigusi etninę karinę formuotę, suteikusi galimybę turėti nuolatinį užsiėmimą ir pragyvenimo šaltinį, išsaugoti tradicinį amatą, valdžia sumaniai pasinaudojo totorių profesiniu interesu. Iš esmės buvo sudarytos sąlygos bręsti ir tvirtėti įsitikinimui, kad tarnyba Rusijos valstybei yra realiausias būdas atsistoti ant tos socialinės pakopos, kuri buvo prieinama aukštesniems visuomenės sluoksniams. To totoriai atkakliai siekė ir neketino prarasti. Galima tik spėti, kad Rusijos kariuomenės kadriniai karininkai totoriai labai tiko carizmo ideologijai diegti. Tačiau šiam teiginiui pagrįsti nėra rašytinių liudijimų.

⁶⁸ ПКВГ на 1891 год. Вильна, 1890. С. 61, 62, 66, 68; ПКВГ на 1896 год. Вильна, 1895. С. 175, 183, 185—187, 191; ПКВГ на 1899 год. С. 151, 152, 157, 162.

⁶⁹ Borawski P., Dubiński A. Min. veik. P. 135.

Civilinė tarnyba

Tai, kad Lietuvos totorių pavardės atsirado XIX a. valdininkų sąrašuose, prieštaravo kario, kilminio bajoro, etninių ir religinių tradicijų saugotojo, Lenkijos ir Lietuvos valstybės patrioto įvaizdžiui, todėl dėsningai buvo stengtasi pateisinti kiek šokiruojantį totorių elgesį — tarnybą Rusijos valstybės valdymo institucijose.

A. Miškiewicziaus monografijoje „Tatarzy polscy. 1918—1939“ rašo: „Naujas, iki padalijimų neapraktikuotas totorių užsiėmimas buvo darbas valstybės tarnyboje, valdininkais ir policijoje. Ją rinkdavosi žmonės iš nepasiturinčių giminių, norėję pagerinti savo gyvenimą ir kildami tarnyboje užimti garbingą vietą ne tik savo aplinkoje.“ Tai pačiai problemai skirtoje daktaro disertacijoje jis pridūrė: „[...] ne visoms totorių giminėms stojimas į Rusijos tarnybą reiškė įsitikinimą ir tradicijų išsižadėjimą. Tai pasakytina tik apie asmenis, kuriems rūpėjo garbė ir kilimas tarnyboje ir kurie nesivaržė net priimti stačiatikybę“⁷⁰.

Lenkų istoriografijoje šiuo klausimu vyrauja J. Talko-Hrynecwicziaus tarpukario metais suformuluota nuomonė, kad Rusijos valdžia, po 1863 m. sukilimo pradėjusi rusifikuoti Lietuvą, persekiojusi lenkus ir lietuvius, musulmonus laikė sau palankiu elementu. Ji siekė patraukti juos į savo pusę suteikdama teises, kurias atėmė iš vietos gyventojų: leido lankyti mokyklas, visiems be išimties musulmonams pripažino bajorystę, atvėrė kelią į valstybės tarnybą. Todėl, J. Talko-Hrynecwicziaus manymu, musulmonai, net neturėję atitinkamos kvalifikacijos, ėjo teisėjų pareigas, tarnavo policijoje. Rusijos valdžia jiems net teikdavusi pirmenybę, palyginti su stačiatikiais, nes

⁷⁰ Miškiewicz A. Tatarzy polscy... S. 12; Miškiewicz A. Życie społeczno-kulturalne i religijne Tatarów polskich w latach 1863—1939 / Rozprawa doktorska, napisana pod kierownictwem naukowym prof. Piotra Łossowskiego w studium doktoranckim II PAN. Warszawa—Szczecin, 1983. S. 25 (rankraštis saugomas Lenkijos MA Istorijos instituto bibliotekoje Varšuvoje).

jie buvo sąžiningesni ir blaivininkai. Ir dar pažymėjo, kad kiekvienas jų dėl duonos kąsnio stropiai atliko savo pareigas, tačiau, kad ir labai stengdamiesi, karjeros suimetimais netapo Rusijos patriotais⁷¹.

J. Talko-Hrynecwicziaus teiginius nekritiškai pakartojo P. Borawskis, I. Rychlikowa, J. Tyszkiewiczus⁷². Taigi manoma, kad 1863 m. buvo riba, nuo kurios prasidėjo totorių iškėlimo ir priėmimo į valstybės tarnybą laikotarpis.

Tokio aiškinimo pakaktų, jeigu totorių priėmimą į valstybės tarnybą lemtų tik prijungtų žemių rusifikavimo politika. Nekvestionuojant šio veiksnio reikšmės būtina atsižvelgti į tai, kad požiūris į valstybės tarnybą, kartu ir santykis su ja formavosi iš lėto. Turėjo subręsti sąlygos, dėl kurių totoriams būtų sukurtas prieštaringas socialinis būvis. Nors tarnybos siekimas vietos valdžios institucijose laikytas žeminančiu bajoro vardą dalyku, negalima teigti, kad jos įvairiais laikotarpiais ir dėl įvairių priežasčių vengė tiek aristokratai, tiek mažai pasiturintys bajorai. Kitoje svarstyklių pusėje buvo oficialiai pripažinta bajorystė, kuri leido įgyvendinti valdinio ir bajorų luomo žmogaus teisę tarnauti valstybei ne tik su ginklu rankose. Kartu bajorystė luominėje feodalinėje valstybėje ribojo pasirinkimo galimybes. Iki XIX a. trečiojo dešimtmečio pabaigos, kol dalį tarnybos vietų užtikrino rinkiminės pareigos, įgytos per seimelius, kol egzistavo Totorių ulonų pulkas, bendruomenės vyrų orientacijos buvo gana vienpusiškos. Ir vėliau jie rinkdavosi karininko profesiją, tačiau valdininko duona pamažu tapo labiausiai prieinamu materialinės gerovės ir socialinio avanso šaltiniu. Reta šeima galėjo pragyventi iš smulkių ir nenašių ūkių.

⁷¹ Talko-Hrynecwicz J. Min. veik. P. 78—79.

⁷² Borawski P., Dubiński A. Min. veik. P. 134—135; Rychlikowa I. Tatarzy... S. 120; Tyszkiewicz J. Tatarzy w nowogródzkich stronach. Z dziejów Litwy, Rusi i Polski // Adam Mickiewicz. Pamiętnik konferencji w Nowogródku. 22—25 czerwiec 1992 r. S. Peterburg, 1993. S. 67.

Valstybės tarnybai buvo reikalingas tam tikras išsimokslinimas. Šiuo atžvilgiu buvo vertinami bajoro diplomatas ir mokslo baigimo pažymėjimas. Totoriai tai suprato palyginti greitai. Istorikas ir teisininkas Juozapas Jaroševičius, 1826—1829 m. dėstęs Vilniaus universitete ir turėjęs sumanymų rašyti Lietuvos totorių istoriją, paliko užrašų, kurie rodo totorių požiūrį į švietimą. Apie 1830 m. J. Jaroševičius bendravo su Ašmenos apskrities totoriais, kurie paklausti, kaip moko vaikus, atsakė, kad pirmiausia, paisydami tradicijos, moko vaikus skaityti Koraną. Taip šie perima moralės normas. Be to, stengiasi samdyti gubernantus lenkus, kad pamokytų lenkų kalbos, rašto, kitų dalykų. Taip parengia vaikus apskričių mokyklų pirmajai klasei. Baigusieji mokyklas dažniausiai stoja į kariuomenę, kai kurie eina į civilinę tarnybą⁷³.

J. Jaroševičiaus surinktais duomenimis, XIX a. trečiajame dešimtmetyje Vilniaus švietimo apygardos mokyklose iš tikrųjų mokėsi keletas totorių vaikų: 1827—1830 m. Gardino gimnazijoje — 1, apskrities mokykloje prie dominikonų gimnazijos — 4, Naugarduko apskrities mokykloje — 14, Svisločės — 6 berniukai. Pradžios ir vidurinę mokslą ėjo Minsko gubernijos totorių vaikai: Minsko apskrities mokykloje — 1, parapiinėje — 5, Slucko gimnazijoje — 6. Vilniaus apskrities mokykloje tais metais mokėsi tik vienas totorius, tačiau J. Jaroševičius nustatė, kad kiek anksčiau, 1823—1827 m., jų būta septyni. Dar paminėjo Balstogės (2 mokiniai) ir Suchovolės (1) parapiinės mokyklas⁷⁴. Bendrose mokyklose mokėsi tik keliolika berniukų, bet ateityje jie galėjo pretenduoti į valstybės tarnybą, jei leistų vietos sąlygos.

Profesinės karjeros, socialinio avanso galimybes teikė universiteto diplomatas. Vilniaus universiteto studentų sąrašuose išliko tik dviejų totorių pavardės. Abu jaunuoliai užsirašė tais pačiais 1822—1823 mokslo metais, abu

⁷³ Józefa Jaroszewicza materiały do historii Tatarów // BUW OR. Sygn. 229. K. 17.

⁷⁴ Ten pat. K. 35, 37, 41—42, 45, 51.

žadėjo studijuoti Fizikos ir matematikos fakultete savo lėšomis. Abraomas Murza Kričinskis, Jokūbo s., vidurinę mokslą ėjęs Molodečne, buvo kilęs iš Ašmenos apskrities Krevo parapijos, turėjo 16 metų. Devyniolikmetis Jonas Sobolevskis, Samuelio s., kilęs iš Trakų apskrities, vidurinę mokslą baigė Vilniuje⁷⁵. Nežinoma, ar jiems pavyko baigti universitetą, kaip susiklostė jų gyvenimas, tačiau tai, kad totoriai pradėjo siekti aukštojo mokslo, liudijo, jog sparčiai keitėsi intelektualinės jų orientacijos. Prisiminkime Totorių ulonų pulko karininkus, kurie XIX a. pradžioje tarnybos lapuose žymėjo: „rašto ir aritmetikos moku“.

Pažiūra į mokymosi svarbą nekito per visą XIX a., nors ne dažna šeima galėjo išlaikyti vaikus mokyklose. Teiktiniausios išliko pradžios mokyklos, nuo amžiaus vidurio totoriai leido vaikus į penkių klasių apskričių bajorų mokyklas, aštuntajame ir devintajame dešimtmėčiuose — į liaudies, žemės ūkio, amatininkų mokyklas. Mergaičių auklėjimas mokyklose nebuvo populiarus, tačiau modernėjančios visuomenės įtaka ir šioje srityje neaplenkė totorių bendruomenės. Vis dėlto ir berniukai, ir mergaitės daugiausia buvo auklėjami namuose.

Duomenų apie švietimo padėtį Šiaurės vakarų krašte kartais paskelbdavo gubernijų atmintinės knygos. Jie liudija, kad totorių vaikų pasaulietinio auklėjimo orientacijos visiškai sutapo su būdingomis to meto visuomenei. Antai 1878 m. Gardino gubernijos įvairių tipų mokyklose mokėsi 107 musulmonai, be abejo, Lietuvos totoriai: Gardino gimnazijoje — 2, Bresto progimnazijoje — 3, Balstogės realinėje mokykloje — 4, apskričių dviejų klasių mokyklose — 8, miestų dviejų klasių berniukų liaudies mokyklose — 57, miestų pradinėse liaudies mokyklose — 19, žemės ūkio mokyklose — 4, privačioje mokykloje — 1

⁷⁵ Księga wpisowa uczniów Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego Roku 1821/1822 // VUB RS. F. 2. KC-80. L. 266—267, 328—329; Beavois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803—1832. Uniwersytet Wileński. Rzym—Lublin, 1991. T. I. S. 284.

berniukas. Devynios mergaitės mokslus ėjo žemės ūkio mergaičių mokykloje, viena — Balstogės kilmingųjų merginų institute⁷⁶. 1881 m. Kauno gubernijos mokyklose buvo 26 musulmonai: Kauno berniukų klasikinėje gimnazijoje — 4, Šiaulių klasikinėje gimnazijoje — 4, Kauno mergaičių gimnazijoje — 2 mokinės. Šešiolika berniukų mokėsi liaudies mokyklose⁷⁷. Vilniaus gubernijos 1899 m. atmintinė knyga rodo, kad mokyklinio amžiaus musulmonų vaikų buvo 374, iš jų mokėsi 98: Vilniaus I berniukų gimnazijoje — 5, II — 4, Vilniaus realinėje mokykloje — 7, apskričių pradinėse žemės ūkio mokyklose — 2 berniukai. Dvi mergaitės mokėsi Vilniaus mergaičių gimnazijoje, septynios — Imperatorienės Marijos aukštojoje mergaičių mokykloje. Liaudies mokyklų direkzijai pavaldžiose apskričių dviejų klasių mokyklose buvo 2, parapinėse mokyklose — 10, mišriose žemės ūkio mokyklose — 45, privačiose krikščionių mokyklose — 2 berniukai. Trys mergaitės mokėsi mergaičių apskrities mokykloje, viena — nemokamoje trijų klasių mergaičių mokykloje. Penki berniukai lankė pašto ir telegrafo mokyklą, du — nemokamą amatininkų piešimo ir braižybos klasę, įsteigtą prie Vilniaus piešimo mokyklos⁷⁸.

Aukštojo mokslo siekė vienetai. Ryškiausias pavyzdys — Ašmenos apskrities Bergališkių dvaro savininkų Achmatovičių šeima, kryptingai, iš kartos į kartą orientavusi jaunuolius į aukštąsias mokyklas. 1837—1842 m. Kijevo Vladimiro universiteto Filosofijos ir teisės fakultete mokėsi Bekiras Achmatovičius. Gavęs tikrojo studento atestatą, 1842 m. stojo tarnauti Vilniaus karo gubernatoriaus Fiodoro Mirkovičiaus kanceliarijon, tačiau tais pačiais metais, eidamas 22 metus, nuskendo Neryje⁷⁹. Taip pat Achmatovičių šeimos narys buvo Alek-

⁷⁶ ПКПГ на 1880 год. Гродна, 1879. С. 66—67.

⁷⁷ ПККГ на 1882 год. Ковна, 1881. С. 234, 235, 244.

⁷⁸ ПКВГ на 1899 год. С. 112—113, 115, 120, 123.

⁷⁹ Дело по прошению кончившего курс наук в университете св. Владимира действительного студента Бекира Ахматовича в штат канцелярии Виленского военного губернатора // LVIA. F. 378. BS. 1842. V. 523. L. 1, 2, 6, 7, 12.

sandras, Motiejaus sūnus, 1886 m. baigęs Peterburgo gimnaziją, 1890 m. — Varšuvos universiteto Teisės fakultetą ir pradėjęs kilti tarnybos laiptais nuo Vilniaus apskrities prokuroro padėjėjo. Vėliau jis taps Valdančiojo Senato Civilinio departamento prokuroro pavaduotoju, XX a., prieš Antrąjį pasaulinį karą, aktyviai dalyvaus Lenkijos Respublikos valstybės veikloje, bus išrinktas į jos Senatą, taps vienu žymiausių Lietuvos totorių etninio sąjūdžio veikėjų⁸⁰. Jo brolis Bogdanas taip pat baigė teisės mokslus Peterburgo universitete, 1895—1899 m. tarnavo Vilniaus teismo rūmuose, XX a. pradžioje bus Minsko apskrities teismo nariu⁸¹. Aleksandro Achmatovičiaus vyresnysis sūnus Leonas baigs Peterburgo pažų korpusą ir Karo medicinos akademiją, dirbs mokslinį darbą, taps praktikuojančiu gydytoju. Jaunesnysis sūnus Osmanas iš pažų korpuso stos į Kasybos institutą, vėliau baigs chemijos mokslus Vilniaus Stepono Batoro universitete, studijuos Oksforde, taps Varšuvos universiteto profesoriumi⁸². Visi Achmatovičiai liks ištikimi musulmonų tikybai.

Totorių jaunimo Rusijos imperijos aukštosiose mokyklose studijavo nedaug. 1850 m. į Kijevo universitetą prašėsi priimamas Gardino gimnazijos auklėtinis Otonas Baranovskis⁸³. 1895 m. Gardino gubernijos liaudies mokyklų direkcijoje inspektoriaus pareigas ėjo Jokūbas Eljaševičius, apie kurį užsiminta, kad priimtas kandidatu į Peterburgo universitetą⁸⁴. Nuo 1892 m. Vilniaus ap-

⁸⁰ ПКВГ на 1891 год. С. 152; Czy wiesz kto to jest? Warszawa, 1938. T. I. S. 3.

⁸¹ ПКВГ на 1896 год. С. 84; ПКВГ на 1899 год. С. 85; ПКМГ на 1905 год. Минск, 1904. С. 61; ПКМГ на 1910 год. Минск, 1909. С. 64, 66.

⁸² Czy wiesz kto to jest? T. I. S. 3; Archiwum Uniwersytetu Stefana Batorego // LVA. F. 175. Ap. I. Bb. 191. L. 1, 49, 51.

⁸³ Дело по отношению Г. попечителя Киевского учебного округа о просящемся в университет св. Владимира Оттоне Барановском // LVIA. F. 378. BS. 1850. V. 2728. L. 1, 3.

⁸⁴ ПКПГ на 1895 год. Гродна, 1894. С. 47.

skrities teismo kanceliarijoje dirbs Steponas Beliakas, baigęs Maskvos universitetą⁸⁵. Agronomiją Rygos politechnikos institute 1891—1895 m. ir filosofiją Getingeno universitete 1896—1898 m. studijuos būsiamasis Vilniaus Stepono Batoro universiteto profesorius Steponas Bazarevskis⁸⁶. XX a. Peterburgo universitete teisę studijuos žymūs totorių sąjūdžio veikėjai Leonas ir Olgerdas Kričinskiai⁸⁷.

Totorių inteligentijos formavimosi procesas nusikėlė į XIX a. pabaigą—XX a. pradžią ir pagal laiką veik sutapo su lietuvių inteligentijos atsiradimu, o totorių kilmės smulkiųjų valdininkų sluoksnio kontūrai pamažu ėmė ryškėti XIX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmeciuose.

Būtina prisiminti, kad XIX a. pradžioje sukurtas gubernijų ir apskričių administracinis aparatas tiek institucijų, tiek valdžios skiriamų pareigūnų atžvilgiu buvo per mažas, kad užtikrintų spartesnę valdininkų sluoksnio augimą. Karo gubernatoriaus kanceliarijoje, Gubernijos valdyboje, Izdo rūmuose dirbo vos keliolika žmonių. Apskrietyse valdiškų įstaigų nebuvo, pakakdavo apskrities izdininko ir valdiškų reikalų teismo pareigūno, kartais—matininko.

Veik visas pareigybes gubernijos ir apskričių teismuose (Vyriausiajame, pilies, žemės, žemės ribų) užėmė bajorų seimeliuose išrinkti asmenys. Administracija skyrė tik gubernijos prokurorą ir Vyriausiojo teismo patarėjus. Bajorų savivaldos kompetencijai taip pat priklausė vykdomoji policija (žemutiniai zemskiniai teismai). Nuo valdžios priklausė aukštesnių policijos pareigūnų—godrodničių parinkimas, bet zemskinius ispravnikus bajorija dažniau rinko pati, nors pasitaikydavo išimčių. Savivaldos principu veikė miestų administravimas ir teismai.

⁸⁵ ПКВГ на 1894 год. Вильна, 1893. С. 170.

⁸⁶ LVA. F. 175. Ap. I. Bb. 110. L. 1.

⁸⁷ Czy wiesz kto to jest? T. I. S. 386—387.

Administravimo sistemoje pareigas ėjo žmonės, perkelti iš Rusijos vidaus gubernijų, Baltarusijos, Volynės, bet taip pat ir Lietuvos gubernijų gyventojai⁸⁸.

Plečiantis valstybės institucijoms, valdininkų daugėjo. Naujų institucijų atsirado dėl septintojo ir aštuntojo dešimtmečių buržuazinių reformų (1861 m. valstiečių, 1864 m. teismų, 1870 m. miestų valdymo reformos), kapitalistinių santykių raidos. Plėtėsi administracinis aparatas, buvo steigiamos mokesčių, finansų, kredito, geležinkelio, pašto ir telegrafo aptarnavimo įstaigos⁸⁹. Po 1863 m. sukilimo panaikinus bajorų savivaldą, išnyko rinkiminės tarnybos, valdinių įdarbinimas tapo valdžios prerogatyva.

Aktualus buvo laisvų vietų, arba vakansijų, klausimas. Gubernijoms nustatytas etatų sąrašas vertė reguliuoti valdininkų skaičių, o jų pasirinkimas priklausė nuo skirtingais laikotarpiais skirtingos carizmo politikos, taip pat nuo vietinės valdžios nuostatų.

Sunku pasakyti, ar totoriams daryta išimtis. Valdiškų vietų jie siekė naudodamiesi vietos gyventojų statusu ir jiems suteiktomis teisėmis.

Užsiėmimo ir pragyvenimo šaltinio pradėjo ieškoti išėję į atsargą karininkai. Buvęs Totorių ulonų pulko rotmistras Jonas Safarevičius, po dimisijos kelerius metus ūkininkavęs Vilniaus apskrities Kenos palivarke, kur turėjo 15 baudžiauninkų sielų, 1822 m. kreipėsi į karo vadovybę su prašymu padėti jam susirasti tarnybą ir parūpinti Vilniaus rūmų prižiūrėtojo vietą. Jo prašymo vadovybė nepriėmė ir persiuntė jį Lietuvos karo gubernatoriui—asmeniui, nuo kurio priklausė sprendimas. J. Safarevičius buvo paskirtas Vilniaus apskrities zemskinio teismo ispravniku⁹⁰. Tačiau be atsako liko to paties pulko

⁸⁸ LVIA. F. 378. BS. 1818. B. 78. L. 6—290.

⁸⁹ Jučas M., Lukšaitė I., Merkys V. Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1917 m. Vilnius, 1988. P. 138—143; Ключевский В. Краткое пособие по русской истории. Москва, 1992. С. 165—180.

⁹⁰ Об отставном ротмистре Сафаревиче, подавшем просьбу генерал-лейтенанту Куруте об определении его смотрителем Вилен-

štabsrotmistro Mustafos Kenskio 1826 m. įteiktas prašymas skirti jį eiti karinį laipsnį atitinkančias pareigas Vilniaus policijoje⁹¹.

Neaišku, ar buvo atsižvelgiama į tarnybos siekusių civilių totorišką kilmę. Greičiausiai ne, nes iki XIX a. trečiojo dešimtmečio pabaigos valstybės tarnautojas totorius veikiau buvo išimtis, nei įprastas reiškiny. Tačiau užėmęs skiriamą vietą jis atkreipdavo į save valdžios dėmesį. Mustafa Jakubovskis, baigęs Naugarduko apskrities mokyklą, tarnybą pradėjo 1826 m. nuo zemskinio teismo kanceliaristo pareigų. Tarnybos laiptais sparčiai ėmė kilti po 1831 m. sukilimo, kurio metu buvo nusiųstas į apskritį vadovauti veikiančiosios armijos aprūpinimui ir ginklų konfiskavimui iš vietos gyventojų. 1832 m. jis paskiriamas teismo skyriaus viršininku, vėliau — sekretoriumi, kas keleri metai nuolat kyla rangų lentelės laiptais, 1840 m. patvirtinamas Naugarduko kalėjimų globos komiteto nariu, 1842 m. — vyresniuolu zemskinio teismo posėdininku, 1845 m. perkeliamas į Lydos zemskinį teismą, 1847 m. įgyja titulinio patarėjo rangą, o 1849 m. Lydos apskrities bajorai jį išrenka stipriųjų gėrimų pardavimo kontrolės komiteto nariu, mat šioje apskrityje jis išigijo Adamovščinos palivarką ir 30 baudžiauninkų⁹². Kartu su juo Lydos apskrities zemskiniame teisme tarnavo Saličas Bogdanovičius, kurio stažas civilinėje tarnyboje skaičiuotas nuo 1824 m. Kai 1857 m. jis buvo pristatomas apdovanojimui, valdžia pateikė jo charakteristiką, kuri liudijo jį buvus stropų pareigūną: „Patirtis, kurią įgijo per ilgus tarnybos metus, ir ypatingas uolumas leidžia jam zemskiniame teisme palaikyti visišką tvarką. Jis turi

ского дворца // LVIA. F. 378. BS. 1822. В. 385. Л. 1—7; О смерти Виленского земского исправника ротмистра Сафаревича // Ten pat. BS. 1825. В. 419. Л. 1.

⁹¹ По прошению отставного штаб ротмистра Мустафы Кенского об определении его к должности соответствующей к чину // Ten pat. BS. 1826. В. 755. Л. 3.

⁹² Дело о службе дворян 1849—1850 г. // Ten pat. F. 391. Ар. 1. В. 1312. Л. 43—47.

mažiau nei kiti zemskiniai teismai nesutvarkytų bylų, gaunamus dokumentus sutvarko tą pačią arba kitą dieną, ir apskritai Bogdanovičiaus pastangomis šis teismas dirba taip, kad galėtų būti pavyzdys kitiems“⁹³.

Valdininkų vietų imta intensyviau siekti po 1830—1831 m. sukilimo. Jau minėta Vakarų komiteto 1831 m. lapkričio 1 d. nutartimi Lietuvos totoriai buvo pripažinti ištikimais valdiniais, kuriuos galima ir būtina priešpriešinti susikompromitavusiai bajorijai. Tokia valdžios politika gal ir nepaskatino totorių varžytis dėl vietų administracijos institucijose, tačiau bent padidino galimybes tų, kurie ieškojo tarnybos. Tiesa, kai Trakų apskrities „bajoras iš Lietuvos totorių“ Aleksandras Chaleckis 1834 m. pateikė prašymą paskirti jį į Vilniaus izdo rūmų Kontrolės skyrių, iš jo buvo pareikalauta, „nors jis ir totorius“, pristatyti apskrities bajorų vadovo liudijimą, kad nedalyvavo sukilime. Priimamas dirbti neetatiniu kanceliaristu,— o tai reiškė, jog turi tarnauti be algos,— turėjo raštu pasižadėti, kad nepriklausys slaptoms draugijoms⁹⁴.

Tie, kurie tarnavo arčiau gubernijos valdžios, „nepriekaištinga tarnyba“ kartais pasiekdavo aukštų pareigų. Antai Dovydas Bazarevskis, kilęs iš smulkiųjų žemvaldžių šeimos (jo tėvui Naugarduko apskrityje Gorevičių palivarke priklausė 26 baudžiauninkai), 1834 m. baigė Naugarduko apskrities bajorų mokyklą, stojo tarnauti į apskrities bajorų vadovo kanceliariją. Po šešerių metų jis buvo perkeltas į Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliariją, iš ten — į Gubernijos valdybą, 1851 m. jau buvo šios valdybos vyresnysis patarėjas, t.y. antrasis po vicegubernatoriaus žmogus. Turėjo būti pavyzdingas valdininkas, jeigu susilaukė tokios generalgubernatoriaus

⁹³ О награждении разных чиновников орденами, чинами и прочим по губерниям Виленской, Гродненской и Ковенской // Ten pat. F. 378. BS. 1857. В. 2. Л. 48, 51—52.

⁹⁴ По прошению дворянина Халецкого об определении его в штат Палаты // Ten pat. F. 515. Ар. 17. В. 212. Л. 1, 2, 6, 7.

charakteristikos: „Visuomet stropiai ir sąžiningai ėjo pareigas. Kartais pavaduodavo vicegubernatorių, jo pareigas ėjo iš viso dvejus su puse metų už tai negaudamas jokių apdovanojimų. Per tą laiką pasiekė, kad Gubernijos valdyboje ne tik greitai ir teisingai būtų sprendžiami einamieji reikalai, bet ir baigti susikaupę senieji. Be to, Bazarevskis, kuris tiesiogiai rūpinosi rekrutų ėmimu, daug nuveikė, ypač per paskutinįjį karą [1853—1856 m. karą su Turkija — T. B.], kad Vilniaus gubernija laiku pristatytų rekrutus“⁹⁵.

Patekti į prestižinę tarnybos vietą — tokiais buvo laikomos Vilniuje įsikūrusios administracinės institucijos — padėdavo rekomendacijos. Antai iš Gardino gubernijos Naugarduko apskrities kilusį Tamerlaną Davidovičių globojo grafas Juozapas Orurka. Rekomendaciniame laiške generalgubernatoriui F. Mirkovičiui grafas rašė, kad kelerius metus stebėjo šio gabaus jaunuolio, savo vaikų bendramokslio Naugarduko apskrities mokykloje ir Gardino gimnazijoje pažangą moksle, tad nutarė pasirūpinti jo ateitimi. Prašė generalgubernatoriaus skirti T. Davidovičiui savo aukščiausiąją globą ir priimti tarnauti kanceliarijoje. Nuo 1842 iki 1857 m. T. Davidovičius išsitaravo iki šios kanceliarijos vyresniojo sekretoriaus pareigų, ėjo jas ir po 1863 m. sukilimo. Vis dėlto, nepaisant nepriekaištingo elgesio ir rangų, du jo Polužjės palivarkai Naugarduko apskrityje buvo apdėti kontribucijos mokesčiu. Nors mėgino skųstis ir aiškino „esąs valdininkas ir ne lenkų kilmės“, jo prašymas sumažinti mokesčių per pusę, kaip tai daryta rusų dvarininkams, nebuvo patenkintas⁹⁶.

⁹⁵ По прошению старшего советника Виленского губернского правления колл. сов. Иосифа Шульца об увольнении его по расстроенному здоровью от службы с мундиром и пенсионом и определении тит. сов. Базаревского // Ten pat. F. 378. BS. 1851. V. 6. L. 7—12; BS. 1857. V. 2. L. 50.

⁹⁶ Дело по прошению дворянина Новогрудского уезда Тамерлана Давидовича об определении его в штатскую службу // Ten pat. BS. 1842. V. 667. L. 2—3, 5, 9; BS. 1857. V. 2. L. 161, 168; Коллежского асессора Тамерлана Давидовича о возвращении взыскан-

Atrodo, tarnyba generalgubernatoriaus kanceliarijoje mažiau sekėsi T. Davidovičiaus broliui Aleksandrui. 1852 m. jis buvo priimtas tarnauti be atlyginimo („[...] paskirti jį be algos ir panaudoti šį jaunuolį darbe, kuris atitiktų jo gabumus“), tačiau 1855 m. jį paprasčiausiai teko atleisti už neatvykimą į tarnybą⁹⁷.

Toje pačioje kanceliarijoje nuo 1851 m. šešerius metus laisvos vietos laukė Vilniaus gimnaziją baigęs Aleksandras Jakubovskis. Rinkdamasis valstybės tarnautojo duoną, jis sekė tėvo, jau minėto Mustafos Jakubovskio, pavyzdžiu. Tuo metu, kai sūnus ieškojo vietos ne provincijoje, bet gubernijos centre, jo jau būta dviejų žemės valdų ir 67 valstiečių sielų savininko. Prasigyveno būdamas valdininkas.

Aleksandras vis dėlto sulaukė vyresniojo raštininko vietos, vėliau dirbo žurnalistu⁹⁸, sekretoriaus padėjėju, 1870 m. jau vadovavo kanceliarijos trečiajam skyriui. Po 1864 m. jis gavo rusų tarnautojams įvestą 50 procentų atlyginimo priedą. Atrodo, kad toks priedas buvo mokamas ir kitiems valstybės tarnyboje buvusiems totoriams, kas aiškiai rodo jų sulyginimą su rusų kilmės valdininkais. 1871 m. Aleksandras Jakubovskis buvo paskirtas Gubernijos valdybos vyresniuoju patarėju ir tapo antruoju po D. Bazarevskio totoriumi, taip aukštai iškilusiu administraciniame valdžios aparate⁹⁹.

Ir dar vienas dalykas, be kurio sunkiai išivaizduojama totorių tarnyba gubernijos valdymo institucijose: visi ten įsitvirtinę asmenys turėjo Heroldijos patvirtintą bajorystę.

ных с принадлежащих ему в Новогрудском уезде имений процентов // Ten pat. BS. 1864. V. 1085. L. 1, 3.

⁹⁷ По прошению дворянина Минской губернии Александра Давидовича об определении его на службу в канцелярию Виленского военного губернатора // Ten pat. BS. 1852. V. 143. L. 3, 6, 11, 15.

⁹⁸ *Žurnalistas* — asmuo, karo, o kartais ir civilinėse žinybose registruodavęs kanceliarijų žurnaluose dalykinius dokumentus.

⁹⁹ По прошению дворянина Александра Якубовского об определении его в штат канцелярии Виленского военного губернатора // LVIA. F. 378. BS. 1851. V. 73. L. 1, 3, 6, 11, 13, 16—17, 25, 29; ПКВГ на 1871 год. Вильна, 1870. С. 14.

Atrodo, kad civilinės tarnybos siekusiems totoriams ypatingų kliūčių neiškildavo. Kartais jie sulaukdavo neigiamo atsakymo į prašymus, bet tai neturėjo nieko bendra su kilme, išsimokslinimu, politinėmis pažiūromis ar kitais panašiais dalykais, galėjusiais užkirsti kelią į valdišką sritį. Kai Smolensko vidaus įgulos bataliono paporučikis Jokūbas Korickis, kuriam teko anksčiau nustatyto laiko išeiti į atsargą, paprašė kokios nors jam tinkamos vietos civilinėse įstaigosė, jam buvo atsakyta: „Vakuotų vietų nėra, kandidatų taip padaugėjo, kad nė negalima tikėtis šiame krašte gauti vietos“¹⁰⁰.

Kartais imdavo veikti Vakarų gubernijoms taikyti įstatymai — vietos gyventojams įvesti pareigų apribojimai. Kai 1851 m. išėjęs į atsargą Sibiro ulonų pulko majoras Jonas Baranovskis paprašė paskirti jį Volkovysko gorodničiumi, jo kandidatūros buvo atsisakyta, nes „aukščiausios vyresnybės potvarkiu jis negali būti skiriamas gorodničiumi Vakarų gubernijose“¹⁰¹. Šias pareigas ėjo tik rusų kilmės asmenys. Tiesa, šios nuostatos ne visuomet laikytasi. 1854 m. Ašmenos gorodničiumi tapo atsargos papulkininkis Motiejus Sulkevičius¹⁰².

Kalbant apie XIX a. vidurį jau galima pažymėti, kad totorių kilmės asmenys buvo stabiliai išitvirtinę valdininkų sluoksnyje. 1851 m. duomenimis, Vilniaus gubernijoje buvo 1222 valdininkai ir kanceliarijų tarnautojai, iš jų 109 stačiatikiai, 1075 Romos katalikai, 20 liuteronų ir 18 musulmonų, t.y. Lietuvos totorių. Minsko gubernijoje iš viso tarnavo 1265 žmonės: 320 stačiatikių, 896 Romos katalikai, 14 liuteronų, 7 evangelikai (reformatai) ir 28 musulmonai. Kauno gubernijoje tarnautojų stačiatikių buvo 38, Romos katalikų — 624, evangelikų (reformatų) ir liu-

¹⁰⁰ Дело по прошению отставного подпоручика Якова Корицкого об определении его к соответственной чину его должности по гражданской части // LVIA. F. 378. BS. 1843. В. 254. L. 1—2.

¹⁰¹ По прошению отставного майора Ивана Барановского об определении его городничим по Гродненской губернии // Ten pat. BS. 1850. В. 149. L. 4, 5.

¹⁰² ПКВГ на 1855 год. Вильна, 1855. С. 75.

teronų — 14, musulmonų — 4, iš viso 680 žmonių. Į Gardino gubernijos valdininkų suvestinę buvo įtraukti taip pat bajorų seimeliuose ir miestų savivaldybėse išrinkti asmenys, todėl tiek bendras jų skaičius, tiek pasiskirstymas pagal tikybą atrodo truputį kitaip: stačiatikių suskaičiuota 108, Romos katalikų — 1281, liuteronų — 52, armenų — 1, musulmonų — 41, žydų — 21, iš viso 1576 žmonės¹⁰³. Lietuvos totorių santykis tarp valdininkų, turint galvoje, kad apskritai jų buvo nedaug, palyginti didelis: Vilniaus gubernijoje — 1,5%, Gardino — 2,6%, Kauno — 0,6%, Minsko — 2,2%.

Sunkiau apibrėžti teiktiniausias tarnybos sritis, tačiau akivaizdu, kad policijos sistema, nors ir buvo populiari, nedominavo. Išlikęs 1856 m. žemutinių žemskinių teismų narių sąrašas rodo, kad Vilniaus gubernijos policijos sistemoje tuomet tarnavo 9 totoriai, Minsko gubernijos — 2. Šis sąrašas įdomus dėl pareigūnų trumpų charakteristikų, kurios atskleidžia totorių požiūrį į darbą, taip pat ir valdžios taikytus pareigūnų parinkimo kriterijus, todėl jis pateiktinas visas:

„Vilniaus miesto I dalies I kvartalo prižiūrėtojas kolegijos registratorius Aleksandras Baranovskis, Ivano s., musulmonas, pareigas eina nuo 1854 m. kovo 9 d. [charakteristika neįskaitoma — T.B.]. II dalies II kvartalo prižiūrėtojas, neturintis rango Dovydas Zablockis, Mustafos s., musulmonas, pareigas eina nuo 1852 m. sausio 28 d., negabus, patikimas. III dalies II kvartalo prižiūrėtojas Juozapas Korickis, Abraomo s., musulmonas, pareigas eina nuo 1854 m. sausio 25 d., nelabai stropus, patikimas.

Vilniaus apskrityje: vyresnysis nuolatinis žemskinio teismo posėdininkas, kolegijos asesorius Mustafa Jakubovskis, Aleksandro s., musulmonas, pareigas eina nuo 1853 m. balandžio 11 d., stropus, gabus, dėl patikimumo jam reikalinga priežiūra. Trečiosios nuovados pristavas

¹⁰³ Дело о доставлении общей ведомости о числе состоящих на службе чиновников по вверенному Виленскому военному губернатору и генерал-губернатору канцелярии // LVIA. F. 378. BS. 1851. В. 166. L. 1, 3, 6—8.

kolegijos sekretorius Aleksandras Sobolevskis, Samuelio s., musulmonas, pareigas eina nuo 1852 m. birželio 18 d., nelabai stropus, patikimas.

Trakų apskrityje: vyresnysis nuolatinis zemskinio teismo posėdininkas kolegijos asesorius Dovydas Safarevičius, Aleksandro s., musulmonas, pareigas eina nuo 1854 m. kovo 18 d., stropus ir patikimas.

Lydos apskrityje: vyresnysis nuolatinis zemskinio teismo posėdininkas titulinis patarėjas Salichas Bogdanovičius, Jokūbo s., musulmonas, pareigas eina nuo 1844 m. rugpjūčio 30 d., labai stropus ir patikimas.

Dysnoje: kvartalo prižiūrėtojas Mustafa Makulovičius, Silvestro s., musulmonas, pareigas eina nuo 1854 m. kovo 6 d., stropus ir patikimas.

Minske: kvartalo poručikas kolegijos registratorius Aleksandras Rajeckis, Chasieno s., musulmonas, pareigas eina nuo 1843 m. lapkričio 16 d., stropus ir patikimas.

Naugarduko apskrityje: I nuovados pristavas gubernijos sekretorius Suleimanas Murzičius, Jokūbo s., musulmonas, pareigas eina nuo 1853 m. balandžio 2 d., stropus ir patikimas¹⁰⁴.

Dar svarstyti, ar kalbant apie totorių kilmės asmenų potraukį valstybės tarnybai, taip pat apie paskatas užsivilkti civilinio tarnautojo mundurą išskirtinas laikotarpis po 1863 m. sukilimo, kai Rusijos valdžiai tapo aktualu stiprinti vietos administracinį aparatą. Be abejo, pasinaudota tuo, kad egzistavo susiformavusi ir politiškai patikima valdininkų Lietuvos totorių grupė. Valdiškoje srityje kartais išitvirtindavo ištisos giminės, kas turėtų liudyti, jog totoriai labai vertino jos teiktas galimybes įleisti šaknis visuomenėje. XIX a. šeštajame ir septintajame dešimtmėčiuose Minsko gubernijoje valdininkų generacijai priklausė Smolskių giminė. Jaunimas, baigęs Minsko gimnaziją arba apskrities bajorų mokyklą, atkakliai siekė vietų finansinėse įstaigose. 1865—1866 m. sudaryti tarnybos lapai, Smolskių įteikti Minsko bajorų de-

¹⁰⁴ Ten pat. L. 28—31, 57, 62.

putacijai, rodo, kad Iždo rūmuose nuo 1850 m. buhalterio pareigas ėjo Aleksandras, nuo 1857 m. kontrolieriumi dirbo Adomas, abu Bekiro sūnūs. Nuo 1859 m. ten pat tarnybos laiptais kilo Asano Smolskio sūnus Aleksandras, 1863—1896 m. ėjęs skyriaus viršininko pareigas. Valstybės turto valdyboje kanceliarijos raštininkais dirbo Dovydo Smolskio sūnus Aleksandras, Adomo sūnūs Jokūbas ir Suleimanas. Minsko akcizo valdyboje raštininku tarnavo Asano Smolskio sūnus Ibrahimas, buhalteriu — Adomo sūnus Bekiras. Pastarojo tarnybos laikas įvairiose gubernijos įstaigose — per trisdešimt metų¹⁰⁵. Jono Smolskio sūnus Jokūbas nuo 1869 m. minimas Gardino gubernijos Sokulkos apskrities išdinės tarnautojų sąrašuose¹⁰⁶.

Valdžiai praversdavo ir tokie tarnautojai kaip Abraomas Boguševičius, kurio tarnybos lape nuo 1843 iki 1872 m. mirga paskyrimai ir atleidimai iš tarnybos. Nebaigęs jokios mokyklos, auklėtas namuose, jis perėjo Gardino, Minsko, Orenburgo gubernijų valdybų, taip pat gubernatorių kanceliarijas. Kurį laiką tarnavo policijoje, buvo zemskinio teismo posėdininku, ispravniku, pristavu. Per ilgą tarnybos laiką jis pakilo iki rangų lentelės VIII klasės, t.y. tapo kolegijos asesoriumi¹⁰⁷.

Totoriai dažniausiai tarnaudavo savo gubernijoje ir apskrityje, kartais traukdavo ieškoti uždarbio imperijos gilumon. Kažkokioje Peterburgo įstaigoje 1826 m. darbavosi kolegijos sekretorius Danielius Bairulevičius, Peterozavodsko žemės teisme sekretoriavo Selimas Chaleckis¹⁰⁸.

Vis dėlto faktas, jog totoriai gaudavo tarnybą prieš sukilimą ir po jo, taip pat išliko valstybės tarnyboje iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios, liudija ne tiek toto-

¹⁰⁵ Дело МДАС о дворянском происхождении татар Смольских // BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 3024. L. 96—107, 148—160.

¹⁰⁶ RVIA. F. 1343. Ap. 29. B. 4499. L. 15—16.

¹⁰⁷ BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 258. L. 54—61.

¹⁰⁸ LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 5. L. 134; B. 276. L. 70.

riams teiktą pirmenybę renkantis kadrus iš vietos gyventojų (rusų kilmės valdininkų laipsniškas išgalėjimas administracijos aparate, taip pat lenkų, lietuvių, baltarusių, žydų kilmės asmenų tarnyba materialinės gamybos, žemės ūkio ir kitose srityse apskritai verčia abejoti šios problemos aktualumu)¹⁰⁹, kiek tai, kad jie nebuvo išstumti iš tų pozicijų, kuriose įsitvirtino prieš sukilimą. Valstybės tarnyba totoriams buvo atvira tomis pačiomis teisėmis ir tais pačiais pagrindais kaip ir kitiems Vakarų gubernijų gyventojams.

Palyginti išsamus šaltinis, iš kurio galima spręsti apie totorių valdininkų ir tarnautojų skaičių, jų tarnybos vietą, profesinę sudėtį, yra gubernijų atmintinės knygos, pradėtos leisti XIX a. penktajame dešimtmetyje. Mus labiau domintų XIX a. devintajame dešimtmetyje — XX a. pradžioje paskelbta informacija. Tuo laikotarpiu ėmė ryškėti krašto rusifikavimo, švietimo sistemos raidos, kai kurių profesijų draudimo padariniai. Taip pat tuo laikotarpiu valstybės tarnautojų užimtumą, jų profesinės sudėties kaitą suponavavo kapitalistinių santykių raida¹¹⁰.

Taigi devintojo dešimtmečio pradžioje (1883 m. duomenys) Vilniaus gubernijos ir apskričių įstaigose tarnavo 23, Gardino gubernijos — 27, Kauno — 4, Minsko — 28 totoriai. 1895 m. jų buvo atitinkamai 25, 18, 3, 20, 1910 m. (Gardino — 1909 m.) — 22, 21, 8 ir 30. Šie skaičiai rodo tik tai, kad totorių santykis tarp valdininkų ir tarnautojų buvo beveik pastovus. Nėra pagrindo teigti, kad šiuo atveju valdžia buvo nustačiusi etninį limitą. Totorių valdininkų sluoksniškas formavosi natūraliai, jis priklausė nuo to, kiek bendruomenės narių buvo atskirose gubernijose. Be to, reikia atsižvelgti į tai, kad tarnaujama būdavo dešimtmečius, o vietų skaičius — ribotas.

Pasirenkant tarnybos vietą galbūt nusverdavo valdžios primetamos orientacijos, taip pat turėjo reikšmės

¹⁰⁹ Vėbra R. Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Vilnius, 1990. P. 175.

¹¹⁰ Ten pat. Skyrius „Lietuvių inteligentijos formavimasis“.

šeimos susiklosčiusios tradicijos, nes išskirtinos tam tikros įstaigos ir institucijos, kuriose totoriai norėjo ar buvo priversti ieškoti darbo. Gubernijų centruose — Vilniuje, Gardine, Kaune ir Minske — jie tarnaudavo valdymo aparate. 1883 m. generalgubernatoriaus kanceliarijoje, gubernatorių kanceliarijose, gubernijų valdybose, visuomenės globos valdybose, įvairiuose komitetuose tarnavo 10, 1895 m. — 14, 1910 m. — 6 totoriai. Finansų ir mokesčių įstaigose (Iždo rūmuose, gubernijų išdinėse, kontrolės, akcizo valdybose) 1883 m. dirbo 13, 1895 m. — 9, 1910 m. — 7 totoriai. Teismų institucijose (miestų sričių teismuose, kriminalinio ir civilinio teismų rūmuose) dirbo atitinkamai 2, 4 ir 4 totoriai, policijoje (miestų policijos valdybose, nuovadose, kalėjimuose) jų tarnavo 1, 2 ir 4, pašto ir telegrafo įstaigose — 4, 2 ir 3. Dar vienas kitas įsitaisydavo raštvedžiu kokioje nors įstaigėlėje. XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje pavieniai asmenys tarnavo Geležinkelių kontrolės valdyboje, pasienio muitinėse.

Apskirtyse tarnavusių totorių būta kiek daugiau, tačiau ir čia jie nuolat siekė panašių tarnybų. Dominavo policijos pareigūnai — ispravnikai, pristavai, kartais — nuovadų raštvedžiai. 1883 m. visų gubernijų apskrityse jų buvo net 27, o vėliau mažėjo. 1895 m. policijoje tarnavo 10, 1910 m. — 15 totorių. Populiarus buvo darbas apskričių išdinėse ir akcizo valdybose, kur totoriai dažniausiai ėjo buhalterių, apskaitos darbuotojų pareigas (aptariamais metais jų buvo atitinkamai 13, 6 ir 10). Pamažu daugėjo totorių — pašto ir telegrafo tarnautojų (2, 3 ir 11). Kartais jie tarnavo taikos teismuose kaip Ašmenos apskrities tardytojas Aleksandras Achmatovičius, Minsko apskrities tardytojas Adomas Biciutka arba Naugarduko garbės taikos teisėjas atsargos generolas majoras Amuratas Zablockis. Taip pat buvo Bajorų globos nariai kaip Ašmenoje Aleksandras Kričinskis, kuris tuo pačiu metu ėjo renkamasias miesto dūmos nario pa-

reigas. Jo tėvas Juozapas Kričinskis daug metų dirbo Vilniaus gubernatoriaus kanceliarijoje, buvo vienas iš vaikų prieglaudos globėjų. Už tarnybą Rusijos imperatorė jį apdovanojo brilianto žiedu. Dysnos apskrities Bajorų globoje darbavosi Jonas Talkovskis, Slanimo apskrities — Abraomas Boguševičius¹¹¹.

Ne kitaip totorių valstybės tarnybos reikalai atrodė Lenkijos Karalystėje. Čia dėl suprantamų priežasčių (lėmė tai, kad totorių buvo nedaug) tarnavo vienas kitas, tačiau pastebima bendra Vakarų gubernijų totoriams būdinga orientacija renkantis profesiją bei tarnybos vietą. Iškalbingas Amurato Karolio Tuhano Baranovskio — tiesa, pasikrikštijusio kataliku, — tarnybos kelias nuo Gardino gubernijos Iždo rūmų kanceliarijos raštininko 1832 m. iki Varšuvos oberpolicmeisterio valdybos pirmojo skyriaus viršininko 1862 m. Apie jį žinoma, kad buvo kilęs iš Augustavo gubernijos bajorų, o iš jo tarnybos lapo matyti netipiška totorių kilmės valdininko karjera, palyginti su gentainiais, kurie paprastai daug metų tarnaudavo toje pačioje vietoje. Jis veikiau priklausė tiems valdininkams, kuriais valdžia itin pasitikėjo ir kuriuos skirdavo ten, kur trūko jai atsidavusių žmonių. A. K. Tuhano Baranovskis tarnavo veikiančiosios armijos inten-

¹¹¹ ПКВГ на 1883 год. С. 6, 11, 20, 25, 39, 41, 50, 87, 204, 205, 208, 214, 222, 226, 229, 230, 235, 236; ПКВГ на 1895 год. С. 3, 7, 8, 9, 20, 28, 37, 38, 130, 196, 206, 250, 251, 269, 275, 287, 318, 324, 329, 356, 367; ПКВГ на 1910 год. С. 3, 7, 13, 18, 19, 21, 25, 28, 37, 59, 60, 61, 119, 136, 143, 144, 151, 152, 154; ПКГГ на 1883 год. С. 14, 18, 23—26, 43, 46, 55, 59, 63, 65, 70, 73, 81, 90, 92, 93, 98; ПКГГ на 1895 год. С. 18, 22, 24, 27, 34, 35, 44, 45, 67, 74, 77, 91, 93, 113, 126, 127, 131, 141; ПКГГ на 1909 год. С. 71, 85, 87, 89, 103, 160, 163, 176, 181, 215, 271, 273, 305, 308, 310, 316, 328, 337; ПККГ на 1883 год. С. 52, 69, 86, 121; ПККГ на 1895 год. С. 66, 82, 93; ПККГ на 1910 год. С. 4, 7, 34, 42, 43, 57, 63, 114; ПКМГ на 1883 год. С. 28, 29, 30, 38, 43, 46, 47, 52, 54, 87, 88, 92, 93, 142, 158, 163, 167, 208; ПКМГ на 1895 год. С. 4—6, 18, 20, 21, 25, 26, 46, 47, 50, 66, 73, 90, 91; ПКМГ на 1910 год. С. 56, 59, 60, 64, 65, 67, 68, 72, 75, 84, 97, 105, 126, 136, 138, 154, 156, 157, 186.

dantūros laikinojoje skaičiavimo komisijoje, vėliau — Lenkijos Karalystės vietininko kanceliarijoje, karo teismo komisijoje. Buvo Plocko gubernijos valdybos kanceliarijos viršininku, Radomo gubernijos valdybos karo skyriaus patarėju, vėliau tas pačias pareigas ėjo Plocke, galiausiai buvo paskirtas Varšuvos oberpolicmeisterio žinion¹¹².

Totorių pėdsakų aptinkama 1878 m. Suvalkų gubernijos valdininkų sąrašuose. Ten paminėtas Seinų izdininkas Aleksandras Bogdanovičius, Suvalkų taikos teismo pristavas Jokūbas Bogdanovičius, Seinų žemės ūkio kredito draugijos direktijos patarėjas Aleksandras Kričinskis, Augustavo apskrities karo prievolės valdybos narys Jonas Ščensnovičius. Gyvendami valstybės pasienyje, jie galėjo rinktis tarnybą sukarintose struktūrose, kaip Virbalio pasienio sargybos būrio vadas kapitonas Dovydas Safarevičius. 1890 m. ten pat brigadai vadovavo pulkininkas Jonas Vilčinskis, būriui — rotmistras Bekiras Beliakas.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Vilkaviškio apskrities izdinėje buhalteriu dirbo Motiejus Bučackis, akcizo mokesčių valdyboje — Juozapas Bučackis, Rakauskų muitinėje — Mykolas Dzenajevičius, Šakių kaimo pašto ir telegrafo skyriaus viršininkas buvo Adomas Rodkevičius¹¹³.

Apskritai tiek Rusijoje, tiek Lenkijos Karalystėje totoriai liko vidutiniai ir smulkūs valdininkai, niekuo nesiskyrę nuo visos krašto valdininkijos. Galbūt pasižymėjo teknikos pažangai, kapitalizmo sanklodos padarinys — finansų ir kreditų, įmonių valdymo institucijos totorių dėmesio nepatraukė. Nebuvo jų ir kultūros, švietimo bei sveikatos apsaugos srityse.

¹¹² RVIA. F. 1343. Ap. 38. B. 2230. L. 6—7.

¹¹³ ПКСГ на 1878 год. С. 11, 31, 38, 40, 46; ПКСГ на 1890 год. С. 84, 92, 96; ПКСГ на 1913 год. С. 121, 131, 132, 136, 143.

Sukilimuose

1831 ir 1863 m. sukilimai tartum paryškino susiformavusias ir besiformuojančias totorių politines bei pilietines orientacijas. Vienareikšmio požiūrio į juos nebuvo. Tai, kad stovėjo priešingose barikadų pusėse, individų atveju lėmė pareigos supratimas, asmeninės pažiūros, kartais — ribotos pasirinkimo galimybės, bendruomenės atveju išskirtina veikiau neutrali nei aktyvi elgsena.

Lenkų istorikų išvados, kad totoriai pritarė lenkų patriotinėms nuostatoms, palankiai vertino ir rėmė tautinius sąjūdžius (pasak P. Borawskio ir A. Dubińskiego, „lapkričio sukilimą palaikė veik visi buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės totoriai“), padarytos aiškinantis veiksmus tų, kurie dėjosi prie sukilėlių¹¹⁴, tačiau nenagrinėta palaikiusiųjų rusų valdžios pusę pozicija.

Minėtoms išvadoms pagrįsti paprastai remiamasi 1831 m. kovo ir balandžio mėn. Ašmenos epizodu, kurį dokumentaliai aprašė L. Kričinskis. Pagrindinė epizodo figūra — buvęs Totorių ulonų pulko karininkas, tuometinis Ašmenos karo invalidų komandos kapitonas Dovydas Kričinskis, keletą dienų apskrities sukilėlių vado N. Važinskio pavedimu vykdęs miesto komendanto pareigas ir rūpinęsis kariuomenės apgyvendinimo bei maitinimo reikalais. Sukilimą numalšinus, tų pačių metų rugpjūčio mėn. Vilniaus ordonanshauzo teismas už šių pareigų vykdymą pripažino jį kaltu ir kartu su kitais septyniais asmenimis nuteisė pakarti. Vėliau kapitonui buvo dovanota, ir jį paleido į laisvę policijos priežiūron.

Kad D. Kričinskis savo noru dėjosi prie sukilėlių, turėjo liudyti L. Kričinskio paskelbti dokumentai: komendanto kovo 28 d. raportas sukilėlių vadovybei dėl kariuomenės aprūpinimo, laikinojo Vilniaus ir Gardino gubernijų karo gubernatoriaus Matvejaus Chrapovickio rugsėjo 4 d. raštas vyriausiajam armijos vadui J. Dibi-

¹¹⁴ Kričinskis S. Min. veik. P. 51—52; Borawski P., Dubiński A. Min. veik. P. 130.

čiui dėl karo teismo nuosprendžio, taip pat Vilniaus karo gubernatoriaus Nikolajaus Dolgorukovo 1833 m. liepos 4 d. paaiškinimas, jog gerai žinodamas, kad D. Kričinskis rėmė sukilėlius, nesirūpins gauti caro malonę ir kaltės atleidimą minėtam asmeniui¹¹⁵. Kitų D. Kričinskio byloje buvusių dokumentų nepaminėjo.

Iš valdžios institucijų dokumentuose pateiktų faktų, kurie liudija, kad D. Kričinskis prievarta buvęs įtrauktas į sukilimą, sunku pasakyti, kiek jo veiksmų motyvų versija atitiko tikrovę, o kiek ją lėmė pastangos išsaugoti jam gyvybę. Tačiau 1831 m. lapkričio 29 d. karo gubernatorius N. Dolgorukovas iš Peterburgo gavo vidaus sargybos atskirojo korpuso vado generolo majoro Baryšnikovo raportą, kuriame šis atpasakojo apklaustų Ašmenos įvykių liudytojų parodymus. Jais mėgino įrodyti, kad sukilėlių, anksti rytą įsiveržusių į Ašmeną, veiksmai nepaliko D. Kričinskiui galimybės rinktis. Sukilėlių suimtas ir įkalintas, vėliau dėl senyvo amžiaus paleistas (tuomet turėjo apie 70 metų), grasinimais buvo priverstas aprūpinti sukilėlius maistu, o jo vadovaujamos komandos ginklus ir amuniciją jie patys konfiskavo. Šios versijos neatmetė ir D. Kričinskis, dėl to karo teismo nuosprendis jam buvo atšauktas. Vyriausiojo armijos vado F. Sakeno 1831 m. gruodžio 31 d. konfirmacija skelbė, kad D. Kričinskis per prievartą prisidėjęs prie sukilėlių, iš baimės sulaužęs ištikimybės carui priesaiką, todėl, atsižvelgiant į jo ilgametę nepriekaištingą tarnybą, paleidžiamas policijos priežiūron be teisės gauti kokią nors tarnybą¹¹⁶.

Be D. Kričinskio, apie kurį išliko kiek daugiau duomenų, Ašmenos įvykių dalyviai buvo ir kiti totoriai. Toje pačioje byloje minimas Aleksandras Gembickis kaltintas tuo, kad pasirašęs po sukilėlių atsisaukimais. Jis buvo

¹¹⁵ Kryczyński L. Tatarzy litewscy w wojsku polskiem. . . S. 12—17.

¹¹⁶ О капитане Кричинском и прикосновенных в сем деле поименованных 39-ти человеках по мятежу в Ошмянском уезде // LVIA. F. 378. BS. 1831. B. 23—26, 38—39.

išteisintas¹¹⁷. Taip pat nesimta sankcijų prieš atsišaukimus pasirašiusius zemskinio teismo sekretorių Dovydą Safarevičių, kanceliarijos raštininko padėjėją Jakubovskį — jiems buvo leista toliau eiti pareigas¹¹⁸.

Be abejo, abi priešininkų stovyklos stengėsi patraukti totorius į savo pusę. Atrodo, sukilėlių vadovybė iš jų tikėjosi bendrų interesų, krašto gyventojų solidarumo supratimo, rusų valdžia nebuvo įsitikinusi, kad gali pasikliauti jų lojalumu.

Neatsitiktinai sukilėlių atsišaukimuose į totorius buvo kreiptasi atskirai. Vilniaus gubernijos bajorų vadovas Juozapas Gurskis pasirašė po šiomis eilutėmis: „Broliai mūsų totoriai. Kelis amžius draugiška mums tauta, sujunkite kovojančias savo rankas bendrame sukilime dėl laisvės, garbės ir teisės.“ Kviesdamas visuotiniam šaukimui, jis sukonkretino, ko iš jų tikimasi: „Totoriai išsirinks vėliavininką, paims visus nuo 18 iki 60 metų vyrus, sės ant žirgų ir ginkluoti per tris dienas po mūsų šaukimo atvyks į Ašmeną ir ten lauks tolesnių nurodymų“¹¹⁹.

Gerai žinomu ir dažnai aprašomu Ašmenos apskrities sukilėlių kariuomenės vado grafo K. Pšezdzeckio prašymu, kad Daubutiškių mula Dovydas Aleksandrovičius mečetėje paskelbtų totorių šaukimą į kariuomenę, siekta to paties tikslo. Nežinoma, kiek atsiliepė savanorių (Daubutiškių parapijoje tuomet buvo tik 10 vyrų). L. Kričinskis, remdamasis sukilėlių atsiminimais, teigia buvus atskirų totorių būrių. Būtina pažymėti, kad duomenys apie sukilimą rėmusius totorius yra fragmentiški. L. Kričinskis mini sukilėlių pusėje buvus Kauno apskrities gyventojus „kvartalo prižiūrėtoją Reiževskį“ ir Prienų parapijos komisarą Mustafą Reiževskį, tačiau šios informacijos nepakanka totorių pozicijai sukilime įvertinti¹²⁰.

Dėl savarankiškų totorių formuočių, kurios pagelbėtų rusų valdžiai gaudyti sukilėlius, tarėsi 6-osios pėstininkų

divizijos 3-iosios brigados vadas generolas majoras J. Otroščenka. Susitikęs su atsargos pulkininku Kričinskiu (vardas nežinomas) ir Ašmenos apskrities bajorų vadovu Kazimieru Feldmanu, majoras tarėsi steigti laikiną 30 žmonių totorių raitininkų būrį, „kuris turi paklusti zemskiniam teismui ir būtinai iš totorių skirtam teismo posėdininkui“. Nežinoma, ar būrys buvo suformuotas, nors Kričinskis rinko savanorius. Jam atsirasti galėjo kliudyti kariuomenės vadovybės ir vietos valdžios abejonės, ar ginkluoti ir susitelkę totoriai neatsuks ginklo prieš sukilimo slopintojus. Atrodo, kad tai laikinasis karo gubernatorius M. Chrapovickis 1831 m. gegužės 12 d. slapta išsiuntė J. Otroščenkai pastabą (išliko juodraštis be parašo): „Manau, būtų pavojinga formuoti totorių kariuomenę dėl tos priežasties, kad ši komanda, sutvarkyta ir apginkluota, gali persimesti į maištininkų pusę, taigi, kol mūsų kariuomenė bus išpėta, jie sugebės padaryti žalos, tad pats, be leidimo negaliu imtis šios priemonės. Be to, čia atvyksta 4-oji husarų divizija“¹²¹.

Pasirinkimas — už ar prieš sukilimą, pritarti jo programoms ir ideologinėms nuostatoms ar ne — priklausė, nors ir ne visuomet, nuo pareigos supratimo. Kitaip sunku paaiškinti, kodėl taip aktyviai veikė majoras Kričinskis, 1831 m. balandžio mėn. su Ukmergės 60 kareivių įgula žygiavęs iš Ukmergės į Vilnių kartu su veikiančiosios armijos kavalerijos rezervo vado generolo leitenanto Bezobrazovo daliniais, o gegužės mėn. buvęs paskirtas laikinuoju Ukmergės komendantu ir dalyvavęs ginkluotuose susirėmimuose su sukilėlių būriais¹²².

Pasirinkimą taip pat galėjo lemti tų, kuriuos varžė kario ir valdininko priesaika, atsargumas, padidėjęs pamčius rusų jėgos persvarą. Užtat jie buvo pastebėti ir išskirti, kai valdžia sukilėlių paliktose apskrityse komp-

¹²¹ LVIA. F. 378. BS. 1831. B. 306. L. 144—149.

¹²² *Sliesoriūnas F.* 1830—1831 metų sukilimas Lietuvoje. Vilnius, 1974. P. 161, 210; О приближении к Вильне польских мятежных генералов с отрядами Хлаповского и Гелгута // LVIA. F. 378. BS. 1831. B. 439. L. 263.

¹¹⁷ Ten pat. L. 5.

¹¹⁸ О бунте по Опшмянскому уезду // Ten pat. B. 306. L. 183.

¹¹⁹ *Kryczyński L.* Min. veik. P. 19.

¹²⁰ Ten pat. P. 20—22.

lektavo patikimus civilinius kadrus. J. Otroščenka Vilniaus civiliniam gubernatoriui D. Obreskovui rekomendavo skirti valdininkais totorių kilmės štabo ir oberkarininkus. 1831 m. gegužės mėn. Ašmenos apskrities bajorų vadovas K. Feldmanas pranešė, kad „prižiūrėtojų pareigoms pakviesti penki bajorai totoriai, kurie jau gavo atitinkamas instrukcijas“¹²³.

Nesunku pamatyti, kad įtraukti į sukilimą, turėję apsispręsti buvo žmonės, priklausę „pastebimai“ visuomenės daliai. Sunkiau pasakyti, kokios pozicijos laikėsi tie, kurie uždarai gyveno bajorkaimiuose ir palivarkuose, miestuose ir miesteliuose, kuriuos galbūt pasiekdavo tik karo veiksmų atgarsiai. Tarp jų galėjo būti prijautusiųjų, taip pat stebėjusiųjų, kaip pakryps įvykiai.

Manoma, kad totorių aktyvumo ir patriotinių jausmų išraiškos rodikliu buvo tapęs jų prisidėjimas prie Lenkijos Karalystės kariuomenės veiksmų. Joje tarnavęs pulkininkas Samuelis Ulanas — 1812 m. totorių eskadrono Prancūzijos kariuomenėje vadas 1831 m. suformavo atskirą totorių pulką, kuris buvo įtrauktas į generolo Samuelio Ružickio korpusą. Tai rodo, kad kadriniai karininkai telkėsi kadrinėje kariuomenėje — vienoje svarbiausių sukilimo jėgų. S. Ružickio korpusas rengėsi žygiui į Lietuvą, kur planuota totorių kilmės karininkus panaudoti formuojant vietinius etninius pulkus. Tiek S. Ulano į pulką patraukti, pirmiau Lenkijos kariuomenės daliniuose tarnavę totoriai, tiek Palenkėje prie korpuso prisidėjęs Bogdanas Beliakas ir Suvalkų totorių būrys, be abejo, skyrėsi etnine kilme, bet pirmiausia tai buvo patriotiškai nusiteikusių karių profesionalų ir Lenkijos piliečių, stojusių ginti bendro reikalo, sandrauga¹²⁴.

Prieštarinčiai totoriai elgėsi ir per 1863 m. sukilimą. L. Kričinskio sudarytas 26 totorių, vienaip ar kitaip remusių sukilimą, vėliau kalėjusių, ištremtų, valdžios nu-

¹²³ LVIA. F. 378. BS. 1831. B. 306. L. 162, 167.

¹²⁴ Borawski P. Tatarzy... S. 262; Kričinskis S. Min. veik. P. 25—27.

baustų, sąrašas rodo, kad aktyviai veikė ir sąmoningos pilietinės pozicijos laikėsi Lenkijos Karalystės Suvalkų krašto totoriai: partizanų būrio vadas Aleksandras Achmatovičius, Augustavo vaivadijos vaivados Akordo asmeniniai sargybiniai Aleksandras Bučackis ir Romualdas Smolskis, Kalvarijos, Marijampolės ir Vilkaviškio apskričių liaudies žandarmerijos vadas Adomas Tuhan Baranovskis. Partizanavo ir per susirėmimą su rusų kariuomene ties Žiežmariais žuvo Trakų apskrities bajoras Juozapas Tuhan Baranovskis. Naugarduko apskrityje sukilėlių būriui vadovavo Rusijos kariuomenės kapitonas Tuhan Mirza Baranovskis¹²⁵.

Sukilimui, be abejo, prijautė Minsko dūmos buhalteris Rajeckis, parūpindavęs sukilėliams pasus, saugojęs jų dokumentus, už tai susilaukęs karo teismo ir piniginės bausmės, galbūt Ašmenos policijos prižiūrėtojas Motiejus Sobolevskis ir Motiejus Talkovskis, abu priklausę Ašmenos jaunimo bibliotekos draugijai, už ką sumokėjo baudą po 50 sidabro rublių. Tiesa, dėl M. Sobolevskio valdžios pažymėta, kad jis ne kartą pademonstravo ištikimybę vyriausybei, todėl jo narystę draugijoje palaikė „veikiau trumparegiškumu, nei noru priešintis vyriausybei“¹²⁶.

Šių ir kitų asmenų parama sukilimui rusų valdžios neliko nepastebėta, tačiau ji pasitenkino individualiomis bausmėmis ir totorių bendruomenei didesnių represijų netaikė. Gan greitai grąžinusi po 1831 m. konfiskuotas valdas, šį kartą taip pat nusileido — sumažino totoriams kontribucijos mokesčių ir, kaip minėta, suteikė jiems Vakarų gubernijų rusų žemvaldžių teises.

Tiesa, daugiau dėmesio buvo skirta kai kurių asmenų bendradarbiavimui su valdžios represiniais organais. Vietos valdžia, rinkusi duomenis apie totorius kolaborantus, paprastai stengėsi vaizduoti jų vaidmenį priešsukiliminių veiksmuose buvus didesni, nenoriai pripažindavo, kad jie vykdė nuolatinės tarnybos pareigą. Minėjo Var-

¹²⁵ Kryczyński L. Min. veik. P. 45—52, 59.

¹²⁶ Ten pat; LVIA. F. 378. BS. 1867. B. 2273. L. 17, 27, 28.

šuvos oberpolicmeisterio kanceliarijos viršininką Amuratą Tuhaną Baranovskį, nužudytą sukilėlių, taip pat jų užpultą Pskovo dragūnų pulko vadą Ulaną, paskirtus dirbti tardymo komisijose Eljaševičių, Jakubovskį, Kričinskį ir Voronovičių. Taip pat minėjo už bendradarbiavimą su valdžia medaliu apdovanotą Naugarduko mečetės mulą Aleksandrą Bogdanovičių, atsargos pulkininką Juozapą Sobolevskį, pranešusį apie jo name Keturiasdešimt Totorių bajorkaimyje besislapsčiusius sukilėlius¹²⁷.

Vietos valdžia pažymėjo totorių bendruomenės pasyvumą. Minsko gubernatorius P. Šelgunovas praėjus trejiems metams po sukilimo rašė: „Vietiniai totoriai turėjo visas galimybes pagelbėti vyriausybei slopinti sukilimą, panašiai kaip tai darė valstiečiai, kurie ne tik pranešdavo apie maištininkų slėptuves, bet dažnai ir patys juos persekiavo, gaudydavo bei pristatydavo valdžiai, vis dėlto jie laikėsi nuošalyje ir paramos nesuteikė.“ Panašiai totorius vertino Vilniaus civilinis gubernatorius P. niutinas, teigęs, kad „totoriai vis dar sudaro atskirą bendruomenę, tik reikalui esant palaiko ryšį su kitais gyventojais [...] daugumai jų lenkų kėslai nepriimtini, rūpinamiesi asmenine gerove, liko abejingi šiuose kraštuose vykusiems maištams“. Jis dar pabrėžė, kad totoriai, buvę neutralūs sukilimo metu, jį nuslopinus „pirmieji iš nerusų kilmės gyventojų palaikė teisėtos vyriausybės pusę“¹²⁸.

Apžvelgta negausi ir veik visa L. Kričinskio publikuota informacija, atskleidžianti totorių elgseną lemiamais tautinių sąjūdžių momentais, verčia daryti išvadą, kiek nesutampančias su publikacijų autoriaus išvadomis. Dėl suprantamų priežasčių L. Kričinskis, tarpukario Lenkijos valstybės pilietis ir patriotas, ieškojo argumentų, liudijančių nepažeistas lenkų tautos ir totorių istorines sąsajas. Dėl to jis siekė pabrėžti totorių aktyvumą sukilimo metu, dėl to mėgino aiškinti lojalumo caro valdžiai ap-

¹²⁷ LVIA. F. 378. BS. 1867. B. 2273. L. 21, 28, 42, 43.

¹²⁸ Ten pat. L. 17, 18, 28.

raiškas valstybės tarnybąėjusių totorių atsisakymu su-
laužyti valdinių ištikimybės priesaiką, paklusimu musul-
monų religijos nuostatai, kuri skelbė besąlygišką atsida-
vimą valdžiai, taip pat išskirtiniu totorių būdo bruožu —
duoto žodžio laikymusi¹²⁹.

Vis dėlto L. Kričinskis neatsižvelgė į konkretų totorių patyrimą, sukauptą per keletą Rusijos valdymo dešimtmečių. Iš caro valdžios bendruomenė gavo daugiau nei prarado. Patvirtintomis luominėmis teisėmis, socialinio avanso galimybėmis ji užsitikrino stabilią visuomeninę padėtį, psichologiškai adaptavosi naujomis sąlygomis. Požiūrį į sukilimus išreiškė individualiai, kaip aktyvieji, realizavę pilietiškumo ir pareigos supratimą, taip pat kolektyviai, kaip pasyvieji, kurių elgsenos motyvus galima tik nuspėti.

¹²⁹ Kryczyński L. Min. veik. P. 55—56.

KONFESIJA

Religinė bendruomenė ir dvasininkai

Visuotinai paplitęs teiginys, kad Lietuvos totoriai išlaikė etninį savitumą išpažindami islamą, tapo aksioma ne tik todėl, kad atspindėjo realią padėtį ir bene vaizdžiausiai atskleidė bendruomenės vietą heterogeninėje visuomenėje. Svarbus bendruomenės išlikimą lėmęs veiksnys buvo nei anksčiau, nei XIX a. nepatirta religinė prieštara. Nėgana to, musulmonų bendruomenė buvo toleruojama labiau už kitas konfesijas, taigi neprarado dvasinio egzistavimo pamatų, saugojusių nuo visiškos asimiliacijos. Jeigu sutiksime su anglų istoriko Normano Davies'o, parašiusio Lenkijos istorijos studiją, vertinimais, konfesijų problema Rusijos imperijos politikoje buvo maždaug tokia: „Faktiškai stačiatikybės principai stipriausią smūgį sudavė tiems, kurių įsitikinimai buvo artimiausi viešpataujantios religijos dogmoms, nors su jomis nevisiškai sutapo. Apskritai musulmonai buvo palikti ramybėje, protestantų atžvilgiu nesunkiai nustatytas *modus vivendi*. Palyginti įtariau vertinti žydai ir Romos katalikų bažnyčios nariai, kurie išpažino savo „ortodoksijas“. Tuo tarpu buvo kurstoma begalinė neapykanta graikų katalikams unitams“¹. Tikra tai, kad Lietuvos totorių islamiškosios tradicijos politiniu, visuomeniniu ir kultūriniu aspektais priklausė valstybei nepavojingų religinių pažiūrų sistemai. Rusijos valdžios administraciniai veiksmai, įstatymų taikymas veikiau atspindėjo bendrą

¹ Davies N. Boże igrzysko. Historia Polski. Warszawa, 1994. T. 2. S. 118–119.

tendenciją reglamentuoti kitatikių konfesinę veiklą, bet nesuponavo esminių bendruomenės vidaus gyvenimo pokyčių.

Musulmonų religinė bendruomenė Lenkijos ir Lietuvos valstybėje buvo savarankiška, nepakluso jokiai pasaulietinei arba dvasinei valdžiai, todėl ilgainiui susiformavo vidaus savivaldos normos ir principai, atitikę bendruomenės poreikius. Apie vieną centrą — mečetę būrėsi artimiausių gyvenviečių totoriai, kurie sudarė parapiją, jų vadintą *džamiatu*. Garbingiausi, dažniausiai totorių aukštuomenės, žmonės priklausė parapijos tarybai, kuri rūpinosi bendrais reikalais, kartais vykdė kai kurias teises funkcijas, pavyzdžiui, liudijo asmens totorišką kilmę. Dvasininką, kuris ne tik atliko religines apeigas, bet ir tarpininkavo bendruomenei palaikant santykius su pasaulietine valdžia, pagal islamo tradiciją rinko visa parapija, tiksliau — jos vyrai. Mulos pareigos, neretai pereidavusios iš tėvo sūnui, tapo paveldimos, nors būta išimčių. Iš dvasininko reikalauta atitinkamo išsimokslinimo, mokėjimo skaityti arabiškais rašmenimis parašytą Koraną, islamo pagrindų išmanymo, dorovingo elgesio. Minimalios teologinės žinios buvo perduodamos iš kartos į kartą, įgyjamos savamoksliai ir sudarė Lietuvos totorių kultūros vertybių fondą. Šventyklų steigimas priklausė nuo valstybės valdovo, kartais (XVI—XVII a.) — nuo vyskupų leidimo, tačiau jų statyba ir išlaikymas buvo bendras parapijos rūpestis.

Nekintančios, tradicinės sanklodos požiūriu Lietuvos totorių religinė bendruomenė lyg „daiktas savyje“ per amžius nereagavo į išorinį pasaulį ir savo ruožtu jam įtakos nedarė. Galbūt todėl, bet gal ir dėl nenoro būti pririštiems prie toli esančios dvasinės valdžios jie smarkiai reagavo į 1803 m. Vilniaus gubernijos valdybos potvarkį parinkti ir nusiųsti pas Orenburgo muftį musulmonų apeigas išmanančių žmonių. Matyt, tikėtasi rasti būdą pajungti Lietuvos musulmonus kuriai nors Rusijos imperijoje egzistuojančiai dvasinei institucijai, taip pat taikyti jiems imperijoje nusistovėjusią tvarką. Per savo įgalio-

tinį Totorių ulonų pulko majorą Aleksandrą Sobolevskį totoriai nuolankiai kreipėsi į carą su prašymu neversti paklusti Orenburgo mufčiui, nes 500 metų, kad ir neturėdami aukštesniųjų dvasininkų, jie stropiai atlikdavo tikybos apeigas. Pavelas I sutiko, kad nepatogu palaikyti ryšius su mufčiu, esančiu už 3000 varstų, ir liepė viską palikti kaip buvę².

Apskritai XIX a. pradžioje apie rimtesnę bendruomenės religinių reikalų tvarkymo reformą negalvota. Aukštesnės dvasinės valdžios pasigesta, kai nelauktai susijungė dvi musulmonų parapijos, turėjusios atskiras mečetes. 1818 m. Naugarduko mečetės mula Mustafa Muchlia parapijiečių buvo apkaltintas dvasininkui netinkamu elgesiu. Jo priešininkai išrinko naują ganytoją ir raštu išdėstė savo nuostatą: „Šiandien, matydami tarp mūsų kilusius vaidus, kurie musulmonams netinka, pageidaujame ir norime turėti mūsų džamiate Lovčicų mulą Achmetą Asanovičių, kuris savo valia ir nuožiūra privalo pasirinkti vicemulą, arba pavaduotoją, kad abiejų džamiatų reikalai ir poreikiai būtų tinkamai sutvarkyti“³. Sprendimo teisėtumą motyvavo tuo, kad iki XVI a. pabaigos Naugarduko totoriai priklausė Lovčicų parapijai, kurioje dvasininkai nuo seno buvo renkami iš Asanovičių giminės. 1792 m. gavus Stanislovo Augusto privilegiją, 1796 m. Naugarduke iškilo nauja mečetė, tačiau „privilegija reiškė ne parapijos steigimą, o tik leidimą melstis Dievui“. Totorių supratimu, skirtingose vietose gyvenę, bet buvę vienos parapijos nariai įsigijo vietą pamaldoms, tačiau ir toliau pripažino, kad parapija turi būti vientisa. Kad turėjo atskirą dvasininką ir jį nušalino, taip pat nebuvo išskirtinis atvejis, nes naudojosi teise savarankiškai spręsti bendruomenės problemas, ir tik bendras susirinkimas, be valdžios pritarimo, laisva valia rinkosi

² Дело о Высочайшем повелении оставить Литовских татар касательно духовенства их на прежнем основании // LVIA. F. 378. BS. 1803. B. 451. L. 1, 2.

³ О назначении духовного управления татарскому населению // BNIAG. F. 1. Ap. 1. B. 2221. L. 7.

gabų mokslams, geros kilmės ir tinkamo elgesio asmenį tikybos apeigoms atlikti.

Tai buvo per amžius nusistovėjusi Lietuvos musulmonų bendruomenės vidaus reglamento taisyklė, supaprastinta, galbūt primityvi savivaldos tradicija, kurią totoriai ir toliau atkakliai gynė. Ji prieštaravo policiniam administraciniam prisijungtų žemių valdymo principui, kuriuo remiantis kitatikių bendruomenių veiklą kontroliavo valdininkai, nuolat susidurdavę su tuo, kad nėra atskiro kitatikių konfesijų įstatymo. Naugarduko gorodničius, neradęs, kuri dvasinė valdyba galėtų išspręsti konfliktą, savo nuožiūra gražino M. Muchlią vėl eiti pareigas. Totoriai tam priešinosi, ir jis dėl savo veiksmų turėjo pasiūlyti Gardino civiliniam gubernatoriui. Šis klausė, kuo remdamasis jis įsikišo į mulos rinkimus, kai tuo tarpu visiems Rusijos valdiniam leista atlikti apeigas pagal jų papročius ir atitinkamai parinkti dvasininkus. Gorodničiumi buvo išsakyta „suteikti totoriams galimybę patiems išsirinkti mulą“⁴. Galiausiai 1821 m. reikalą baigė Vilniaus gubernijos valdyba, gavusi Naugarduko totorių sutikimą palikti mula M. Muchlią, ir taip abi parapijos vėl buvo atskirtos⁵.

Lenkijos Karalystėje totoriai musulmonai, palyginti su kitomis konfesijomis, sudarė tokią menką grupę (dviejuose parapijose buvo apie 300 tikinčiųjų), kad Tikybų ir visuotinio švietimo valstybės komisijos (*Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*) atskaitose pirmą kartą buvo paminėti tik 1818 m., praėjus dvejiems metams nuo komisijos veiklos pradžios. Atskaitoje musulmonams buvo skirti vos keli sakiniai: „Negausi Mahometo išpažinėjų gyvenvietė Augustavo vadvadijoje, matydama, kaip rūpestingai valdžia globoja kitas tikybas, kreipėsi į Valstybės komisiją su prašymu

⁴ Ten pat. L. 1, 5.

⁵ По прошению Новогрудского межевого судьи из татар Абрагима Мурзы Корицкого об утверждении молною Новогрудской магометанской парашии Ахмата Ассановича и определении // LVIA. F. 378. BS. 1821. B. 39. L. 2.

padėti remontuoti mečete; kunigaikščio — karaliaus vietininko valia buvo suteikta parama pinigais ir medžiagomis atsižvelgiant į jų visuomet reiškiamą palankumą kraštui⁶. Iš pateikto konteksto darytina išvada, kad Lenkijos Karalystės valdžia kuo mažiausiai ketino išskirti musulmonus iš kitatikių, primesti jiems kitokias negu anksčiau gyvenimo normas. Priešingai, konfesijos *status quo* patenkino abi puses. Musulmonai tik priminė naujoms valdžios institucijoms apie savo kasdienius poreikius. Visuomenės akyse turėjo tvirtą krašto patriotų reputaciją, tikybės skirtumai nekėlė konfrontacijos, netgi imponavo orientalinio atspalviu, nesvetimu lenkų kultūrai. Neatsitiktinai kitais metais skiriant musulmonų bendruomenės dvasininkui imamui išlaikymą iš valstybės išdo buvo akcentuota, kad teisingą valdžios sprendimą lėmė „totorių giminių neprilygstama ištikimybė ir atsidavimas kraštui“⁷.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Nikolajus I savo tvirta ranka pertvarkė centralizuotą imperijos musulmonų religijos reikalų valdymą. Musulmonų konfesijos tvarkymo principai formavosi ne vieną dešimtmetį ir vėliau buvo paskelbti Rusijos imperijos įstatymų sąvado vienuoliktajame tome⁸. 1831 m. gruodžio 23 d. ir 1832 m. vasario 2 d. aktais religinė valdžia milžiniškoje imperijos teritorijoje buvo paskirstyta dviem valdyboms: Taurijos mahometonų dvasinei valdybai Simferopolyje ir Orenburgo mahometonų dvasiniam susirinkimui Ufoje. Iki atskiro sprendimo priėmimo atviras liko Užkaukazės ir dalies Sibire gyvenusių musulmonų klausimas. Dėl reorganizacijos Vakarų gubernijų musulmonų dvasininkai pateko į Krymo muftio veiklos orbitą. Įstatymai apibrėžė dvasininkų funkcijas, paliko jiems teisę pagal islamo tra-

⁶ Raporta roczne Komisji Rządowej Obrządków Religijnych i Oświecenia Publicznego. 1816—1822 // AGAD. I Rada Stanu. Sygn. 99. K. 128.

⁷ Ten pat. Tarp 194 ir 195 l.

⁸ СЗРІ. Уставы духовных дел иностранных исповеданий. Санкт-петербур, 1857. Т. XI. Ч. I. С. 210—223.

diciją nustatyti pamaldų tvarką, atlikti apeigas, sutuokti ir ištuokti bendruomenės narius. Taip pat buvo paliktas, kad ir apribotas, nepaklusnių vaikų ir neištikimų sutuoktinių dvasininko teismas, leista taikyti Korano teisines normas kilus ginčams dėl privatinės nuosavybės. Visais kitais atvejais musulmonai turėjo paklusti pasaulietiniam teismui.

Atrodo, kad Lietuvos totoriams dvasininko teismas nebuvo aktualus. Apie jį 1830 m. balandžio mėn. trumpai užsiminta J. Jaroševičiaus užrašuose. Anoniminis informatorius — tai galėjo būti Ostrogo izdo rūmai, kartais reikė mokslininkui žinių, — pranešė, kad Volynės gubernijos Ostrogo apskrityje gyvenantys totoriai savo dūmos, t.y. luominės savivaldos institucijos, neturi, tačiau norėdami išspręsti ginčytinus klausimus „kreipiasi į savo dvasininką, vadinamą mula“⁹. Kiti XIX a. šaltiniai dvasininko teismo nemini.

Naujas ir mažiau įprastas dalykas buvo unifikuotos metrikų knygos. Naujas — Rusijos užimtose žemėse, nes pirma Austrijai, vėliau Lenkijos Karalystei atitekusioje teritorijoje Lietuvos totoriai įrašus knygoje darė nuo 1798 m.¹⁰ Iki gyventojų civilinės būklės aktų registracijos įvedimo totoriai svarbiausius šeimos gyvenimo įvykius, atėjusius į pasaulį ir jį palikusius artimuosius žymėjo senose metrikų knygoje, o ten, kur jų nebuvo, — kiekvienos giminės turėtuose Koranuose arba maldaknygėse. Panašių įrašų galima aptikti išlikusių ranka rašytų musulmonų religinių knygų paraštėse, tačiau buvo autentiškų XIX a. pradžios liudininkų, savo akimis regėjusių šiuos neįmantrius tekstus. Trakų apskrities pilies teismo teisėjas Juozapas Sokolovskis 1823 m. gegužės 12 d. gavo teismo pavedimą vykti į Raižius ir išsamia-

⁹ Józefa Jaroszewicza materiały... // BUW OR. Sygn. 229. K. 69—74.

¹⁰ Kołodziejczyk A. Przyczynek do historii Tatarów białskich: Księga małżeństw, urodzin i zgonów gminy machometañskiej w Studziance ze zbiorów Archiwum Państwowego w Lublinie // Archeon. 1986. T. LXXX. S. 224.

instrukciją, kaip nustatyti tikslią Elenos Jablonskos iš Reizevskių giminės mirties datą. Kitą dieną jis ten nuvyko ir mulos Mustafos Jablonskio teiravosi įrašų metrikų knygose. Sužinojo, kad tokių knygų totoriai neturi ir niekuomet neturėjo, bet sau artimųjų gimimo ir mirties datas pasižymi Koranuose. Teisėjui buvo parodytas ir jo ieškomas lenkų kalba padarytas įrašas („Žmona mano Elena iš Reizevskių giminės su šiuo pasauliu atsiveikino 1810 m. vasario 2 d.“) bei mirusiosios antkapis, kuriame buvo iškalta ta pati data¹¹. Į privalomą metrikų knygų įvedimą totoriai žiūrėjo ramiai, valdžios skundais nevargino, bet ar vėliau išlaikė paprotį Korano puslapius marginti atmintinėmis, žinių nepaliko.

Kur kas svarbesnė ir jau kelintą kartą vertusi atkreipti valdžios dėmesį į savo rūpesčius ir savo išskirtinumą buvo pakoreguota parapijų dvasininkų rinkimo tvarka. Minėtas 1831 m. gruodžio 23 d. įsakas numatė, kad chačypai, imamai, mulos, muedzinai ir kiti mečečių tarnautojai renkami tik iš Taurijos dvasininkų, šiam luomui pagal kilmę priklausančių asmenų. Dėl sąvokos „Taurijos dvasininkai“ totoriai balso nekėlė, nustatytoje religinėje apskrityje jų mulos formaliai įgijo šį vardą, tad šioje dalyje įstatymas negalėjo būti pažeistas arba kitaip traktuojamas. Rimta kliūtis rinkimams buvo reikalavimas šventikus kooptuoti iš musulmonų dvasininkų luomo, kuris jų gyvenamajame krašte apskritai neegzistavo. Iš Krymo paskirtų dvasininkų taip pat nepageidavo, kaip ir anksčiau, rinko savuosius ir jų kandidatūras teikė tvirtinti Taurijos mufčiui. Kartu prašė jį tarpininkauti, kad įstatymas būtų pakeistas ir Vakarų gubernijų musulmonams leistų rinkti dvasininkus iš „visų luomų“, pridėdami, jog visi Lietuvos totoriai yra tik bajorai. Taurijos muftis 1848 m. pabaigoje šiuo reikalu kreipėsi į Peterbur-

¹¹ Материалы (свидетельства, инструкции, рапорты) по делу об установлении смерти татарки Яблонской Гелены, урожденной Рейжевской, околица Рейжи Трокского повета. 1821—1823 г. // LVIA. F. 1282. Ap. 1. B. 3009. L. 3—4, 6.

gą, į Vidaus reikalų ministerijos Kitatikių reikalų departamentą. Ministras pavedė Vilniaus generalgubernatoriui F. Mirkovičiui surinkti būtiniausius duomenis ir išdėstyti savo nuomonę.

Gardino civilinis gubernatorius pranešė, kad Gardino apskrities Krušinianų ir Sokulkos apskrities Bohonikų bajoraimiuose nėra kitų gyventojų, tik totoriai ir tik bajorai, tad dvasininkus, nepaisydami naujo įstatymo, senu papročiu renka iš savo tarpo. Gubernatoriui jų elgesio motyvai nekėlė abejonių. Jis sutiko, kad iš Taurijos gubernijos paskirti dvasininkai netiks Lietuvos musulmonams, kurie nemoka arabų kalbos ir laikosi kitokių papročių negu Krymo totoriai, „mūsų mulos nusimano apie mūsų europietiškus papročius, moka kalbą ir žino vietos poreikius“, todėl siūlė buvusios tvarkos nekeisti. Panašiai manė Kauno ir Minsko civiliniai gubernatoriai, aprašę identišką dvasininkų rinkimo tvarką savo gubernijose¹². Neaišku, kiek įtakos turėjo racionalus situacijos suvokimas, kiek valdžios palaikomų Lietuvos totorių religinių papročių toleravimas, bet 1851 m. sausio 8 d. įsaku Valdantysis Senatas pritarė Valstybės tarybos nuomonei ir ja remiantis įstatyme apie musulmonus atsirado papildymų: 1) Vakarų gubernijose leidžiama rinkti mulas neatsižvelgiant į luomų skirtumus; 2) Vakarų gubernijų mulos (jei bus išrinkti iš mokestinių luomų) asmeniškai atleidžiami nuo mokesčių ir prievolių iki to laiko, kol eis dvasininko pareigas¹³.

1851 m. sausio 8 d. įsakas dėl musulmonų dvasininkų rinkimo Vakarų gubernijose tvarkos pasiekė Lenkijos Karalystės vietininką, kurio teirautasi, ar įsakas taikytinas čia gyvenantiems musulmonams ir kaip tai darytina. Religijos reikalų valstybės komisijos atsakymas Administ-

¹² По отношению Господина министра внутренних дел касательно избрания магометанских духовных лиц в Западных губерниях // Ten pat. F. 378. BS. 1849. B. 1747. L. 1—19.

¹³ По высочайшему повелению относительно избрания магометанских духовных лиц в Западных губерниях // Ten pat. BS. 1851. B. 2233. L. 1; СЗРИ. Т. XI. Ч. I. С. 211, 215.

racijos tarybos valstybės sekretoriui skambėjo kategoriškai. Komisija pati, savo nuožiūra pritardavo, „patikrinsi politiniu ir moraliniu požiūriu“, kandidatams į dvasininkus ir pavesdavo jiems tvarkyti parapijų civilinės būklės aktus. Ji pabrėžtinai akcentavo, kad aukščiausios dvasinės valdžios musulmonams nebuvo ir nėra, taip pat kad jų dvasininkai neatlieka jokių prievolių, nuo kurių galėtų būti asmeniškai atleisti. Musulmonams, kaip ir kitoms konfesijoms, pakanka Lenkijos valdžios globos ir rūpinimosi, todėl „nėra reikalo keisti buvusią konfesijos organizaciją“¹⁴. Peterburgas dėl tokio atsakymo, atrodo, neprieštaravo.

Lietuvos totoriai, išsirūpinę teisę rinkti dvasininkus senu papročiu, nuosekliai laikėsi šios tradicijos. Visi XIX a. musulmonų parapijų šventikai buvo vietinės kilmės (žr. musulmonų dvasininkų sąrašą prieduose).

Išrinktuosius dvasininkus, remiantis miestų ir žemskinės policijos pranešimais, buvo pavesta tvirtinti gubernijų valdyboms, po jų — Taurijos muftiui. Nuo 1854 m., siekiant sumažinti valdiško susirašinėjimo išlaidas, religinė bendruomenė turėdavo tiesiogiai kreiptis į muftį, o šis savo ruožtu gubernijų valdyboms pranešdavo priimtą sprendimą¹⁵.

Palaikyti priverstinį ryšį su tolimame krašte reziduojančiu muftiu buvo nepatogu, tai pažeidė senuosius papročius. Totoriai dar galėjo sutikti, kad būtų įvestas anksčiau nebūtas dalykas — dvasinės valdžios hierarchija, bet ne svetima, tik kuriama savame krašte, vietinės bendruomenės pagrindu. 1842 m., praėjus dešimčiai metų nuo musulmonų konfesijų įstatymo priėmimo, 1400 Lietuvos totorių įgalioti asmenys atsargos pulkininkai Dovydas

¹⁴ Urządzenie duchowieństwa machometanśkiego ogólne. 1830—1868 // AGAD. Centralne Władze Wyznaniowe (toliau — CWW). Sygn. 1403. K. 8—9, 13—14.

¹⁵ Об изменении порядка утверждения приходских духовных лиц магометанского закона и о сокращении переписки по предмету пересылки метрических книг, а также о делопроизводстве вообще в Духовных собраниях // RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 999. L. 14, 24.

Kenskis ir Juozapas Talkovskis, taip pat Gardino baudžiamojo teismo posėdininkas Jonas Baranovskis generalgubernatoriui F. Mirkovičiui įteikė prašymą. Jame motyvuotai aiškino, kad pavaldumas Taurijos muftiui kasdieniame gyvenime yra tikra kliūtis: reikia ilgai laukti patvirtintų gimimo liudijimų, dėl to totorių jaunimas sunkiai patenka į valstybės tarnybą. Dar pridėjo, kad juos žeidžia tenykščio muftio reikalavimai, nes jis, „nesuprasdamas tikrosios Vakarų krašte gyvenančių tautiečių buities, suartėjusios su XIX a. europiečių buitimi, verčia pripažinti jiems seniai svetimą daugpatystę, lengvai pasiekiamas ištuokas, žodžiu, tautinio religingumo formomis pridengia nedorą“¹⁶. Būtent dėl šios priežasties prašė generalgubernatoriaus tarpininkauti, kad Peterburgas leistų atsiskirti nuo Taurijos mahometonų dvasinės valdybos ir Vakarų krašte įkurtų vietinę valdybą, kuriai vadovautų valdžios paskirtas muftis.

F. Mirkovičius totorių prašymą pateikė vidaus reikalų ministru, tačiau savo nuomonės šiuo klausimu nedėstė, tik pažymėjo, kad iš tikrųjų totoriai gyvenimo būdu, išsimokslinimu ir papročiais artimi Europos tautoms. Vidaus reikalų ministras atsisakė kelti klausimą aukščiausiu lygiu. Jo manymu, prašymo motyvai nebuvo įtikinami. Palyginti su 238 tūkstančiais Taurijos gubernijoje gyvenusių musulmonų, mažos Lietuvos totorių bendruomenės problemos, nerimtos pageidaujamo atsiskyrimo priežastys negalėjo būti svarstymo objektas¹⁷.

Galima tik spėti, nes atsargūs prašymai ir dalykinis susirašinėjimas neatspindėjo galbūt egzistavusių didesnių siekių, kad mintį apie vietinę dvasinę valdžią suponavo ne tiek praktiniai poreikiai, kiek viltis išsaugoti buvusį savarankiškumą, padidinti bendruomenės reikšmę visuomenėje ir sprendžiant viešus reikalus. Vienintelis laimėji-

¹⁶ Дело по просьбе Литовских татар об учреждении отдельно для них Духовного правления в Западном крае с назначением особго Муфтия // LVIA. F. 378. BS. 1842. B. 1397. L. 2.

¹⁷ Ten pat. L. 4—5.

mas buvo dešimtmečiu vėliau priimtas minėtas įstatymo papildymas dėl dvasininkų rinkimo.

XIX a. pabaigoje Vakarų gubernijų musulmonų pavaldumo klausimas buvo svarstytas dar kartą, bet nesėkmingai. 1891 m. Vidaus reikalų ministerija, pradėjusi rengti Taurijos mahometonų dvasinės valdybos reorganizavimo projektą, nutarė Lietuvos totorių dvasininkus perduoti vietos administracijos žinion. Tikrajam valstybės patarėjui V. Vaškevičiui buvo pavesta surinkti duomenis apie totorių požiūrį į minėtą valdybą ir jų religinį gyvenimą. Valdininkui šiuo tikslu teko keliauti į Krymą, iš ten parsivežė prieštarigų žinių — netikslią statistiką ir skurdžią informaciją iš valdybos archyvo, kad Vakarų gubernijų totoriai savo atstovo Taurijoje neturi, į valdybą paprastai kreipiasi tik dėl gimimo liudijimų patvirtinimo ir kandidatų į dvasininkus, retai — santuokos reikalais. Kiek daugiau jam papasakojęs Bachčisarajaus miesto viršininkas Murza Davidovičius, kilęs iš Lietuvos totorių. Jo pastabos rodė, kad Lietuvoje ir Kryme gyvenusius tautiečius siejo formalūs ryšiai, nei vieni, nei kiti nesirūpino jų stiprinti. Norėdami laikytis įstatymų, bendravo tik būtiniausiais atvejais, o patys Lietuvos totoriai „valdybos sprendimams pakludavo tik tuomet, kai šie sutapdavo su jų požiūriu“. Visiškai nesistengė panėšėti į Krymo totorius, perimti jų papročių ir tradicijų. Šiems atrodė keista, kad nėra savų dvasinių mokyklų ir teisėjų kadžių. Tai reiškė, kad bendruomenė neatliko islamui itin svarbios teisingumo vykdymo funkcijos.

V. Vaškevičiui nepavyko apibūdinti Lietuvos totorių religinio gyvenimo. Pasinaudojęs Kitatikių reikalų departamento informacija, jis padarė dvi prieštaringas išvadas: vieną — apie tvirtai saugomą tikybą ir apeiginę totorių kalbos gyvavimą, kitą — taip pat apie religinių požiūrių tęstinumą, tačiau, pasak jo, dėl lenkų kalbos vartojimo totoriai visiškai susitapatino su vietos gyventojais.

Rusija, jos valdžios aparatas, per visą valdymo laikotarpį epizodiškai susidurdavęs su Lietuvos totorių prob-

lemomis, apie juos mažai žinojo. Neatsitiktinai, V. Vaškevičiaus manymu, geriausias būdas pažinti dalyko esmę buvo vykti į Vakarų gubernijas ir vietoje ištirti padėtį. Jis ketino tuose kraštuose atostogauti, tad Kitatikių reikalų departamento vadovybė pavedė jam tuo pačiu metu surinkti ir tikslesnių duomenų¹⁸. Nežinoma, ar jis atliko užduotį, jo ataskaitos rasti nepavyko. Kita vertus, Taurijos mahometonų dvasinė valdyba nebuvo reorganizuota, Lietuvos totoriai jai pakluso iki 1917 m.

Dar mažiau dėmesio totoriams rodė pati valdyba. Neaišku, ar Taurijos muftis palaikė ryšius su tautiniais, bet ne tikybos atskalūnais ir kaip intensyviai. Apie musulmonų teisinę padėtį Rusijos imperijoje rašiusio A. Achmatovičiaus manymu, muftis disponavo tik nominalia valdžia. Vidaus reikalų ministro teikimu tvirtinamas caro, išlaikomas valstybės išdo, jis visiškai priklausė nuo administracijos valios¹⁹. Dėl tokios padėties nesiimdavo iniciatyvos, o administracija, matyt, nebuvo suinteresuota plėsti muftio kompetencijos vakarų musulmonams labiau nei reikėjo esant elementariai pavaldumo sistemai.

Nežinoma, ar dažnai Taurijos muftiai vizituodavo Vakarų gubernijų musulmonų parapijas, ar taip atliko svarbią konfesijos vadovo pareigą. Vienintelė išlikusi informacija apie muftio A. Korošoiskio kelionę po Vakarų gubernijas — Gardino istorijos archyve saugomas jo pažymos nuorašo nuorašas, datuojamas 1907 m. gruodžio 5 d. Tų metų vasarą vidaus reikalų ministro pavedimu muftis turėjo apžiūrėti Gardino, Kauno, Kijevo, Minsko bei Vilniaus gubernijų mečetes, mokyklas mektebus (jų iš viso nebuvo), patikrinti dvasininkų veiklą. Tai, ką regėjo savo akimis ir lygino su gerai pažįstama musulmonų būtimi, paliko slogų išpūdį. Čia nebuvo ištaigingų

¹⁸ Магометанские приходы в губерниях Северо-западного края (учреждение, упразднение, построение мечетей, назначение и увольнение мулл) // RVIA. F. 821. Ap. 8. В. 686. L. 101—103.

¹⁹ Achmatowicz A. Zarys stanu prawnego wyznania muzułmańskiego w b. Rosji i współczesnej Polsce // Rocznik Tatarski. Wilno, 1932. T. I. S. 97—98.

mečečių, medresių ir mекtebų, išsimokslinusių dvasininkų ir teologijos profesorių. Neminėdamas, į kurias parapijas įkėlė koją, padarė išvadą apie tenykščių musulmonų materialinį ir dvasinį skurdą. Matė tuos, kurie priklausė „tarnautojų klasei“, — jo manymu, tokie buvo veik visi totoriai, — smulkius valdininkus, rusų mokslo įstaigose įgijusius tik pradinių žinių, dėl to mažai uždirbančius, papildomai besiverčiančius žemės ūkio darbais, ir nedidelį sluoksnį žemės savininkų. Matė tikybos ir papročių nuosmukį, kuris, jo įsitikinimu, reiškėsi „susimaišymu su lenkais ir kitų tautybių žmonėmis; be to, leidus vadintis rusiškais vardais, juos sunku atskirti nuo šio krašto gyventojų nemusulmonų, dalis jų net nemoka gimtosios totorių kalbos. Mulos neišmano savo pareigų, susijusių su tikyba ir papročiais“. Kad keli tūkstančiai žmonių neatsimėtų nuo islamo, jaunimas semtųsi ne iškraipytų, bet tikrų žinių, muftis siūlė Vakarų gubernijose steigti tikybos mokyklas, mokytojais į jas skirti Kryme parengtus žmones. Susirūpinimą kėlė nekanoniškai taikomos konfesijos turto valdymo taisyklės ir *šariato* — nekodifikuotų normų, reguliuojančių religinį ir pasaulietinį musulmonų gyvenimą, pažeidimai. Jo manymu, mečečių turtas, tvarkomas renkamų parapijų įgaliotinių, be Taurijos mahometonų dvasinės valdybos priežiūros duoda mažai naudos. Santuokų sudarymo aktuose neįrašomos *šariato* diktuojamos sąlygos²⁰.

Subjektyvūs A. Korošoiskio vertinimai, suponuoti ryškaus kontrasto tarp Krymo ir Lietuvos totorių, rodė buvus vos gyvuojančią bendruomenę, stipriai paveiktą asimiliacijos proceso. Siūlymas ją prikelti edukacijos priemonėmis nesulaukė pritarimo. Trukdė lėšų stoka, bet dar labiau, jei kalbėsime apie Gardino gubernatoriaus atsiliepimą, Taurijos muftio „siauri tautiniai interesai“²¹. Ši

²⁰ По ходатайству Таврического Муфтия А. Корошойского об открытии в Западном крае магометанских школ. 1908—1913 // ВНИАГ. Ф. 13. Ар. 1. В. 1017. Л. 2—3.

²¹ Ten pat. L. 6.

frazė galėjo reikšti, kad islamo įtakos plėtimas buvo toli gražu nepageidautinas dalykas.

Veik trimis dešimtmečiais anksčiau kitokį išpūdį Lietuvos totoriai paliko Krymo totoriui, tautos šviesuoliui Ismailui Bejui Gasprinskiui, kuris apie 1880 m. taip pat keliavo po Vakarų gubernijas. Ši iškili asmenybė, siekusi atskleisti musulmonų pasauliui Vakarų civilizacijos vertybes, Lietuvos totorius laikė sektinu Rytų ir Vakarų kultūrų simbiozės pavyzdžiu. Pasak jo, „[...] išsklaidytos po Lietuvą negausios musulmonų bendruomenės, išsaugojusios ir tvirtai ginančios savo musulmoniškąsias tradicijas, puikiai perėmė Europos kultūrą bei gyvenimo būdą ir mąstysena pirmauja tarp Rusijos musulmonų [...]“²².

Skirtingos, tais pačiais faktais paremtos išvados rodė buvus etnokonfesinės bendruomenės savitumą. Tai, ką A. Korošoiskis vadino tikybos nuosmukiu, o I. B. Gasprinskis — europietišku, buvo tik totorių socialinės integracijos į krašto visuomenę padarinys. Tikybos skirtumai, užkirtę kelią etninei asimiliacijai, niekuomet neprarado apsauginės reikšmės, tačiau religinės bendruomenės vidinei sklaidai įtakos neturėjo. Ji liko konservatyvi, transformuotomis islamo tikybos normomis ir apeigomis paremta religinė organizacija, kuri tenkinosi per amžius susiklosčiusiomis tradicijomis ir nesistengė modernėti²³.

Svarbu buvo ir tai, kad pamažu silpnėjo bendruomenės vidinis susiklausymas, dėl galimybės apeliuoti į pasaulietinę ir dvasinę valdžią mažėjo džamiato reikšmė sprendžiant bendrus reikalus. Į dvi priešiškas, viena kitai nenusileidusias stovyklas suskilo Vijos Murauščiznos bajorkaimio totoriai, XIX a. pabaigoje rinkę neseniai pastatytos mečetės dvasininką. Dėl Bekiro Rafalovičiaus ir Daubutiškių mulos padėjėjo Mustafos Bogdanovičiaus kandidatūrų dvejus metus vyko atkakli kova, kol Taurijos mahometonų dvasinė valdyba paskelbė naujus rinki-

²² Гаспринский И. Русское мусульманство: Мысли, заметки и наблюдения // Звезда Востока. 1991. № 4. С. 107.

²³ Kričinskis S. Min. veik. P. 151—180.

mus²⁴. Lenkijos Karalystėje Studziankos parapijos patronas „koliatorius“ Motiejus Lisovskis 1899 m. taip pat protestavo dėl dvasininko kandidatūros. Priminęs savo giminės nuopelnus parapijai, kategoriškai nesutiko, kad imamo pareigas eitų bendruomenės išrinktas Motiejus Bairulevičius, kuris, jo manymu, neturėjo tinkamo religinio išsimokslinimo, nemokėjo skaityti ir aiškinti Korano ir apskritai be „apipjaustymo“ apeigų negalėjo būti musulmonas. Rusijos vidaus reikalų ministrui išsiųstame pareiškime jis prašė anuliuoti rinkimus, kurie vyko ne dėmiato susirinkime, bet parapijiečiams surašius sutikimą rinkti minėtą asmenį²⁵. Panašių protestų dėl dėmiato nutarimų būta ir daugiau.

Nesutarimai renkant dvasininkus liudijo, kad jų vaidmuo menkėjo. Dvasininko autoritetui buvo suduotas smūgis ir tuomet, kai į sakramentinę sritį įsibrovė privatus asmuo. 1870 m. Minsko gubernijos Slucko apskrities Liachovičių miestelio gyventojas Juozapas Rafalovičius, susipykęs su chatypu Juozapu Jakobovskiu, pats atliko savo sesers Rozalijos ir totorių kilmės bajoro Smolskio santuokos apeigas, be to, pamokslą pasakė lenkų kalba, kas dar labiau apsunkino jo kalbę. Minsko baudžiamajame ir civiliniame teisme, kuris nagrinėjo jo bylą, kaltinamasis gynėsi aiškindamas, kad islamas nedraudžia pasauliečiams atlikti tokių veiksmų. Byla pasiekė Valdantįjį Senatą, kuris pripažino J. Rafalovičių padarius nusikaltimą²⁶.

Bendruomenė silpo ir vis mažiau įstengė išlaikyti dvasininkus iš *vakufo* — mečetėms paaukotų žemės valdų, kartu pamažu dingo tradicinis parapijiečių ir tikybos saugotojų ryšys, pagrįstas turtais, taip pat ir moraliniais

²⁴ RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 686. L. 62—93.

²⁵ Ten pat. B. 1219. L. 4—5.

²⁶ По жалобе хатыша Ляховичской соборной мечети Якубовского за совершение дворянином Рафаловичем обряда бракосочетания магометан Смольско-о и Рафаловичевны и произнесении при этом обряде проповеди на польском языке // LVIA. F. 378. BS. 1870. B. 766. L. 1—2.

santykiais. Įsipareigodama aprūpinti dvasininką ir jo šeimą, bendruomenė galėjo tikėtis, kad bus prižiūrima mečetė bei kapinės.

Pasiturinčių ir dievobaimingų parapijiečių mečetėms funduoti, ne vieną šimtmetį formuotu žemės fondu naudojosi nuo seno gyvavusių parapijų dvasininkai. Nežinoma, ar vakufo valdos išliko tos pačios, ar vis dėlto jos keitėsi. Iš negausių šaltinių galima spėti, kad ten, kur fundacijos išliko, jomis buvo naudojamosi pagal paprotinę teisę, nedarant didesnio skirtumo tarp nuosavos, jeigu tokios būta, ir paaukotos žemės. Antai 1795 m. revizija mini Raižių mečetės mulą Mustafą Sobolevskį, kuris nurodytas kaip funduoto palivarko savininkas²⁷. Po pusės amžiaus vykdant baudžiamos panaikinimo reformą paaiškėjo, kad funduotomis valdomis galėjęs būti Gerkiškių palivarkas, kurį Raižių mečetei dar XVI a. paaukojęs pulkininkas Jokūbas Baranovskis. Taip pasakojo vietos gyventojai, tik dovanojimą įrodančių dokumentų neišliko. 1862 m. tuometinis mula Dovydas Lebedzis iš Gerkiškių palivarko keturių valstiečių dūmų gavo po 10,4 rb činšo. Iki reformos tie patys valstiečiai mulai ėjo lažą ne tik Gerkiškėse, bet ir jo paveldimame Trakininkų palivarke. D. Lebedzis aiškino, kad valstiečiai jam priklausė pagal „mulos paveldėjimo teisę ir senuosius pa-pročius“²⁸.

Parapijų valdose tvarkėsi Ašmenos, Lydos, Trakų, Vilniaus apskričių mečečių dvasininkai, tačiau XIX a. dažniausiai miesteliuose statytų mečečių mulos tokios galimybės jau neturėjo. Antai Vidžių mula vertėsi iš nedidelio ūkelio ir tų lėšų, kurias gaudavo už vestuves, krikštynas bei laidotuves²⁹.

Senųjų parapijų turtas taip pat pamažu seko. Fundacijos darėsi vis retesnės, kito jų pobūdis. Vis rečiau žemė

²⁷ Ten pat. F. 515. Ap. 15. B. 53. L. 33.

²⁸ По отношению к начальнику Виленской губернии о доставлении сведений о крестьянах, принадлежащих Рейжевской магометанской мечети // RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 1165. L. 8—10.

²⁹ LVIA. F. 378. BS. 1842. B. 1397. L. 27.

buvo užrašoma mečetei. Tokie užrašymai minimi žinomuose XIX a. pradžios totorių testamentuose, nes tuo laikotarpiu dar nebuvo užmirštas paprotys dalį užgyvento turto skirti sielos išganymui. Varšuvos Kunigaikštystės Palenkės vaivadijos Belsko apskrities Lebedevo ir Mažųjų Malaševičių valdų savininkas Abraomas Korickis 1811 m. Studziankos mečetės „mizimui“, t.y. muedzinui, iš Lebedevo palivarko skyrė pustrečio valako žemės, sklypą statyboms ir daržą, bet su sąlyga, kad dvasininkas, kuris naudosis užrašymu, bus žmogus rimtas ir mokytas, prižiūrės Lebedevo kapines ir melsis už testatoriaus bei jo protėvių sielas. Be to, iškėlė dar vieną sąlygą, kad dvasininką rinktų ir, jei jis tinkamai neatliktų pareigų, keistų Korickių giminė. Ne mečetei, bet parapijai užrašė piniginių lėšų, kurių netinka priskirti fundacijos arba dovanojimų rūšiai, nes jos buvo tikslinio pobūdžio. A. Korickio turto paveldėtojai, kurių būta nemažai, jų palikuonys buvo įpareigoti be laiko apribojimo, „amžinai“, iš savo dalių skirti „kuranams“ — pamaldoms už mirusiuosius nustatytas sumas: Lebedevo paveldėtojai — kasmet 216, Mažųjų Malaševičių — 288 lenkiškus auksinus³⁰.

Panašiai pasielgė tos pačios parapijos narys buvęs Lenkijos kariuomenės majoras, Didžiųjų Malaševičių valdų savininkas, A. Korickio testamentu vykdytojas, jo našlės vyras, į savo rankas perėmęs išdalytas Lebedevo ir Malaševičių valdas, Samuelis Juzefovičius. Tiesa, mečetei žemės daugiau neužrašė, bet 1812 m. surašytu testamentu skyrė dvasininkui kasmetinį užmokestį: už pamaldas pirmosios žmonos atminimui — 80 auksinų, už savo, velionių brolio, tėvo, motinos, senelio ir senelės sielas sugiedotas keturias Korano suras — 72 auksinus³¹.

Amžinojo užrašymo sąlygų laikytasi iki 1836 m. Vėliau A. Korickio ir S. Juzefovičiaus paveldėtojai atsisakė vykdyti testatorių valią, iškėlė bylą dėl A. Korickio tes-

³⁰ Gmina wyznania machometanśkiego w Studziance woj. podlaskim // AGAD. CWW. Sygn. 1406. K. 31, 32, 34, 35, 37.

³¹ Ten pat. L. 12—13.

tamento pripažinimo negaliojančiu. Sutartyje numatyta sąlyga — mokėti mečetei kasmetinį mokestį — atsisakė vykdyti ir Pranciškus Grabovskis, 1844 m. įsigijęs Lebedevą. Imamas Elijošius Okminskis kelerius metus mėgino per teismus ir administracinę valdžią išreikalauti neišmokėtus užrašymus, tačiau nesėkmingai³².

Kaip totoriai suprato musulmono pareigas ir laikėsi tikybos papročių, rodo to paties Studziankos bajorkaimio gyventojų Jachjos Sobolevskio paskutinės valios aktas (J. Sobolevskio testamentą žr. prieduose). Matyt, jo būta žmogaus dievobaimingo ir pasiturinčio, kitaip nebūtų skyręs totorių šeimų retai turėtų nemažų pinigų sielos išganymui. O tam J. Sobolevskis teikė daug reikšmės ir pageidavo, kad jo ir jo protėvių atminimui į dangų kiltų maldos iš visų Lenkijos ir Lietuvos musulmonų šventyklų. 1829 m. birželio 18 d. surašytu testamentu dvidešimties Lietuvos parapijų dvasininkams jis užrašė po 200 lenkiškų auksinų, kad jam mirus giedotų „jasieni“ ir „kuraną“, taip pat 40 talerių — Nemėžio mulai, kad lankytų senelio ir patėvio kapus. Studziankos parapijai paliko 10 000 auksinų žemės sklypui, valstiečiams ir namui įsigyti. Nedideliame ūkyje prašė apgyvendinti du musulmonus, kurių pagrindinis užsiėmimas būtų kapų lankymas ir maldos už mirusiuosius³³.

Paskutinė J. Sobolevskio valia taip ir liktų uolaus musulmono saviraiškos aktas, jei nebūtų sukėlusį didelių rūpesčių parapijai. Testamentu įsakytiniai jos vykdymui paaukojo bemaž septyniasdešimt metų. Iš paveldėtojų išreikalautos funduotos lėšos, apdraustos Bialos apskrities Trojanovo valdomis, buvo įdėtos į Lenkijos banką. Vienas iš įsakytinių, Abraomas Azulevičius, pasiūlė bendruomenei iš jo įsigyti žemę, — tiesa, skoloje paskendusią ir užstatytą, — tačiau nei tada, nei vėliau parapijiečiams nepavyko nupirkti žemės bajorkaimyje arba netoli jo, jie tik pasamdė du kraštiečius, Joną ir Juozapą Lisovs-

³² Ten pat. L. 235—238, 278—279, 300—301, 371—374.

³³ Ten pat. L. 66—67.

kius, kad nuolat melstųsi prie J. Sobolevskio kapo. Tai buvo 1850 m., praėjus bene dvidešimčiai metų nuo to laiko, kai testatorius atsiveikino su šiuo pasauliu, o 1870 m. jo giminaitis Bialos taikos teismo teisėjo padėjėjas Jonas Beliakas, parapijiečiams sutikus, mėgino gauti Sedlecų gubernijos valdžios leidimą parduoti parapijai valaką žemės su gyvenamuoju ir ūkiniais pastatais savo Kostenevičių valdose ir ten apgyvendinti maldininkus³⁴. Tačiau tik 1905 m. atkakli bendruomenė iš žemvaldžio Pranciškaus Kerčinskio išigijo du valakus ir pradėjo dviejų namų ir ūkinių pastatų statybą³⁵.

Kita vertus, totoriai vis mažiau dėmesio skyrė išpareigojimui remti šventyklą ir dvasininkus, tradiciniai džiarmiato turtiniai santykiai ėmė prarasti buvusią reikšmę. Antai XIX a. antrojoje pusėje Studziankos mula Ilja Okminskis naudojosi pelnu, kurį davė 30 margų prie mečetės buvusios žemės. Tačiau šis turtas nepriklausė vakufui, jis tik Abraomo Azulevičiaus buvo laikinai duotas dvasininkui. I. Okminskį pakeitęs buvęs Slanimo mečetės muedzinas Jokūbas Bairaševskis į šį pelną teisės nebeturėjo³⁶.

Atrodo, pamažu seko bendruomenei priklausiusios vakufo žemės fondas. Vilniaus civilinio gubernatoriaus duomenimis, amžiaus viduryje Ašmenos, Lydos, Trakų, Vileikos ir Vilniaus apskričių musulmonų dvasininkai gyveno iš nedidelio pelno, kurį davė parapijos skirtas žemės sklypas, taip pat iš parapijiečių aukų, tačiau pragyvenimui to neužteko, be to, buvo parapijų, kurios dvasininko išlaikyti neįstengė³⁷.

Kadangi nuolatinių pajamų nebuvo,— jomis negalėjo būti laikomos nereguliaros įplaukos už religines apeigas

³⁴ Ten pat. L. 85, 96—97, 132—137, 168—169, 590—598.

³⁵ Магометанский приход в деревне Студзянка Седелецкой губернии // RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 1219. L. 14.

³⁶ По отношению начальника Седелецкой губернии об увеличении содержания имама мечети в Студзянке // Ten pat. B. 1215. L. 1—2.

³⁷ LVIA. F. 378. BS. 1842. B. 1397. L. 23—24, 27—28, 31—32.

ir šventinės parapijiečių dovanos,— musulmonų dvasininkai buvo priversti kreiptis į valdžią ir prašyti jos paramos, juolab kad išsiplėtė jų pareigos. Tiek Lenkijos Karalystėje, tiek Rusijos imperijoje jiems teko atlikti valstybės tarnautojų funkcijas. Dvasininkai ne tik tvarkė civilinės būklės užrašymo knygas, bet ir turėjo surašinėti gyventojus, prisaikdinti valdininkus, Vakarų gubernijose dislokuotoje kariuomenėje eiti įgulų mulų pareigas. Tad jie paprašė, kad valdžia iš valstybės išdo jiems skirtą atlyginimą. Lenkijos Karalystėje šis klausimas buvo išspręstas tik pradėjus kurtis naujoms valdžios institucijoms. Abiejų parapijų — Studziankos ir Vinkšnupių — muloms išdas mokėjo po 600 auksinų per metus, penktajame dešimtmetyje — po 90 sidabro rublių. 1846 m. Vinkšnupių mečetės imamui Abraomui Januševskiui už ilgametę tarnybą buvo paskirta pensija, jį pakeitusiam Abraomui Bogdanovičiui leista įstoti į civilių pensininkų draugiją³⁸.

Tuo tarpu Rusijos valdžia nelinko vietinio išdo eikvoti musulmonų dvasininkų išlaikymui. XIX a. viduryje musulmonų dvasininkai vis dažniau prašė — o galbūt tik tuomet ir pradėjo prašyti — paremti juos materialiai, skirti atlyginimus ir padengti tarnybinių kelionių išlaidas. Prašymus jie motyvavo tuo, kad nepasiturinčių bendruomenių galimybės išlaikyti dvasininką yra menkos. Šį klausimą svarstęs Valdantysis Senatas nesutiko didinti išdo išlaidų, be to, nuogastavo, kad parėmus Vakarų gubernijų mulas panašių reikalavimų nepateiktų kiti imperijos musulmonų dvasininkai, kurių buvo daug, todėl valstybės išdui atsirastų gana didelių sunkumų. Taigi Valdantysis Senatas apsiribojo vienkartinį pašalpų kai kuriems muloms skyrimu³⁹.

³⁸ Akta Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dotyczące się gminy wyznania mahometańskiego w Winkšnupiu woj. augustowskim // AGAD. CWW. Sygn. 1407. K. 26, 133, 159, 218.

³⁹ LVIA. F. 378. BS. 1842. B. 1397. L. 42; По прошению имама Виленской мечети Богдановича о назначении ему жалования // Ten pat. BS. 1866. B. 117. L. 17.

Aptarti destruktīvūs veiksniāi (pavaldumas aukštesnei dvasinei valdziai, džamiatu, kaip kolektyvinio subjekto, reikšmės menkėjimas, paire parapijų ir dvasininkų turiniai santykiai) pažeidė tradicinius religinės bendruomenės vidaus ryšius, tačiau jos prigimties iš esmės nepakeitė. Jeigu kalbėsime apie pagrindinę bendruomenės paskirtį sudaryti sąlygas palaikyti tikybą, ji ir toliau atliko savo užduotį kasdiene praktika, perduodama tikybos pagrindus iš kartos į kartą, steigdama šventyklas.

Mečetės

Pagrindinį, iš esmės susiformavusį mečečių tinklą totoriai paveldėjo iš Lenkijos ir Lietuvos valstybės laikų. Po trečiojo jos padalijimo buvo septyniolika mečečių: Lietuvos Vilniaus gubernijos Ašmenos apskrityje — Dabutiškių, perkelta iš Selcų kaimo, Trakų apskrityje — Keturiasdešimt Totorių, Raižių ir Vokės Prūdžionių (sudegė 1812 m.), Vilniaus apskrityje — Nemėžio ir Vilniaus Lukiškių priemiesčio, Lietuvos Gardino gubernijos Lydos apskrityje — Nekrašiūnų, Naugarduko apskrityje — Lovčicų ir Naugarduko, Minsko gubernijoje — Minsko, Slucko apskrityje — Osmolovo. Lietuvos totorių mečetės stovėjo senose jų gyvenvietėse Volynės gubernijos Ostrogo apskrities Juvkocų kaime, taip pat Podolės gubernijoje, tik sunkiau pasakyti, ar tai buvusi Nemirovo, ar Braclavo apskrities Kovaliovkos kaimo mečetė. Po padalijimų Prūsijai atitekusioje teritorijoje Naujųjų Rytprūsių provincijoje Balstogės departamente stovėjo Bohonikų ir Krušnianų, Kalvarijos apskrityje — Vinkšnupių mečetės, Austrijai priklausiusioje Vakarų Galicijoje — Studziankos. Dauguma jų, išskyrus Naugarduko, kuri buvo pastatyta 1796 m., o perstatyta 1855 m., egzistavo nuo XVI—XVII a.⁴⁰

XIX a. visos minėtos mečetės buvo išsaugotos, o jų tinklas dar labiau išsiplėtė. Taip buvo dėl to, kad bend-

⁴⁰ Kričinskis S. Min. veik. P. 160—162; Лакотка А. I. Min. veik. P. 75—76.

ruomenė nuolat rūpinosi šventyklų pastatų atnaujinimu, nes jos buvo medinės ir jas reikėjo prižiūrėti. Be to, sugriautos mečetės buvo atstatomos ir naujos kilo ten, kur ėmė telktis didesnės totorių grupės, dažniausiai miesteliuose.

Naujųjų mečečių statyba buvo reglamentuojama. XIX a. pirmojoje pusėje ir vėliau, kai iškilo musulmonų šventyklų steigimo Vakarų gubernijose klausimas, vadovautasi dar imperatorės Jelizavetos 1756 m. rugpjūčio 23 d. įsaku, skirtu Astrachanės, Kazanės, Nižnij Novgorodo, Sibiro ir Voronežo gubernijų totoriams. Ten prievarta buvo diegta stačiatikybė, naikintos mažesnių gyvenviečių mečetės, islamo išpažinėjus stengtasi atskirti nuo krikščionių ir prozelitų. Atskirą mečetę galėjo turėti musulmonų parapijos, kuriose buvo ne mažiau kaip 200—300 revizinių sielų, bet su sąlyga, kad kaimuose, kur stovės mečetės, negyvens rusai ir naujakrikštai totoriai⁴¹. Lietuvos totoriams buvo pritaikyta tik viena įsako dalis, nustatanti privalomą parapijos dydį, kas Vakarų gubernijose, atsižvelgiant į negausią bendruomenę, galėjo tapti, tačiau netapo pakankamai svarbiu parapijų kiekį ribojusiu veiksnium.

Vėliau, 1882 m., Orenburgo mahometonų dvasinio susirinkimo iniciatyva buvo svarstyta, ar tikslinga vadovautis revizinių sielų kriterijumi (po paskutinės 1858 m. revizijos tai tapo neaktualu) nustatant privalomą gyventojų skaičių parapijose. Vakarų gubernijų valdžia pritarė sumanymui įvesti statistinį „vyrų“ rodiklį, kadangi bajorų luomui priklausę musulmonai į revizinių sielų skaičių apskritai nebuvo traukiami. Taigi buvo nutarta leisti statyti mečetes parapijose, kuriose gyveno ne mažiau kaip 200 vyrų⁴².

Minėti apribojimai buvo panaikinti tik XX a. pradžioje, 1905 m. balandžio 17 d. paskelbus caro įsaką dėl re-

⁴¹ ПСЗ. Собр. 1-е. Т. XIV. № 10597.

⁴² Магометанские приходы в империи // RVIA. F. 821. Ар. 8. B. 666. L. 34, 40—41, 49.

liginės tolerancijos, o spalio 17 d. — manifestą dėl sąžinės ir tikybos laisvės. Vidaus reikalų ministrui Piotrui Stolypinui buvo suteikta teisė savo nuožiūra leisti statyti mečetes⁴³.

Neesminis, tačiau kraštovaizdį formavęs dalykas buvo mečečių, kaip ir kitų visuomeninių pastatų, architektūroje taikytas unifikuotas, niekuo neišsiskiriantis stilius. Svarbu ir tai, kad Statybos komitetas, kuriam XIX a. trečiajame dešimtmetyje buvo pavesta sudaryti pavyzdinį Rusijos mečečių „planą ir fasadą“, buvo pavaldus Vidaus reikalų ministerijai⁴⁴. Oficialiai norėta uždrausti netvarkingai ir ne vietoje statyti mečetes, kas dažnai pasitaikydavo Rusijos kaimuose, o neoficialiai — galbūt sumažinti jų. 1829 m. sausio 17 d. Nikolajaus I patvirtinti pavyzdiniai projektai, matyt, nebuvo keičiami, nes išlikę 1882 m. Slanimo ir 1909 m. Nemėžio naujų mečečių planai turi bendrų bruožų⁴⁵. L. ir S. Kričinskiai vėliau pastebės, kad XIX a. pabaigos Slanimo mečetė „dėl Rusijos valdžios spaudimo iš išorės buvo panaši į cerkvę“⁴⁶.

Pirmąją Slanimo mečetę totoriai pasistatė 1804 m. Apie šį įvykį minėti autoriai rašė, kad miestelio musulmonai, surinkę pinigų, iš žemvaldžio Božimovskio išigijo 5000 kvadratinių sieksnių sklypą, kuriame pastatė medinę mečetę su kupolu ir vienu minaretu⁴⁷. Gardino gubernijos valdybos leidimą statybai gavo 1803 m. gruodžio 23 d.⁴⁸

⁴³ Переписка с Оренбургским магометанским духовным собранием, Таврическим магометанским духовным правлением и другими учреждениями // Ten pat. V. 714. L. 42—43.

⁴⁴ Правила для постройки магометанских мечетей и рапорта полицмейстеров и земских судов о состоянии мечетей по Виленской губернии. 1829 г. // LVIA. F. 328. Ap. 1. V. 3. L. 1.

⁴⁵ Дело о постройке мечети в Слониме // BNIAG. F. 8. Ap. 2. V. 331. L. 15; Дело Виленского Губернского правления о разрешении постройки магометанской мечети в окоеце Немеж Виленского уезда // LVIA. F. 382. Ap. 2. V. 1727. L. 4—5.

⁴⁶ Kryczyńscy L. i S. Tatarzy w Słonimiu. S. 60.

⁴⁷ Ten pat. P. 59.

⁴⁸ Woronowicz A. Przyczynek do historii meczetów w Polsce // Życie Tatarskie. 1937. Nr 12. S. 6.

Neaišku, ar tokį leidimą turėjo Miro miestelio totoriai, nes jų mečetės atsiradimas susijęs su paskutiniojo Nesvyžiaus majorato savininko kunigaikščio Domyňko Radvilos 1809 m. gegužės 13 d. privilegija. Ji galėjo reikšti tik savininko sutikimą jo valdose steigti bendruomenės šventyklą, o būtinu valdžios pritarimu tikriausiai taip pat buvo pasirūpinta. Bendruomenės ir mulos Mustafos Safarevičiaus prašymu mečetė iškilo Totorių gatvėje, sklype, kurį bendruomenė išigijo iš žydų Leibos ir Saros Biominovičių. Tiesa, dvasininkas nuo visų mokesčių buvo atleistas remiantis LDK teise ir kunigaikščio valia, o ne Rusijos imperijos įstatymais⁴⁹.

Prie naujųjų priskirtina Minsko gubernijos Slucko apskrities Liachovičių miestelio mečetė, iškilusi 1815 m. „gubernatoriaus Sulistrovskio laikais“⁵⁰.

XIX a. antrojoje pusėje buvo įsteigtos dar keturios mečetės. Apie Kauno gubernijos Zarasų apskrities Vidžių mečetę žinoma tik tiek, kad ją totoriai pasistatė 1857 m. Totorių skersgatvyje, pietrytinėje miestelio dalyje. Prieš tai čia, matyt, būta maldos namų, nes dvasininko pareigos minimos nuo 1814 m.⁵¹ Maždaug tuo pačiu metu atsirado mečečių Minsko gubernijos Igumeno apskrities Smilavičių ir Uzdos miesteliuose: pirmoji — apie 1856 m., antroji — iki 1865 m.⁵² Atrodo, kad kiek anksčiau galėjo būti pastatyta Medilo mečetė Vileikos apskrityje: S. Dumino ir I. Kanapackio duomenimis — 1840 m.⁵³ Tačiau neaišku, ar tai buvo šventyklos pastatas, ar pamaldoms

⁴⁹ Miejskie arende i rozmaitości // AGAD. Archiwum Radziwiłłów (toliau — AR). Dz. XVIII. Teka 150. Plik „Miasto Mir, przywileje i u.tawy“.

⁵⁰ BUW OR. Sygn. 229. K. 47.

⁵¹ Посох (сост.), Гуковский К. (ред. и доп.). Г. Видзы (опыт историко-статистического описания) // ПККГ на 1895 год. Ковна, 1894. С. 244. S. Kričinskis (Min. veik. P. 162) ir A. Woronowiczius (Min. veik. P. 6) rašo, kad Vidžių mečetė pastatyta 1860—1865 m.

⁵² Лакотка А. И. Мин. veik. P. 48; Материалы к сборнику о положении иностранных исповеданий в России // RVIA. F. 821. Ap. 10. V. 191. L. 85.

⁵³ Думин С. У., Канапакци И. Б. Мин. veik. P. 164.

pritaikytas gyvenamasis namas, nes XIX a. šaltiniuose Medilo mečetė neminima.

Nesėkme baigėsi mėginimai atstatyti 1795 m. sudegusią Kauno mečetę, veikusią „remiantis teisėmis ir privilegijomis“. Apie tai 1858 m. valdžiai pranešė mieste gyvenę totoriai. Formali priežastis, dėl kurios Peterburgas atsakė neigiamai, buvo per mažas parapijiečių skaičius (137 vyrai ir 100 moterų), tikroji — bendruomenės nenoras pasižadėti pastatyti mečetę savo lėšomis ir išlaikyti dvasininką, ji teisinosi esanti neturtinga. Išdas, nepaisydamas pagrindinio motyvo, dėl ko Kaune būtina turėti musulmonų šventyklą (mieste dislokuotuose daliniuose tarnavo daug islamo išpažinėjų), skirti lėšų nesutiko, todėl Kauno totoriai nuo 1869 m. buvo priskirti Vilniaus musulmonų parapijai. Kauno parapija nuo jos atsiskyrė tik 1908 m., tada buvo pastatyta ir medinė mečetė⁵⁴.

XIX a. aštuntajame ir devintajame dešimtmečiuose kilo nauja mečečių statybos banga, nes miesteliuose ir bajorkaimiuose susitelkė daugiau totorių. Didesnės mečetės reikalavo Raižių bajorkaimio totoriai. Aštuntajame dešimtmetyje parapijoje buvo 430 vyrų ir 431 moteris, jiems buvo ankšta senojoje šventykloje, skirtoje 250 maldininkų. Vilniaus gubernijos valdybos leidimas statyti naują mečetę buvo duotas 1880 m. rugpjūčio 20 d.⁵⁵

1881 m. gegužės 25 d. per didelį gaisrą sudegė Slanimo mečetė. Dėl jos atstatymo vykusiame susirašinėjime tarp gubernijos valdžios, Vilniaus ir Peterburgo ne-

⁵⁴ Дело по отношению министра внутренних дел с просьбою Ковенского магометанского общества об оказании ему пособия на постройку в Ковне мечети и содержание при оной муллы // LVIA. F. 378. BS. 1858. B. 324. L. 3—4, 7; Žinios apie mahometonų parapijas // LVA. F. 391. Ap. 4. B. 1821. L. 41; По всеподданнейшей просьбе Ковенского магометанского общества об оказании ему пособия на постройку в г. Ковне мечети и содержание при оной муллы // RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 639. L. 1—8; Правила доставления метрических выписей для воинской повинности // Ten pat. Ap. 10. B. 816. L. 31—32, 37—38.

⁵⁵ Дело о постройке магометанской мечети в г. Троки // LVIA. F. 382. Ap. 1. B. 1021. L. 5, 17.

užsiminta, kad čia buvusi viena didžiausių Vakarų krašto ir didžiausia Gardino gubernijos musulmonų parapija. Tačiau sutelktos, bent jau mėginamos sutelkti bendruomenės, visuomenės (jeigu jai priskirsime Slanimo apskrities bajorų vadovą Piotrą Pogodiną, kuris pats apžiūrėjo mečetės statybai skirtą aikštelę, tarpininkavo prašant valstybės pašalpos mečetės atstatymui, taip pat Albertino dvaro savininką grafą Pranciškų Puslovskį, paaukojusį iš savo miškų statybinės medžiagos), aukščiausiosios dvasinės valdžios pastangos rodo, kad mečetės atstatymui teikta ne mažiau reikšmės kaip kitų Lietuvos konfesijų šventykloms.

Opiausia problema buvo lėšos. Vakarų gubernijų musulmonus slėgė žemės mokestis, skirtas stačiatikių dvasininkams ir cerkvėms remti. Prašymas šios paskirties mokestį panaudoti mečetės atstatymui liko be atsako⁵⁶.

Dalį lėšų surinko parapijiečiai atsakydami į emociingą imamo Mustafos Boguševičiaus raginimą nepamiršti musulmonų pareigos: „Ak, ak, atsipeikėkite, pabuskite, prisiminkite, kad neturime Dievo namų ir neturime kur patarnauti aukščiausiajam viešpačiui. Ak, ateis *arefie-guin* [Ziulhidžžo mėnesio devintoji diena], tai yra tamsus, tuščias, nelinksmas penktadienis, ausys neišgirs *salacho* [kvietimas į penktadienio ir šventines pamaldas], kviečiančio į šventojo *kurano* [Korano] *džuma namazą* [maldą], skaitančio *azaną* [kvietimo melstis formulę], giedančio *vie-š-šems* *vie-l-kamieri* *vie-n-nudžumi* [maldos žodžiai]. Man atrodo, kad užgeso saulė, mėnulis ir žvaigždės“⁵⁷.

Nors generalgubernatorius padarė išimtį ir leido Slanimo totoriams kreiptis į visas Vakarų gubernijų para-

⁵⁶ Магометанские приходы в губерниях Северо-западного края // RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 686. L. 10; По отношению департамента общих дел МВД о поземельном в пользу духовенства сбора с магометан землевладельцев // Ten pat. B. 893. L. 4.

⁵⁷ Kryczyńscy L. i S. Min. veik. P. 59—60; Woronowicz A. Szczałki językowe Tatarów litewskich // Rocznik Tatarski. Zamość, 1935. T. II. S. 353—354.

pijas, kad paremtų 1883 m. pradėtą mečetės statybą (lėšos kulto pastatams buvo renkamos vienoje parapijoje), šie nesutiko užkrauti sunkios naštos neturtingoms bendruomenėms. Kitatikių reikalų departamento siūlymu trūkstamas lėšas iš panaikintų mečečių vakufų skyrė Taurijos mahometonų dvasinė valdyba (1000 sidabro rb). Mečetė iškilo medinė, nors buvo galvota ir apie mūrinę, turėjo tris minaretus, kas nebūdinga Lietuvos totorių mečetėms⁵⁸.

Minsko gubernijoje Slucko apskrities Osmolovo parapijai priklausiusius Klecko totorius nuo mečetės skyrė 12 varstų, Kopylio — 45 varstai. Klecko bendruomenė problemą išsprendė nutarusi pasistatyti penkialaikę mečetę kaip pagrindinės filialą. Minsko gubernijos valdyba, pažeisdama galiojusius įstatymus (Klecke gyveno 80 totorių), patvirtino statybos planą, ir mečetė buvo pastatyta. Tačiau caro sutikimas ją atidaryti buvo gautas tik 1884 m. rugsėjo 27 d., kai Gubernijos valdyba, teisindamasi, kad parapijoje ateityje žmonių susidarys tiek, kiek reikia, įtikino Peterburgą nusileisti ir išimties tvarka „paremti Vakarų krašto musulmonus“. Kopylio bendruomenei, kurią sudarė 47 vyrai ir 47 moterys, Gubernijos valdyba ir Kitatikių reikalų departamentas 1880 m. uždraudė turėti atskirą mečetę. Praėjus ketveriems metams, vidaus reikalų ministras D. Tolstojus buvo priverstas pripažinti, jog miestelyje totorių staiga padaugėjo, nors tuo abejojo, bet pripažino, kad „taip galėję atsitikti“. Jo teikimu caras 1884 m. balandžio 19 d. pasirašė leidimą statyti Kopylio mečetę⁵⁹. Telioka pridurti, kad Klecko mečetė netrukus apgriuvo. Prašymai statyti jos vietoje kitą buvo įteikti 1907 m., o 1911 m. Vidaus reikalų ministerija leido rinkti aukas iš Minsko gubernijos musul-

⁵⁸ BNIAG. F. 8. Ap. 2. B. 331. L. 3, 15, 19; RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 686. L. 11, 40.

⁵⁹ RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 686. L. 2, 6, 15, 17, 19, 24, 25, 44, 45, 49, 53, 55; О разрешении открыть в местечке Клецке магометанской мечети // Ten pat. Ap. 11. B. 59. L. 99.

monų, bet uždraudė prie mečetės statybos prisidėti kitų gubernijų totoriams⁶⁰.

Apie 1884 m. nuo Vilniaus gubernijos Ašmenos apskrities Daubutiškių parapijos atsiskyrė Vijos Murauščiznos bajorkaimio totoriai, 1881 m. gavę leidimą pasistatyti mečetę, bet su sąlyga, kad „iš vyriausybės neprašys lėšų“. Šventyklos projektą parengė „bajoras Mečislovas Strebeika, Bernardo sūnus“. Naujoji mečetė, bent jau pradžioje, kol nurimo ginčai dėl dvasininko nominacijos, buvo laikoma Daubutiškių mečetės filija⁶¹.

1907 m. rudenį sudegė senovinė Vilniaus apskrities Nemėžio mečetė. Parapijiečiai įgaliojo „kunigaikštį Aleksandrą Kričinskį“ valdžios institucijose rūpintis jos atstatymu, paskelbė lėšų rinkimą iš Vilniaus gubernijos musulmonų. Projektą, kuris 1909 m. kovo 17 d. buvo patvirtintas Vilniaus gubernijos valdybos Statybos skyriuje, parengė civilinis inžinierius A. Soninas⁶². Tais pačiais metais prasidėjo statybos darbai.

Viena seniausių Lietuvoje Vilniaus Lukiškių priemiesčio mečetė iki XIX a. vidurio išsaugojo savitą architektūros stilių. Garsioje J. Oziembłowskio litografijoje pavaizduotas didelis stačiakampis pastatas su kolonomis fasade, stačiu kūgio formos stogu ir minaretu jo centre galėjo būti pastatytas arba restauruotas XVIII a. pabaigoje, kai mečetės atstatymu rūpinosi Aleksandras bei Juozapas Sulkevičiai ir Aleksandras Safarevičius⁶³. XIX a. viduryje jį pakeitė neišvaizdus, kuklus pastatas, J. Kłoso manymu, primenantis rusų gyvenamąjį namą⁶⁴.

⁶⁰ О постройке мечети в Минской губернии // Ten pat. Ap. 133. B. 539. L. 1, 10.

⁶¹ Ten pat. Ap. 8. B. 686. L. 62; О разрешении постройки мечети Опшмянского уезда в оклице Муравшизна // LVIA. F. 382. Ap. 1. B. 1159. L. 1, 2, 6.

⁶² LVIA. F. 382. Ap. 2. B. 1727. L. 1—5.

⁶³ Kryczyński L. Historia meczetu w Wilnie (Próba monografii). Warszawa, 1937. S. 19; Правила строительства магометанских мечетей и рапорта земских судов о состоянии мечетей по Виленской губернии // LVIA. F. 382. Ap. 1. B. 3. L. 16.

⁶⁴ Kłos J. Wilno. Wilno, 1923. S. 184—185.

1900 m. parapijos įgalioti „mutevilėjai“ ėmėsi žygių, kad vietoje apgriuvusios mečetės iškiltų nauja mūrinė, nes tame miesto kvartale mediniai pastatai pamažu nyko. Projektu rūpinęsis atsargos pulkininkas Konstantinas Kričinskis netrukus mirė, ir reikalas liko nesutvarkytas⁶⁵. Tuo tarpu 1901 m. mūrinę mečetę pasistatė Minsko totoriai. Vilniečiai prie ankstesnio sumanymo grįžo 1911 m., kai bendruomenė sukaupė dalį reikalingo kapitalo. Lėšų, kaip įprasta, nerinko, bet jų gavo Vyriausiajai kalėjimų valdybai pardavę mečetei priklausiusį žemės sklypą Voznesensko gatvėje ir Kalėjimo skersgatvyje. Į Simferopolyje buvusios Ypatingosios vakufų komisijos depozitą įdėjo per 30 tūkst. rb, iš jų 20 tūkst. buvo skirta mečetės statybai, likusius nutarė panaudoti dvasininko, mečetės ir kapinių išlaikymui. Paašikėjus, kad disponuojamo kapitalo neužteks, pardavė žemę Maskvos ir Nižnegrodskajos gatvių sankryžoje, prašė Taurijos mahometonų dvasinės valdybos materialinės paramos, bet jos nesulaukė. Galiausiai gavo leidimą dvejus metus rinkti aukas iš Šiaurės vakarų krašto musulmonų. Mečetės projektą, kaip rodo Vilniaus totorių kreipimasis į vidaus reikalų ministrą, „neatlyginamai“ parengė karo inžinierius Bazarevskis — matyt, vieno mečetės „mutevilėjų“ atsargos pulkininko Suleimano Bazarevskio giminaitis⁶⁶. Beje, L. Kričinskis mini buvus kitą projekto autorių — architektą ir inžinierių Steponą Kričinskį, suprojektavusį Peterburgo mečetę⁶⁷. Pirmasis pasaulinis karas nutraukė pradėtą darbą.

Mažai pasikeitė dvi Lietuvos totorių mečetės Lenkijos Karalystėje. Veik nieko nežinome apie Palenkės vaivadijos Belsko apskrities Studziankos mečetę, išskyrus tai, kad ilgus metus tęsėsi byla dėl jai užrašytų fundacijų. Vis dar nenustatytas jos atsiradimo laikas. Tikrai

⁶⁵ О постройке мечети в Вильне на Лукишках // LVIA. F. 382. Ap. 1. B. 2091. L. 1—3, 7, 10.

⁶⁶ О постройке мечетей в Виленской губернии // RVIA. F. 821. Ap. 133. B. 589. L. 2, 4, 5, 8, 26.

⁶⁷ Kryczyński L. Min. veik. P. 20.

nebuvo pastatyta 1817 m., kaip teigia J. Tyszkiewiczus. Tą liudija Samuelio Juzefovičiaus 1812 m. surašytas testamentas, kuriuo jis paskyrė atitinkamą pinigų sumą jau egzistavusiai Studziankos mečetei⁶⁸. S. Kričinskio manymu, ji funkcionavo jau XVII a. pabaigoje⁶⁹. Kita vertus, neaišku, ką reiškia Studziankos parapijos globėjo Motiejaus Lisovskio 1899 m. padarytas pareiškimas, kad minėtą parapiją įsteigęs jo senelis, tuo tikslu skyręs žemės, pastatęs mečetę, įrengęs kapines⁷⁰.

Daugiau duomenų išliko apie Augustavo vaivadijos Kalvarijos apskrities Vinkšnupių mečetę, totorių pasakojimu, funduotą Baranovskių giminės „ne iš pareigos, bet dėl religinių paskatų“. Tai galėjo būti XVII—XVIII a., nes XIX a. pradžioje Vinkšnupių mečetė taip apgriuvo, kad Lenkijos Karalystės Tikybų ir visuotinio švietimo valstybės komisija 1819 m. svarstė galimybę ją restauruoti. Kuklias lėšas tuomet paaukojo totorių šeimos, vaivadijos valdžia paskyrė medienos, Administracijos taryba — 2000 auksinų mečetės restauravimui. 1821 m. ji dar paskyrė 3604 auksinus iš katalikų bažnyčių restauravimo fondo⁷¹.

Valdžios paramos tikėtasi, kai bendruomenė 1859 m. nutarė Vinkšnupiuose pastatyti naują mūrinę mečetę ir užsakė jos projektą. Sąlygos tam atrodė esančios palankios. Kad iš izdo būtų gautos reikalingos lėšos, rūpinosi Kalvarijos apskrities taryba, kurios narys tuomet buvo totorius Juozapas Ulanas. 1863 m. buvo gautas vyriausybės sutikimas padengti pusę išlaidų⁷². Šiam sprendimui nepritarė Lenkijos Karalystės vietininkas, įsakęs pasitenkinti parapijos lėšomis. Aukos pradėtos rinkti 1872 m., o 1904 m. Varšuvos generalgubernatorius vidaus reikalų

⁶⁸ Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie... S. 299; AGAD. CWW. Sygn. 1406. K. 6.

⁶⁹ Kričinskis S. Min veik. P. 160.

⁷⁰ RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 1219. L. 4.

⁷¹ AGAD. CWW. Sygn. 1047. K. 7, 8, 55, 87; Postanowienie Rady Administracyjnej z 13 01 1819 i 31 01 1819 tyżące się osady Winksznupie // AGAD. Rada Administracyjna. Sygn. 7. K. 32, 492.

⁷² AGAD. CWW. Sygn. 1407. K. 294, 344, 349.

ministrui pranešė, kad Vinkšnupių bendruomenė ketina remontuoti medinę mečetę, statyti parapijos namus, tiltą, išplėsti kapines ir tuo tikslu prašo leidimo rinkti aukas Kaune, Minske, Vilniuje, Kazanės gubernijoje, Maskvoje ir Smolenske⁷³.

Lietuvos totorių mečetas XIX a. pradėta skirstyti rangais. „Filijos“ sąvoka kalbant apie mečetę įvesta tik XX a. istoriografijoje, tačiau jos priklausomybės paprinei šventyklai esmė nekito. Rusų valdžia tokias mečetas vadino prirašytomis (*приписные*), matyt, remdamasi analogišku katalikų bažnyčių skirstymu. Kurį laiką prirašytomis galėjo būti Vijos Murauščiznos ir Vileikos mečetas. Pastaroji šaltiniuose paminėta tik vieną kartą — 1879 m., nurodant, kad joje dvasininko pareigas ėjęs Daubutiškių mula⁷⁴. Neaišku, ar ryškūs buvo paprinės mečetas ir filijos skirtumai. A. Zakrzewskio manymu, mečečių filijomis galėję būti maldos namai. Mat paprinės mečetas mula turėjo teisę skirti ir nušalinti filijos dvasininką⁷⁵. Tai liudija ir J. Jaroševičiaus pastabos apie Minsko gubernijos totorius: „Esama mečečių, kurios be valdžios leidimo atsiranda totorių gyvenvietėse. Jos nesudaro atskiros parapijos, bet priklauso tai, kurios mula davė sutikimą. Dažniausiai tai pamaldoms pritaikytas privatus namas“⁷⁶. Analogišką maldos namų dvasininkų nominacijos tvarką mini 1849 m. Vilniaus ir Kauno gubernijų valdybų pranešimai, kad Vileikos apskrityje gyvenančių totorių išrinktus dvasininkus tvirtina Minsko, Zarasų apskrityje — Daubutiškių mečečių mulos⁷⁷.

Rusų valdžia dar skirstė mečetas į katedrines (*соборные*) ir penkialaikės (*пятывременные*), aiškindama,

⁷³ По отношению Сувальского губернатора о разрешении сбора добровольных пожертвований на постройку новой мечети в Винкшнупском приходе // RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 1217. L. 1—2; Магометанская мечеть в Винкшнупях // Ten pat. B. 1218. L. 18.

⁷⁴ Ten pat. Ap. 10. B. 191. L. 47.

⁷⁵ Zakrzewski A. B. Osadnictwo tatarskie... S. 140.

⁷⁶ BUW OR. Sygn. 229. K. 47.

⁷⁷ LVIA. F. 378. BS. 1849. B. 1747. L. 15—16.

kad pirmosiose turi vykti kasdienės ir šventinės pamaldos, o antrosiose — vien kasdienės⁷⁸. Lietuvos totoriai tokią skirstymą pripažino tik iš dalies. 1845 m. Ibrahimas Rajeckis savo laiškus P. Kepenui pasirašė kaip „Minsko mahometonų katedrinės mečetas mula chatypas“⁷⁹. Tačiau Klecko miestelio totoriai 1884 m. vidaus reikalų ministrą įtikinėjo: „[...] juk Lietuvoje apskritai nėra penkialaikų mečečių“⁸⁰. Vis dėlto oficialiai stengtasi apibrėžti Lietuvos totorių mečečių rangą. Tą liudija Taurijos mahometonų dvasinės valdybos ir gubernijų valdybų pranešimai — tiesa, priešaringi. 1876 m. Taurijos muftio ataskaitoje 15 Vakarų gubernijų mečečių pavadinta katedrinėmis, 5 — penkialaikėmis, iš jų Gardino gubernijoje — Bohonikų, Minsko gubernijoje — Lovčicų ir Miro, Vilniaus gubernijoje — Keturiasdešimt Totorių ir Nemėžio mečetas⁸¹. 1880 m. gubernijų valdybos Kitatikių reikalų departamentui pateikė duomenis, kurie rodė, kad Gardino, Kauno ir Minsko gubernijose visos mečetas yra katedrinės, o Vilniaus gubernijoje penkialaikėmis pavadintos Daubutiškių, Nekrašiūnų ir Vileikos mečetas⁸².

Apie Lietuvos totorių parapijas, parapijiečių skaičių išliko fragmentišku, sunkiai palyginamų statistikos duomenų (žr. 3 lentelę prieduose). Jais remiantis neįmanoma nustatyti, ar realus buvo staigus musulmonų padaugėjimas ar sumažėjimas, kaip dinaminiai pokyčiai priklausė nuo gyventojų migracijos ir demografijos. Todėl išlikusi statistika pateikiama tik kaip bandymas susisteminti išsklaidytus duomenis apie parapijų teritorinį pasiskirstymą ir baigtą kurti Lietuvos totorių mečečių tinklą, apimančią iš esmės visus didesnius totorių susitelkimo centrus.

⁷⁸ RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 714. L. 37.

⁷⁹ Записка академика П. Кеппена «Татары» // RGDVA. F. 2. Ap. 1. B. 51. L. 7.

⁸⁰ RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 686. L. 28.

⁸¹ Ten pat. B. 1143. L. 101—103.

⁸² Ten pat. Ap. 10. B. 191. L. 47, 85, 114, 118.

Pirmasis Korano leidimas.

Faktai ir versijos

Jeigu istoriografijoje ir užsimenama apie XIX a. pirmosios pusės Lietuvos etnokonfesinių mažumų kultūrinę situaciją, tai paprastai parodoma konservatyvi, hermetiška aplinka, kartais, kad ir lenkinama, nepasiduodanti svetimoms įtakoms ir veik niekuomet nedaranti poveikio kitoms kultūroms⁸³. Dabartiniai tyrinėjimai neleidžia abejoti šių vertinimų pagrįstumu. Vis dėlto istorijos šaltiniuose randama užuominų apie skirtingų tikybių ir kultūrų visuomenių vos pastebimus kontaktus. Nesiplėsdami už totorių ir lenkų bendravimo rato, jie rodo buvus susikertančių, tačiau prielaidomis ir tikslais besiskiriančių kultūrinių srovių. Pirmosios — universalios, susijusios su Vilniaus universiteto intelektualų pastangomis įgyvendinti etnokultūrinės integracijos idėjas. Kitos — specifinės, joms būdingi konkretūs veiksmai, skirti Lietuvos totorių dvasinės kultūros sričiai. Jos plėtrą komplikavo tai, kad nebebuvo vartojama gimtoji kalba, kas turėjo skaudžių padarinių, ypač religiniame gyvenime. Totorių šeimose buvo saugomi rankraščiniai svarbiausios religinės literatūros — Korano, chamailų, kitabų, tefsyrų — tekstai, surašyti arabų, tiurkų, dažnai — baltarusių ir lenkų kalbomis, tačiau arabiškais rašmenimis, todėl daugumai totorių buvo nesuprantami. Rankraščiai ėmė prarasti gyvo žodžio, kartų ryšio reikšmę, vis sunkiau darėsi permiti kultūros palikimą.

Svarbus žingsnis naikinant Lietuvos totorių kultūros hermetiškumą turėjo būti Korano vertimas į lenkų kalbą.

Pirmasis šią mintį išsakė spaustuvininkas, Vilniaus knyginkų „dinastijos“ pradininkas Juozapas Zavadskis, 1809 m. birželio 7 d. laiške Vilniaus švietimo apygardos kuratoriui Adomui Čartoriskui rašęs apie nesėkmingas pastangas parūpinti Korano vertimą į lotynų kalbą Si-

⁸³ Aleksandravičius E. XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993. P. 55—57, 59.

monui Žukovskiui, kuris universitete dėstė graikų kalbą ir rengėsi arabų bei hebrajų kalbų paskaitoms. Siūlydamas kuratoriui pagalvoti apie Korano vertimą į lenkų kalbą, be kita ko, jis rašė: „Būtų puiku išleisti mūsų doriešiams totoriams Alkoraną arabų kalba, šalia įdėti vertimą į lenkų kalbą. Šie žmonės meldžiasi, skaito Alkoraną, tačiau nė žodžio nesupranta. Paslauga garbingiems kraštiečiams būtų labai svarbi, kartu išplėstų šios garsios mokslo kalbos mokėjimą“⁸⁴. Tačiau neaišku, kodėl J. Zavadskio sumanymas nesulaukė paramos, nors universitete ir A. Čartoriskio aplinkoje nestigo besidominčiųjų arabistika ir jos žinovų. Tiesa, buvo kreiptasi į turtingą ir įtakingą mecenatą, puikų orientalistą Vaclovą Ževuskį, kuris projektu nesucidomėjo, nors orientalinių rinkinių kolekcijoje turėjo vertingų Korano rankraščių egzempliorių, taip pat šventosios knygos komentarus ir Lietuvos totorių chamailą. Tai rodo, kad jis puikiai nusimanė apie vietos musulmonų religinės literatūros ypatumus⁸⁵.

J. Zavadskis savo ketinimų paremti Lietuvos musulmonus neatsisakė, 1816 m. „vietos totorių poreikiams“ išleido arabų kalbos elementorių ir maldaknygę arabų bei lenkų kalbomis⁸⁶.

Padėtis nepasikeitė kilus sumanymui Vilniaus universitete plačiai organizuoti orientalistikos studijas. Siūlydamas projektą Vilniaus universitete įvesti Rytų kalbų mokymą (1822 m. memorandumas „Rytų kalbų įvedimo Vilniaus universitete priežastys“ (*Powody wprowadzenia studium języków orientalnych na Uniwersytet Wileński*)), universiteto adjunktas ir bibliotekininkas Kazimieras Kontrimas, be abejo, mažiausiai galvojo apie Lietuvos totorių kultūros plėtrą. Sumanymą kurti arabisti-

⁸⁴ Turkowski T. Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni J. Zavadskiego. Wilno, 1935. T. I. S. 22—23.

⁸⁵ Beauvois D. Szkolnictwo polskie... S. 264; Nihad Jord. Koran rękopiśmienny w Polsce. Mazen Arafe. Świat arabski w piśmiennictwie polskim XIX wieku. Lublin, 1994. S. 33.

⁸⁶ Turkowski T. Min. veik. P. 106.

kos katedrą, turėjusią virsti europinės reikšmės orientalistikos centru, jis motyvavo ne tik moksliniais, bet ir praktiniais Rusijos imperijos poreikiais. Rytų kalbas laikė reikalingomis administracijos santykiams su valdiniais kitatikiais palaikyti, diplomatų ir karininkų tarnybai⁸⁷.

Dalis K. Kontrimo projekto buvo įgyvendinta, tačiau, išskyrus Juozapą Senkovskį, kuris, keliaudamas po Artimųjų Rytų šalis, ėmėsi versti Koraną į lenkų kalbą, bet nebaigė, joks Vilniaus universiteto auklėtinis, reiškėsis orientalistikos srityje (Mykolas Bobrovskis, Aleksandras Chodzka, Juozapas Kovalevskis, Antanas Muchlinskis), Koranu nesusidomėjo⁸⁸.

Jo vertimo ir leidybos klausimas vėl iškilo XIX a. trečiojo dešimtmečio pabaigoje, tačiau musulmonų šventosios knygos lenkų kalba pasirodymo istorijoje esama daug nutylėjimų ir neaiškumų.

1830 m. pavasarį, berods gegužės mėn., Vilniuje buvo išleistas Lietuvos totorių kasdienei religinei praktikai skirtas veikalas „Wykład wiary machometañskiej czyli islamskiej, wyjęty z części Koranu i przykazań proroka chadisiem zwanych“ („Mahometonų, arba islamo, tikybos aiškinimas su ištraukomis iš Korano ir chadisiu vadinamų pranašo įsakymų“). Jo autorius — totorius ir musulmonas Naugarduko žemės ribų apeliacinio teismo teisėjas Juozapas Sobolevskis niekuomet nebuvo musulmonų dvasininkas, kaip teigė J. Bartoszewiczius⁸⁹ (tą rodo, kad ir neišsamus, šios knygos prieduose skelbiamas dvasininkų sąrašas). Islamo pagrindus parašė pasaulietis, puikiai išmanęs Lietuvos totorių religines ir etines normas, be abejo, mokėjęs skaityti arabiškus rašmenis.

Įvadiniame žodyje J. Sobolevskis retoriškai įvertino garbingą totorių praeitį, glaudžius ryšius su Lietuva, taip pat gimtosios kalbos praradimo ir sulenkėjimo padari-

⁸⁷ Skwarczyński Z. Kazimierz Kontrym. Towarzystwo szubrawców. Dwa studia. Łódź, 1966. S. 36.

⁸⁸ Nihad Jord. Min. veik. P. 35.

⁸⁹ Bartoszewicz J. Tatarzy w Polsce // Encyklopedia Powszechna. Warszawa, 1867. T. XXV. S. 32.

nus: „Mes ir mūsų vaikai iki šiol nesuprantama kalba garbinaime vienintelį Dievą, nevartojame senosios tėvų kalbos, nuo kūdikystės mums malonios ir artimos. Liūdna, kad mūsų raštus, tekstus, įvairias pamaldas vis dar slepia nesuprantama kalba. Atėjo laikas pabusti iš nežinojimo, kartu atsidėkoti mus maitinusiai žemei ir nuo šiol tarti Kūrėjo žodį, paskelbtą jo pasiuntinio, mums derama gimtąja kalba, o mūsų vaikams perteikti Šventojo Rašto išmintį“⁹⁰.

Nustatant pirmojo Korano vertimo į lenkų kalbą aplinkybes, tiksliau — jo autorystę, svarbus yra faktas, kad J. Sobolevskis, nurodydamas veikale „Wykład wiary“ panaudotus šaltinius (Koraną, pranašo įsakymus ir kitabus), iš tikrųjų Korano teksto į jį neįtraukė, net pirmosios suros *Al fatiha*, kurią musulmonai sukalba vietoje maldos. Tikybos dogmų komentaruose jis paskelbė įvairiomis progomis kalbamas maldas, kartais dedamas Korano pabaigoje, bet nesusijusias su pagrindiniu tekstu.

Maždaug tuo pačiu metu, kai buvo leidžiamas „Wykład wiary“, Kitatikių reikalų departamento vyriausiasis valdytojas Dmitrijus Bludovas Nikolajui I pranešė, kad į jį kreipėsi Naugarduko žemės ribų apeliacinio teismo teisėjas J. Sobolevskis ir paprašė caro sutikimo išleisti Lietuvos totoriams skirtą jo paties verstą Koraną, kurią, atrodo, norėjo dedikuoti carui. Kartu rūpinosi gauti išdo paramą knygos leidybai. Iš valdytojo rašto matyti, kad J. Sobolevskis turėjo galvoje „Korano vertimą iš rusų kalbos į lenkų kalbą“. Teigiamam požiūriui į Korano publikaciją lenkų kalba galėjo turėti reikšmės D. Bludovo informacija, kad Peterburgo knygynuose galima įsigyti du Korano vertimus į rusų kalbą. Abu išleisti 1790 m., vieną iš anglų kalbos vertė Kalmykovas, kitą iš prancūzų kalbos — Veriovkinas. Jie nebuvo dedikuoti Jekaterinai

⁹⁰ Wykład wiary machometañskiej czyli islamskiej, wyjęty z części Koranu i przykazań proroka chadisiem zwanych i ułożony przez machometanina Józefa z Konkirantów Sobolewskiego Sędziego Granicznego Apelacyjnego Powiatu Nowogródzkiego. Wilno, 1830. S. III—IV.

II, tačiau išleisti izdo sąskaita. Nematydamas rimtesnių kliūčių lenkiškajam vertimui pasirodyti, D. Bludovas siūlė, jei negalima finansuoti viso Korano teksto spausdinimo, pasitenkinti pirmąja jo sura. Pieštuku įrašyta Nikolajaus I rezoliucija niekais pavertė visus samprotavimus: „Nematau jokios naudos. Pageidautina, kad ilgainiui ir jie [Lietuvos totoriai — T. B.], gyvendami tarp krikščionių, pritaaptų prie krikščionybės. Mūsų nuostata neleidžia palaikyti ir skatinti paklydimų“⁹¹. Caro pastaba pažymėta 1830 m. sausio 12 d. data, o sausio 27 d. Vilniaus karo gubernatoriui A. Rimskiui-Korsakovui ir Gardino civiliniam gubernatoriui Nikolajui Bobiatinskiui buvo pranešta apie caro atsakymą⁹².

Kiek kitaip J. Sobolevskio pateikto Korano vertimo kelio į spaudą dalykus verčia interpretuoti kitas dokumentas — didžiojo kunigaikščio Konstantino raštas Gardino civiliniam gubernatoriui, datuojamas 1830 m. vasario 22 d. Iš jo paaiškėja, kad tas pats asmuo, J. Sobolevskis, jam įteikęs nuolankų prašymą įsakyti Vilniaus cenzūros komitetui greičiau spręsti jo parašyto veikalo apie musulmonų tikybos pagrindus klausimą⁹³. Prašymas buvo persiustas Vilniaus švietimo apygardos globėjui Nikolajui Novosilceviui, kuris išsiaiškino, kad 1829 m. spalio 8 d. į Vilniaus cenzūros komitetą buvo kreiptasi dėl J. Sobolevskio veikalo spausdinimo. Kai kurie jo teiginiai sukėlė abejonių cenzoriui Jonui Barkmanui, kuris nesiryžo savarankiškai išduoti leidimo spaudai ir papra-

⁹¹ Высочайшие доклады за 1830 г. О пособии Литовским татарам в напечатании Корана на польском языке // RVIA. F. 821. Ap. 11. B. 3. L. 443—445.

⁹² Об объявлении члену Новогрудского межевого апелляционного суда Иосифу Соболеvскому, что на Всеподданнейшее прошение его о соизволении напечатать сделанный им на польском языке перевод Корана соизволение Его Величества не последовало // LVIA. F. 378. BS. 1830. B. 526. L. 1; Дело о переводе на польский язык Корана членом Новогрудского межевого апелляционного суда Соболеvским И. // BNIAG. F. 1. Ap. 3. B. 851. L. 1.

⁹³ BNIAG. F. 1. Ap. 3. B. 851. L. 3.

šė Vyriausiosios cenzūros valdybos pritarimo. Jį gavus, rankraštis kartu su leidimu spausdinti gruodžio viduryje buvo gražintas spaustuvininkui Berikui Neumanui, kuriam J. Sobolevskis pardavė leidybos teises. Be to, N. Novosilcevas rašė, kad dėl to paties kūrinio publikavimo J. Sobolevskis 1830 m. sausio mėn. įteikė prašymą Nikolajui I, bet gavo neigiamą atsakymą.

Sužinojęs, kad autorius, informuotas apie sėkmingai vykstančias derybas dėl islamo pagrindų publikacijos, be reikalo kreipėsi į carą, „dėl to paties veikalo trukdė Valdovą Imperatorių nuolankiausiu prašymu“, didysis kunigaikštis Konstantinas pasipiktino nekorektišku J. Sobolevskio poelgiu. Jis rūsčiai reagavo į abiejų svarbiausių imperijos asmenų trukdymą dėl įprastai vykstančios leidybos procedūros, taip pat smerkė jį už siūlymą dedikuoti kūrinių Nikolajui I ir jam, Konstantinui. Pareiškė, kad J. Sobolevskis neteisėtai apskundė Vilniaus cenzūros komitetą, nepagrįstai pretendavo į finansinę paramą, nes leidybos teises iš tikrųjų turėjo kitas asmuo — spaustuvininkas B. Neumanas. Keistai atrodė, kad nepaisoma ką tik gauto caro neigiamo atsakymo. 1830 m. kovą 11 d. didysis kunigaikštis Konstantinas Gardino gubernatoriui pavedė J. Sobolevskiui pranešti, kad tas, kuris dar kartą išdrįs kreiptis į kunigaikštį su panašiais prašymais, atsakys įstatymo nustatyta tvarka⁹⁴.

Didžiojo kunigaikščio raštas, kaip ir tas, kuris buvo susijęs su J. Sobolevskio kreipimusi į carą dėl Korano, nekelia abejonės, kad jame kalbama apie „Wykład wiary“ leidybos reikalus. Tačiau cenzoriaus leidimas spausdinti jį buvo duotas 1829 m. gruodžio 19 d.⁹⁵, o prašymas carui turėjo būti išsiustas maždaug tuo pačiu metu, jeigu D. Bludovas, surinkęs reikalingą informaciją, jau 1830 m. sausio 11 d. pateikė jį Nikolajui I. Taigi galima daryti prielaidą, jog per klaidą buvo sujungtos dviejų skirtingų knygų — „Wykład wiary“ ir Korano — leidimo bylos, ir

⁹⁴ Ten pat. L. 6—7.

⁹⁵ Wykład wiary... Titulinio lapo antroji pusė.

teigti, kad egzistavo Korano vertimo rankraštis ir kad J. Sobolevskis kažkaip buvo su juo susijęs.

Kad egzistavo Korano vertimo į lenkų kalbą rankraštis ir kas galėjo būti jo autoriai, nustatė Igno Domeikos biografijos tyrinėtojas Z. J. Wójcik ⁹⁶.

Pasibaigus filomatų procesui, nuo 1824 m. rudens Ignas Domeika policijos priežiūroje leido tremties dienas Lydos apskrityje, dažniausiai dėdės Igno Zapolės valdose. Jis ūkininkavo, gyvai domėjosi provincijos viešuoju gyvenimu, ypač seimelių veikla, palaikė ryšius su išsisklaidžiusiais po pasaulį bičiuliais. Be to, buvusiam studentų slaptų organizacijų nariui kunigui Dionizui Chlevinskiui padėjo versti Koraną — berods iš prancūzų kalbos į lenkų kalbą. 1828 m. lapkričio 20 d. I. Domeika Anuprui Petraškevičiui rašė: „Netrukus atsilankys Dionizas, turime kartu **baigti** [išskirta T. B.] Tau žinomą darbą, skirtą totoriams. Nors tai bus netikslus ir nepakankamai gerai atliktas dalykas, tačiau tuo tarpu jis patenkins jų poreikį, jie pradės suprasti patys save, ir nuo šiol tėvų kalba jiems taps brangesnė“ ⁹⁷.

Matyt, imtis tokio neįprasto darbo abu filomatus patikino pažintis su totoriais, kurių palyginti daug gyveno Lydos ir Naugarduko apskrityse, taip pat, galimas dalykas, mintis apie nebaigtus įgyvendinti orientalistikos plėtojimo planus, prisimintus bendraujant su kraštiečiais musulmonais.

Nežinoma, ar I. Domeika tuomet jau pažinojo J. Sobolevskį (jie galėjo susitikti viename Naugarduko apskrities seimelių 1824 ir 1827 m.). Beveik neabejotina, jog buvo pažįstami 1829 m., kai I. Domeika rugsėjo 16 d. laiške A. Petraškevičiui užsiminė, kad Naugarduko totorių vardu jau susitarė su Vilniaus spaustuvininku Teofilu

⁹⁶ Wójcik Z. J. Ignacy Domeyko: Zarys biografii w latach 1802—1831 // Prace Muzeum Ziemi. Warszawa, 1993. Zesz. 42. S. 147, 149; Wójcik Z. J. Filomacki przekład Alkoranu dla Tatarów nowogródzkich // Literatura ludowa. 1995. Nr 3. S. 15—28.

⁹⁷ Archiwum Filomatów. Na zesłaniu. Wrocław—Warszawa—Kra-ków—Gdańsk, 1973. T. I. S. 144.

Glücksbergu dėl Korano spausdinimo, o rankraštį lenkų kalba įteikė Vilniaus cenzūrai. Su totoriais jis susitarė, kad tuo atveju, jei žygis nepavyktų, jie kreipsis į carą ir prašys leidimo spausdinti religines knygas ⁹⁸.

Iš to, kas buvo pasakyta anksčiau, darytina išvada, kad Vilniaus cenzūros komitetui maždaug tuo pačiu metu, 1829 m. antrojoje pusėje, galėjo būti įteikti abu rankraščiai: J. Sobolevskio parengtas „Wykład wiary“ — per spaustuvininką B. Neumaną, o kunigo D. Chlevinskio su I. Domeikos pagalba išverstas Koranas — galbūt per spaustuvininką T. Glücksbergą. Nežinoma, ar šiame rankraštyje buvo įrašyti vertimo autoriai arba autorius.

Neabejotina, kad cenzūros leidimas spausdinti Koraną nebuvo gautas. Z. J. Wójciko manymu, tai sietina su bažnyčios cenzūros įtaka ⁹⁹. Šiaip ar taip, J. Sobolevskio kreipimosi į carą rezultatai rodo, kad Vilniuje buvo susidurta su neįveikiama kliūtimi, todėl nutarta Koraną išleisti ne imperijoje.

1830 m. spalio 20 d. I. Domeika A. Petraškevičiui pranešė, kad Joachimo Lelevelio pastangomis **Dionizo vertimas** tikriausiai spausdinamas Poznanėje ¹⁰⁰. Ar būtent tada imtasi žygių išspausdinti filomatų išverstą Koraną, bet darbą nutraukė prasidėjęs sukilimas, pasakyti neįmanoma. Taip pat nežinoma, ar į Poznanę persiųstas rankraštis buvo visas vertimo tekstas, ar 1828 m. lapkričio 28 d. laiške esanti pastaba apie baigiamą vertimą ir faktas, kad jo rankraštis buvo įteiktas cenzūrai, reikštų, jog filomatai išvertė visą musulmonų Šventąjį Raštą. Jeigu taip, vadinasi, rankraščio dalis nežinia kaip dingo.

Po sukilimo Korano spausdinimo reikalais užsiėmęs Bernardas Potockis — garsaus lenkų rašytojo ir istoriko, puikaus Rytų kultūros žinovo Jano Potockio sūnus turėjo ne visą Korano tekstą. 1836 m. spalio 28 d. J. Lelevelis I. Domeikai į Paryžių rašė: „Mačiau Bernardą Potockį,

⁹⁸ Ten pat. P. 165, 166, 9 nuoroda.

⁹⁹ Wójcik Z. Filomacki ... S. 18.

¹⁰⁰ Archiwum Filomatów. S. 186.

kalbėjomes apie Alkoraną. Garantuoja, kad išleis, kai tik gaus likusią rankraščio dalį. Tad pasistenk ją gauti"¹⁰¹. Kas turėjo vertimo rankraštį ir koks buvo jo likimas, nežinome. Beveik neabejotina, kad jo neturėjo Lietuvoje kunigavęs D. Chlevinskis¹⁰², kurio asmenybė Korano publikavimo istorijoje apskritai lieka šešėlyje. I. Domeika tikriausiai žinojo, kieno rankose atsidūrė vertimas, tačiau jo neatgavo.

Praėjus penkeriems metams, 1841 m. spalio 21 d., J. Lelevelis kreipėsi į Titą Dziatyński, tuo metu Kurnike rengusį spaudai LDK teisės šaltinius, ir paprašė padėti rasti žmogų, kuris galėtų baigti versti trūkstamą Korano dalį: „[...] mums klajojant Bernardas Potockis klausinėjo, kaip vyksta Alkorano vertimas į lenkų kalbą. Vertėjo paieškos nebuvo vaisingos, tačiau toliau versti galėtų net vikresnė plunksna. Tavo, gerbiamasis kraštiet, prašymu Kazimirskis negalėtų atsisakyti versti toliau. Jam tai būtų visai nesunku, nes išvertė Koraną į prancūzų kalbą, ir jo vertimas leidžiamas pakartotinai. Jis grįžo iš Persijos ir dykinėja"¹⁰³.

Vis dėlto nei Vaitiekus Kazimirskis, nei joks kitas asmuo prie filomatų Korano vertimo neprisidėjo. Veikalas, kurį, K. Estreicherio duomenimis, 1848 m. išleido, o vėliau sunaikino B. Potockis¹⁰⁴, sprendžiant iš Lenkijos Respublikos Kurniko bibliotekoje saugomo per stebuklą išlikusio egzemplioriaus, buvo paskelbtas be titulinio lapo, nenurodant leidimo metų ir vertimo autoriaus pavardės. Tačiau tai buvo tik Korano fragmentas — pirmosios 11 iš 114 surų: pirmoji (*Al fatiha*) paskelbta be pavadinimo, toliau — Karvė (*Krowa*), Imrano giminė (*Rodzina Imrana*), Moterys (*Niewiasty*), Vakariene (*Stół*), Banda

¹⁰¹ Listy emigracyjne Joachima Lelewela. Wydała i wstępem poprzedziła Helena Więckowska. Kraków, 1949. T. II (1836—1841). S. 85, 86.

¹⁰² Wójcik Z. Filomacki... S. 26.

¹⁰³ Listy emigracyjne... S. 382.

¹⁰⁴ Estreicher K. Bibliografia polska XIX stulecia. Kraków, 1881. T. VI. S. 379.

(*Trzody*), Kliūtys (*El-arai*), Grobis (*Łupy*), Atverstieji (*Nawróceni*), Jonas (*Jona*), Hudus (*Hód*).

Sugretinus visus su D. Chlevinskio ir I. Domeikos Korano vertimo spausdinimu susijusius faktus galima teigti, kad J. Sobolevskis negalėjo būti šio darbo autorius arba bendraautoris, jis tik vykdydamas totorių ir I. Domeikos susitarimą rūpinosi jo legalizavimu. Atviras tebėra klausimas, ar filomatų sumanymas lenkų kalba paskelbti Lietuvos totoriams skirtą Koraną paskatino jį parašyti islamo pagrindų komentarą. Jeigu taip, tai totorių ir filomatų bendradarbiavimas gali būti vertinamas kaip pozityvus atsakas į Lietuvos išsilavinusios visuomenės pastangas naikinti etnokultūrinius barjerus.

Telieka paminėti istoriografijoje gerai žinomą faktą, kad visas Korano vertimas lenkų kalba buvo paskelbtas 1858 m. Varšuvoje¹⁰⁵. Jo leidėjas knyginkas Aleksandras Nowoleckis pasinaudojo XIX a. pradžios rankraščiu. Manoma, kad iš arabų kalbos vertė Palenkės totorius Selimas Murza Tarak Bučackis ir totorius, kurio pavardė nežinoma. Galimas daiktas, kad į knyginko rankas patekęs tekstas buvo ne originalus vertimas, o tik iš totorių rankraščinio Korano transliteruotas pažodinis lenkiškas jo variantas. Tekstą redagavo ir taisė Selimo sūnus Jonas Bučackis, leidėjo nurodytas kaip vertimo autorius. Jam mirus, darbą baigė ir komentarus parašė orientalistas Władysławas Kościuszko.

Neofitai

Ideologinė carizmo nuostata skleisti krašte stačiatikybę totorius palietė mažiau, palyginti su baltarusių, lenkų, lietuvių kilmės gyventojais. Specialiai jiems netaikyta politinė, propagandinė arba dvasinė prievarta. Trumpa ir nelabai patikima užuomina, kad po padalijimų Rusijos

¹⁰⁵ Koran / Z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Bučackiego. T. I—II. Warszawa, 1858.

valdžia kėsinosi į Lietuvos totorių tikybą, aptinkama Podolės Kameneco karo gubernatoriaus P. Jeseno kreipimesi į Lietuvos gubernijų administraciją. Jis pageidavo išsamiomis informacijos apie „totorius Lipkas“ iš Lezkės (?) vietovės, pareiškusius norą emigruoti į Osmanų imperijai priklausiusį Chotiną. Kažkoks Jusufas Bejus ir 43 jo kraštiečiai savo apsisprendimą motyvavo tuo, kad Rusijos caras liepęs visiems valstybės musulmonams vykti pas Bucharos muftį laikyti tikybos egzamino. Esą Lietuvos imamams atsakius tai daryti, caras išleidęs įsaką uždaryti mečetes, o vaikus auklėti pagal krikščionių tikybą¹⁰⁶. Tai buvo vos ne prasimanymas, melas dėl siekiamo tikslo. Žinoma, kad Lietuvos totoriams buvo palikta tikybos laisvė.

Tai, kad krikščionybė patraukė kai kuriuos asmenis, buvo ne brutalaus spaudimo, bet XIX a. modernėjusios visuomenės siekių naikinti etnines, socialines ir tikybos kliūtis išdava. Sporadinis musulmonų atsivertimas negriovė konfesijos egzistavimo pamatų — iš lėto buvo brandinamas naujas, netradicinis totorių požiūris į tikybą, kartu atsiskleidė silpnosios visuomenės santykių vietos.

Yra pagrindo manyti, kad krikštas tapo savotiška moterų išsivadavimo iš priespaudos šeimoje forma. Šiuo požiūriu įdomus yra Gardino gubernijos Lunos miestelio totoriaus Kazimiero Jakubovskio skundas Gardino miesto policijai. Pasipiktinęs vyras ir tėvas kaltino bajorą Čechovskį įkalbėjus jo žmoną Arilianovną išsižadėti musulmonų tikybos. Kartu su mažamečiu sūnumi Mustafa ji nuvykusi į Gardino žemskinį teismą, kuris nusiuntęs ją į Brigičių vienuolyną. Prašytojas reikalavo grąžinti sūnų, neleisti jo krikštyti. Vienuolyno vyresnybė atsakė, kad teismo atsiųsta minėta totorė atvyko viena, bet ne-

¹⁰⁶ Дело по отношению Каменец Подольского военного губернатора Ессена с приложением отношения к нему российского в Константинополе посланника Италинского о вышедших и намеревающихся выйти Литовских татарах во владения Порты Оттоманской // LVIA. F. 378. BS. 1804. B. 74. L. 4.

trukus ji išėjo iš vienuolyno¹⁰⁷. Matyt, nesantaika šeimoje vertė nelaimingą moterį ieškoti būdo palikti vyrą. Ji pasirinko patikimą būdą — pakeitė konfesiją, nes įstatymas draudė musulmonui turėti žmoną krikščionę.

Brutaliu vyro elgesiu pilies teismui skundėsi Lydos miesto gyventoja Felicija Aleksandrovič, stojusi ginti savo garbės, orumo ir turto dalies po to, kai pasikrikštijo pagal Stačiatikių bažnyčios apeigas. Jaunąją moterį palaikė 1824 m. ją Anos Antonovnos vardu pakrikštijęs Vilniaus šv. Dvasios vienuolyno archimandritas Joillis, kuris karo gubernatoriui A. Rimskiui-Korsakovui įteikė prašymą apginti „Stačiatikių bažnyčios vaikus“ nuo užgauliojimų ir persekiojimų. Nagrinėjant bylą atsiskleidė musulmonės atsivertimo motyvai: prasti santykiai šeimoje, taip pat šeimos ir aplinkinių reakcija į jos poelgį. Tiesa, sunku pasakyti, ar buvęs vyras Abraomas Aleksandrovičius ir jo giminaitis žemės ribų teismo teisėjas, įkalbėję pėstininkų pulko kareivius užpulti Felicijos krikštatevio, taip pat Lydos žemės ribų teisėjo Antono Jočo namus, grasinę abiem kalėjimu ir kitomis bausmėmis, rūpinosi grąžinti atsimetėlę į protėvių tikėjimą. Tačiau Eišiškių kahalo žydo Leibos „užgaulūs žodžiai, kuriais tyčiojosi iš jos krikšto“, rodė neigiamą etnokonfesinės mažumos požiūrį į neofitus¹⁰⁸.

Moterų kitatikių religinėms pažiūroms galėjo turėti reikšmės Katalikų bažnyčios globa. Tokio pobūdžio veiklą XIX a. tęsė kunigo Stepono Turčinavičiaus 1746 m. prie Vilniaus šv. Stepono bažnyčios įsteigtas Marijavitiečių vienuolynas, kurio pagrindinė paskirtis buvo kitatikes moteris mokyti Romos katalikų tikėjimo. Tokią jo misiją patvirtino popiežius Klemensas XIV 1770 m.

¹⁰⁷ Дело о запрещении татаринном Якубовским Казимиром своему сыну Мустафе принять христианскую веру // BNIAG. F. 1. Ap. 1. B. 3046. L. 1, 3.

¹⁰⁸ По отношению настоятеля Виленского Св. Духова 2 класса монастыря архимандрита Иойля о принявшей веру грекороссийского исповедания татарке Александровой, названной при крещении Анною Иочевною // LVIA. F. 378. BS. 1824. B. 162. L. 1—27.

breve. Iki vienuolyno uždarymo po 1863 m. sukilimo vyskupijos vyresnybės leidimu vienuolės rengė krikšto apeigoms „žydes, musulmones ir karaimes [...] be jokio apribojimo“¹⁰⁹. Pakrikštytosios ilgesnį laiką pasilikdavo vienuolyne. Jaunesnės merginos čia mokėsi skaityti ir rašyti, dirbti moteriškus darbus, vyresnio amžiaus neofitės sėmėsi doro gyvenimo išminties, mokėsi šeiminkauti. Vienuolės joms sukraudavo kraitį, vienoms padėdavo ištekėti, kitoms — susirasti tarnybą. Savo ruožtu neofitės užrašydavo vienuolynui fundacijų. Antai 1842 m. jos sudarė 400 raudonųjų auksinų. Be to, kaip fundacija paminėtas totoriams priklausęs Kozaklarų palivarkas Trakų apskrityje¹¹⁰. Sunku pasakyti, kiek tokių neofičių išėjo iš Marijavitiečių vienuolyno XIX a., tačiau neabejotina, kad jų buvo.

Kad katalikų bažnyčiose buvo noriai krikštijamos kitatikės, rodo Naugarduko gyventojų Dovydo Dembickio 1852 m. vienuolių dominikonų kaltinimas dėl slapta pakrikštytų Bielicos, Lebedevo ir Naugarduko totorių. Iš tikrųjų, šešios musulmonės perėjo į katalikybę, tačiau, Naugarduko dekanas Eimonto aiškinimu, laisva valia ir vidaus reikalų ministru leidus. Veik visos ištekėjo už krikščionių, vieną priglaudė Dominikonų vienuolynas¹¹¹.

Rusijos imperijoje kitatikų teisę keisti tikybą reguliavo įstatymai. Nors vyraujančia religija buvo paskelbta stačiatikybė, krikščionims, žydams ir musulmonams buvo garantuota tikybos laisvė. Tačiau tik valstybinei bažnyčiai buvo leista laisvai ir nevaržomai agituoti kitų religijų sekėjus, mokyti stačiatikybės tiesų. Niekas negalėjo

¹⁰⁹ Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie. Wilno, 1912. S. 358; Об упразднении заштатных женских монастырей Бернардинок за речных, Бернардинок Св. Михальских и Мариавиток в Вильне // LVIA. F. 378. BS. 1864. B. 1480. L. 32—33.

¹¹⁰ Дело о фундаше монахинь мариявиток в Вильне и состоящем во владении их сиротском доме // LVIA. F. 378. BS. 1842. B. 46. L. 1, 13, 14, 50.

¹¹¹ Дело о крещении Новогрудскими р.к. монахами без разрешения и сведения гражданского начальства несколько татарок // Ten pat. BS. 1852. B. 2200. L. 1—8.

trukdyti apsisprendusiajam prisidėti prie valstybinės religijos išpažinėjų. Kitų konfesijų dvasininkams ir pasauliečiams buvo uždrausta bet kokia veikla, susijusi su kitatikų religiniais įsitikinimais. Pereiti iš vienos konfesijos į kitą, jei tai nelietė stačiatikybės, buvo įmanoma aukščiausios valdžios leidimu, pateikus asmeninį prašymą. Žydai, musulmonai ir pagonys, pasirinkę kurią nors krikščionišką tikybą, privalėjo pateikti prašymus per atitinkamos konfesijos dvasininkus ir taip pat laukti aukščiausios valdžios leidimo. Atsivertimo teisė ribota tik atvejais, numatytais „Nusikaltimų prevencijos ir užkardymo nuostatuose“. Atskiros taisyklės reglamentavo skirtingų konfesijų krikščionių, taip pat krikščionių ir nekrikščionių santuokos sąlygas¹¹².

Istorikas R. Vėbra, tyrinėjęs Lietuvos visuomenės raidą XIX a. antrojoje pusėje, rašo, kad Lietuvoje „kitatikams uždrausta pereiti į katalikybę. Gyventojams suvaržytos religinių apeigų, ceremonijų atlikimo teisės, religinės propagandos laisvės, mišri santuoka galėjo būti užregistruota tik stačiatikių cerkvėje. Žmogus negalėjo laisvai pasirinkti religijos arba atsisakyti stačiatikybės, kritikuoti jos“¹¹³. Apskritai šis teiginys atspindi caro valdžios pastangas stačiatikinti pavergto krašto visuomenę, nors oficialiai buvo paskelbta religinė tolerancija. Tačiau neofitų atsiradimas veik visose konfesijose rodo, kad XIX a. vyko kur kas sudėtingesni visuomenės procesai, kurių valdantieji sluoksniai neįstengė reguliuoti. Dvasinėje ir ideologinėje visuomenės gyvenimo srityje jiems teko daryti kompromisus. Šiuo požiūriu savaip iškalbinga yra negausaus musulmonų neofitų sluoksnio sklaida Vakarų gubernijose.

Vis daugiau norinčių pereiti į kitą tikybą musulmonų ėmė rasti XIX a. antrojoje pusėje, ypač amžiaus pabaigoje. Konfesijos pasirinkimo motyvai įvairavo, tačiau galima išvelgti bendrą tendenciją. Apsisprendimą lemda-

¹¹² СЗРИ. Т. XI. Ч. I. С. 5—6.

¹¹³ Vėbra R. Min. veik. P. 49.

vo vyravusios kasdienės aplinkos įtaka ir individualios vertybinės nuostatos. Tarp dažniausiai pasitaikiusių tikybos keitimo motyvų pirmavo santuoka su krikščionių bažnyčiai priklausančiais asmenimis.

Istorijos šaltiniai (Valdančiojo Senato Kitatikių reikalų departamento dokumentai, liečiantys Lietuvos musulmonus neofitus) užfiksavo įdomių reiškinių. Vienas jų, prieštaraujantis istoriografijoje išgalėjusiai nuomonei, yra laisvas religijos pasirinkimas. Be to, Lietuvos totorių atsivertimas dažniau buvo susijęs su Evangelikų liuteronų ir Katalikų bažnyčia negu su Stačiatikių. Kaip tai paaiškinti turint omenyje visuotinį Vakarų gubernijų gyventojų stačiatikinimą? Gajomis vietos gyventojų religinėmis tradicijomis, pasaulėžiūros formavimosi sąlygomis, kitais veiksniais?

Nėra pagrindo kalbėti apie aiškias kliūtis, darytas ne į stačiatikybę norėjusiems atsiversti Vakarų gubernijų musulmonams, tačiau pirmenybės teiktinumo kitoms konfesijoms klausimas buvo keliamas. Kai 1852 m. Vilniaus totorius Simonas Milkamanovičius pareiškė norą kartu su žmona ir trimis mažamečiais vaikais pereiti į katalikybę, vidaus reikalų ministras Vilniaus generalgubernatoriui Iljai Bibikovui pavedė slapta surinkti duomenis, ar čia nesama prievartos, nes buvo „asmeniškai patyręs Vakarų krašto musulmonų ištikimybę mūsų vyriausybei ir Stačiatikių bažnyčiai“. Gavęs atsakymą, kad S. Milkamanovičius savo noru pasirinkęs katalikybę, krikštui neprieštaravo¹¹⁴. 1879 m. Peterburgo evangelikų liuteronų konsistoriją pasiekė Podolės gubernijos protestantų dvasininko Baumano prašymas leisti pakrikštyti 47-ojo atsarginio pėstininkų bataliono paporučikį Juozapą Bazarevičių, kuris buvo auklėjamas Rusijos valdiškose mokyklose, gyveno tarp krikščionių ir pageidavo pereiti į protestantų tikybą. Įteiktame prašyme caras savo ranka įra-

¹¹⁴ По отношению министра внутренних дел относительно изъявления желания магометанами Милькамановичами принять христианскую римско-католическую веру // LVIA. F. 378. BS. 1852. B. 2038. L. 1—3.

šė pastabą: „Kodėl ne į stačiatikybę?“ Carui buvo primintas atvejis, kai 1872 m. panašų prašymą įteikė 117-ojo Jaroslavlio pėstininkų pulko paporučikis Korickis. Pakviestas paporučikis į Kitatikių reikalų departamento valdytojo klausimą atsakęs, kad nuo mažų dienų buvęs auklėjamas liuteronų šeimoje, geriausi jo draugai priklausę šiai Bažnyčiai, be to, ketinąs vesti Ašmenos pyragų kepyklos savininko Štralio dukterį, kuri yra liuteronė. Tada caras Korickio krikštui neprieštaravo. Galbūt pateiktasis pavyzdys privertė jį pakeisti nuomonę dėl J. Bazarevičiaus, kuriam taip pat leido krikštytis pagal liuteronų apeigas¹¹⁵.

Orenburge gyveno iš Lietuvos totorių kilusi bajoraitė aštuoniolikmetė Amina Kričinska, pulkininko Amurato Kričinskio duktė. Kraštiečių pavyzdžiu ji 1898 m. taip pat pasirinko liuteronų tikybą. Dar paaiškino, kad keisdama konfesiją tikisi išgyti galimybę naudotis platesnėmis teisėmis, kurių neturi musulmonai¹¹⁶.

Kaip minėta, vienas svarbesnių musulmonų tikybos išsižadėjimo motyvų buvo santuoka su krikščionybę išpažįstančiu asmeniu. Liuteronų tikybą pasirinko Peterburge gyvenęs miesto policijos nuovados viršininko padėjėjas Motiejus Kričinskis, kurio išrinktoji išpažino Romos katalikų tikėjimą, taip pat Steponas Kričinskis, ketinęs susituokti su stačiatike. Vilniuje gyvenusios Vandos Sobolevskos būsimasis vyras buvo stačiatikis. Musulmonai neofitai savo prašymuose ne kartą pabrėžė, kad į liuteronų tikybą juos atvedė „asmeniniai įsitikinimai“¹¹⁷. Vadinasi, šiuo atveju galima kalbėti ir apie etnokonfesinės bendruomenės narių kitusią pasaulėžiūrą.

Archyvų duomenys rodo, kad XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje krikštytis pagal Evangelikų liuteronų bažny-

¹¹⁵ Дело о разрешении разным лицам перейти из магометанского исповедания в лютеранское и реформатское. 1879—1909 // RVIA. F. 821. Ap. 10. B. 504. L. 1, 7, 11.

¹¹⁶ Ten pat. L. 80.

¹¹⁷ Ten pat. L. 73, 97, 121.

čios apeigas buvo leista nemažai totorių grupei. Kuršo evangelikų liuteronų konsistorijos leidimu Vilniuje buvo pakrikštyti Kauno gubernijos Raseinių apskrities bajoras Aleksandras Baranovskis, Vilniaus gubernijos Dysnos apskrities teismo tardytojas Steponas Beliakas, Steponas Chazbejevičius, Valstybės banko Kauno skyriaus buhalterio padėjėjas Juozapas Dzenajevičius, Chasienis Gembickis, Minsko gyventojai Ruza Gembicka, Jokūbas Jakubovskis, Konstantinas Jakubovskis, vilnietės Felicija ir Olga Jakubovskos, 43-iosios artilerijos brigados leitenantas Aleksandras Janovičius-Čainiskis, vilnietis Dovydas Milkamanovičius, Elena Omar-Mucha, 106-ojo Ufimsko pėstininkų pulko kapitonas Jokūbas Poltoržickis, papulkininkis Jonas Poltoržickis, 107-ojo Troicko pėstininkų pulko štabskapitonas Aleksandras Talkovskis, Balstogėje krikštijosi Suvalkų gubernijos bajoras Leonas Smolskis¹¹⁸.

Aptariamuoju laikotarpiu nemažėjo totorių orientacija į Romos katalikų bažnyčią. Palyginti su protestantizmo šalininkais, akivaizdūs atsivertimo motyvų skirtumai. Šaltiniai neleidžia atsekti katalikybę pasirinkusių musulmonų dvasinių ir vertybinių nuostatų raidos, tačiau galima pastebėti, kad jų pasirinkimas mažiau priklausė nuo įstatymų padiktuotų reikalavimų dėl santuokos su kitos tikybos asmeniu. Dauguma katalikybėje ieškojo dvasios atgaivos ir paguodos arba tikėjosi tai rasti. Galbūt tai buvo katalikiškos aplinkos smarkiai paveikti žmonės.

Nepaisydama vyro musulmono nepritavimo, tapti katalike ir kartu pakrikštyti mažametį sūnų pareiškė norinti Lydos apskrityje gyvenusi Sofija Eljaševič. Pasak jos, dėl savo įsitikinimų ji neteko šeimos: „Pastebėjęs, kad esu nuoširdžiai ir tvirtai pasiryžusi kartu su sūnumi krikštytis, taip pat kad esu už jį geriau išauklėta ir gana neblogai susipažinusi su tikybos dogmomis, turiu rimtą polinkį į krikščionybę, jau veik metai, kai vyras paliko

¹¹⁸ Ten pat. L. 12, 15, 17, 18, 21–29, 36, 42, 43, 48, 64, 75, 83, 87, 92, 94, 101, 106, 108, 115, 127, 134, 145, 149, 150.

mane vieną su vaiku ir, pasiėmęs visą savo turtą, nežinia kur iškeliavo ieškoti tarnybos.“ Sužinojusi, kad draudžiama krikštyti vaiką be tėvo sutikimo, prašė pakrikštyti ją vieną¹¹⁹.

Ašmenos apskrities Vijos miestelio septyniolikmetis gyventojas Chasienis Juzefovičius savo apsisprendimo motyvus išdėstė rašte Romos katalikų dvasinei konsistorijai: „Manydamas, kad netikslinga likti su tėvais, be to, jausdamas dvasinį poreikį atsimesti nuo savo tikybos ir pasikrikštyti pagal Romos katalikų apeigas, nepranešęs namiškiams apie savo sumanymą, bet tuo nenusikaltęs, savo lėšomis pasisamdžiau vežimą ir atvykau į Vilnių.“ Dar pridėjo, kad niekas jo nebauginęs, neįkalbinėjęs, taip pasielgęs savo valia.

Laisvo apsisprendimo motyvas ryškus Dysnos apskrities bajoro Jokūbo Rodkevičiaus parodymuose Vilniaus policijos valdybai. Mirus tėvams, jis paliko patėvio globai jaunesnius brolius ir seseris, parsisamdė Vilniuje odadirbiu ir nutarė pereiti į katalikybę. Katalikų bažnyčios globos ieškojo be šeimos ir artimųjų likęs Minsko gubernijos Slucko apskrityje gyvenęs totorius Adomas Jašudinas, kuris aiškino: „Dėl vienatvės nutariau įgyvendinti šį savo sumanymą.“

Iš Lietuvos totorių prašymų leisti krikštytis pagal Romos katalikų bažnyčios apeigas aiškiai matyti, kad į katalikybę dažniausiai linko vieniši, gyvenimo nuskriausti, ryšius su šeima, vadinasi, ir su bendruomene, nutraukę žmonės. 1878–1889 m., be jau minėtų asmenų, buvo pakrikštyti Monika Aleksandrovič, Mariema Gembicka, Amalija Iljaševič, Emilija Melech-Ščiucka, Rozalija Milkamanovič-Bogdanovič, Amuratas Smolskis, Samuelis Ščiuckis¹²⁰.

Nuo 1889 m. Lietuvos musulmonų prašymus pereiti į katalikybę imta rečiau tenkinti. Sunku pasakyti, kokios

¹¹⁹ Дело о разрешении разным лицам перейти из магометанского исповедания в римско-католическое // Ten pat. B. 503. L. 34–44, 50, 52, 56, 63, 69, 74, 79, 85–88, 91.

¹²⁰ Ten pat. L. 8, 18, 23, 28.

priežastys nulėmė aukščiausios valdžios draudimą Vakarų gubernijų kitatikiams dėtis prie katalikų konfesijos. Jį galėjo inspiruoti siekiai apriboti Bažnyčios įtaką vietos gyventojams, bendros krašto rusifikacijos tendencijos, suaktyvėjusi Katalikų bažnyčios nelegali veikla, galbūt tam tikri konkretūs įvykiai. Turimi istorijos šaltiniai dar neleidžia nustatyti šių reiškinių sąsajų. Galima tik konstatuoti, pvz., kad vidaus reikalų ministras, išklauses valdininkų pranešimą apie našlės Elenos Smolskos-Bogdanovič prašymą leisti kartu su dviem mažamečiais sūnumis pereiti į katalikybę, įsakė visų panašių Vakarų gubernijų musulmonų prašymų sprendimą atidėti, taip pat uždraudė krikštyti Teresę Jakubovską ir Sofiją Muravską¹²¹.

Draudimas buvo laikinas. Nuo 1895 m. Kitatikių reikalų departamente vėl ėmė kauptis neofitų bylos. Iki 1903 m. Vilniaus katalikų bažnyčiose krikštijosi Chalima Gembicka, Jokūbas Jakubovskis, Rozalija Šabanovič, Alima Ščiucka, Lydos apskrities Rodūnės bažnyčioje buvo pakrikštytas Juozapas Asanovičius, Dysnoje — Rozalija Gembicka, Varniuose — Mustafa ir Chalima Radlinskiai, Peterburge — Aleksandras Jakubovskis su žmona ir dviem vaikais¹²².

Musulmonų perėjimas į stačiatikybę galėjo būti susijęs su pilietine saviraiška. Valstybinės religijos išpažinimas teikė daugiau galimybių susitapatinti su kuriama nauja rusifikuota visuomene, naudotis platesnėmis teisėmis, siekti asmeninės karjeros, neatsidurti apatiniame visuomenės sluoksnyje. Kita vertus, tikybos skirtumai totoriams neofitams ne itin trukdė užimti palyginti aukštą vietą visuomenėje. Antai katalikų konfesijai priklausė jau minėtas Varšuvos oberpolicmeisterio valdybos skyriaus viršininkas Amuratas Karolis Tuhana Baranovskis. Tačiau jo brolis Aleksandras du kartus keitė konfesiją: pirma tapo kataliku, o 1866 m. perėjo į stačiatikybę. Ei-

¹²¹ Ten pat. L. 118, 124, 128.

¹²² Ten pat. L. 141—142, 153, 160, 177, 193, 200, 204—205.

damas karo tarnybą Danijos princo įpėdinio 1-ajame Sumų husarų pulke, buvo globojamas Rusijos aukštuomenės. Jo krikšto ceremonijoje dalyvavo didžioji kunigaikštienė Aleksandra ir didžiojo kunigaikščio Nikolajaus rūmų štalmeisteris Nikolajus Skalonas¹²³.

Tradicinė musulmoniška buvusio Šiaulių bajorų globos tarėjo Juozapo Bogdanovičiaus šeima XIX a. pabaigoje Stačiatikių bažnyčiai atidavė vieną iš aštuonių vaikų. Jo sūnus Steponas vedė stačiatikę ir buvo priverstas pakeisti konfesiją¹²⁴. Stačiatikybę pasirinko Varšuvos vyriausiosios muitinės tarnautojas Dominykas Borisas Murza Mucha, vedęs liuteronę¹²⁵. Neofitų stačiatikių radosi ir kitose totorių šeimose.

Negausaus neofitų sluoksniu atsiradimas gali būti vertinamas labai įvairiai. Šiame reiškinyje susipynė tiek bendrieji Lietuvos XIX a. visuomenės pokyčiai, tiek individų siekiai realizuoti susiformavusias ir savaip suprantamas pažiūras į tikėjimą. Be abejo, vieni konfesiją keitė įveikdami valdžios sukurtas, įstatymų apibrėžtas kliūtis, kitiems tai buvo dvasinės saviraiškos įprasminimas. Nereikia pamiršti ir to, kad kitatikių atsivertimą, siekdamas skirtingų tikslų, skatino valstybė ir supriešintos bažnyčios. Tai, kad atsirado neofitų, etnokonfesinės bendruomenės stabilumo negriovė, tačiau silpnino jų gimininius ryšius su bendruomene, kuri neofitų netoleravo.

¹²³ Ten pat. F. 1343. Ap. 38. B. 2230. L. 12.

¹²⁴ Ten pat. B. 85. L. 14, 21—24.

¹²⁵ Ten pat. B. 1482. L. 3, 6, 13.

GYVENTOJAI

Totoriai 1795 m. gyventojų revizijoje

Duomenų apie totorių skaičių ir socialinę sudėtį aptinkama Vilniaus, Slanimo ir Minsko gubernijų gyventojų surašyme, kurio programą ir metodiką Lietuvoje skelbė N. Repnino 1795 m. spalio 7 d., Baltarusijoje — T. Tutolmino 1794 m. universalai¹. Rusijoje įvykusi V revizija apėmė tik mokestinius luomus (valstiečius, miestiečius) ir tik vyriškius (revizines sielas), o pavergtose žemėse buvo nutarta surašyti visus abiejų lyčių gyventojus: bajorus, privačių, izdo ir bažnytinių valdų valstiečius, laisvuosius žmones, dvasininkus, taip pat atskirai kitatikius.

Revizijos kaip gyventojų statistikos šaltinio pobūdžiui turėjo reikšmės jos universalumas ir surašymo metodika. Kaimų gyventojai surašyti dūmais, miestų — namais (amatininkai — cechais). Paprastai būdavo pateikiami vardiniai šeimos sąrašai, pirmasis įrašomas šeimos vyresnysis, nurodomas jo vardas, tėvo vardas, pavardė, kartais — užsiėmimas arba verslas. Šeimos narių (žmonos, sūnų, dukterų, motinos, įvaikių) surašydavo tik vardus, o jei pavardė būdavo kitokia negu šeimos galvos, tai ir ją užrašydavo. Nurodytas kiekvieno asmens amžius. Jei turėdavo įnamių, laisvosios šeimynos, juos surašydavo pagal tą pačią schemą.

Pirminius revizijos sąrašus sudarydavo valdų savininkai arba gyvenviečių įgalioti asmenys ir būtinai nurodydavo valdų nuosavybės formą. Po du revizijos egzemp-

¹ Сборник документов, касающийся административного... С. 231—242, 295—299.

liorius įteikdavo bajorų išrinktiems parapijų deputatams, kurie turėdavo sudaryti bendrą parapijos gyventojų sąrašą. Paprastai tai būdavo mechaniškai sujungtų pirminių revizijos sąrašų sąvadas.

Parapijų deputatai rinkdavosi apskrities miestelyje ir sudarydavo generalinį apskrities revizijos sąrašą, kuriame pagal nustatytą formą skirstydavo gyventojus į luomus. Kitatikiams (karaimams, totoriams, žydams) buvo įvestos atskiros skiltys. Ši informacija keliavo į Lietuvos vyriausiosios valdybos Izdo skyrių, iš ten — į Peterburgą.

Be to, buvo įvesta atskira forma, pagal kurią „kilminiai Lietuvos bajorai sudarys atskirus šeimos sąrašus ir įteiks juos apskričių bajorų vadovams“².

Surašymo programos spragas vėliau pastebėjo Rusijos statistikos specialistai³. Fiskalinis revizijos tikslas nustatyti mokestinių ir nemokestinių valdinių santykių lėmė tendenciją į reviziją įtraukti kuo mažiau žmonių. Nežinoma, ar totoriai tokiu būdu apsidraudė nuo galimų surašymo padarinių. Jų revizijų netikslumai atsirado dėl abiejų kriterijų — etnokonfesinio ir socialinio — taikymo. Tiesą sakant, atskirų totorių sąrašų nebuvo, išskyrus vieną atvejį, kai buvo mėginta Trakų apskrities revizijoje apibendrinti duomenis apie totorius, tačiau šis sąrašas buvo nepilnas. Į jį pateko dalis Alytaus ir Butrimonių, taip pat vienas kitas Senųjų Trakų parapijų totorius. Kur kas išsamesnės informacijos apie juos esama šių parapijų gyventojų suvestiniuose sąrašuose⁴.

Turėdami galimybę patys surašyti reviziją, dalis totorių, paprastai žemės su baudžiauninkais savininkai, pateko į bajorų sąrašus. Ryškus pavyzdys — Vilniaus gubernijos Ašmenos apskrities totorių. Dviejuose bajorų są-

² Журнал за 1793 г. // LVIA. F. 391. Ap. 1. В. 988. L. 16—18.

³ [Бушен А.] Статистические таблицы Российской империи. Население за 1858 год. Санктпетербург, 1863. Вып. II. С. 147; Кабузан В. И. Народонаселение России в XVIII—первой половине XIX в. Москва, 1963. С. 69—70.

⁴ Powiatu Trockiego listy familiów tatarskich // LVIA. F. 515. Ap. 15. В. 71. L. 1—33.

rašuose išskirtinos 25 šeimos. Reaguodami į surašymo reikalavimus nurodė, tačiau ne visi, etninę priklausomybę, vertindami savo padėtį visuomenėje įsirašė kartu su bajorais⁵. Pasitaikydavo atvejų, kai šeimos sudėties duomenų apskritai nepateikdavo, tik nurodydavo paveldimas valdas, laisvąją šeimyną ir priklausomus valstiečius. Jų šeimų aprašymo nėra jokiuose sąrašuose, nebent jį būtų pateikę bajorų vadovams. Tokio pobūdžio revizijas sudarė 7 Ašmenos apskrities Krevo ir Lebedevo parapijų, 6 Kauno apskrities Punios parapijos, 7 Naugarduko apskrities tos pačios parapijos totoriai žemvaldžiai⁶.

Pirminėse revizijose išskirti bajorkaimių totoriai. Kad revizijų būta netikslių, rodo Trakų apskrities Senujų Trakų parapijos Keturiasdešimt Totorių bajorkaimio 1800 m. papildomai pateikti septynių šeimų sąrašai⁷.

Nuomotose žemėse, seniūnijų kaimuose, miestuose ir miesteliuose surašytus totorius išskirti paprasčiau, nes nurodyta jų etninė priklausomybė, tačiau nežinoma, kiek tikslus galėjo būti aprašymas.

Matyt, surašymo trūkumai turėjo reikšmės sudarant generalinį apskričių revizijos sąrašą, kuriame pateiktas bendras totorių (vyrų ir moterų) skaičius.

Lietuvos gubernijų gyventojų revizijos suvestinės, kuri buvo išsiųsta į Peterburgą ir panaudota mokestiniams luomams nustatyti, duomenis prieš Antrąjį pasaulinį karą paskelbė L. Žytkowiczius. Suvestinė parodė, kad 1795 m.

⁵ Ревизские сказки дворян Опшмянского уезда за 1795 г. // Ten pat. V. 78. Lapai nenumeruoti, pateikiamas surašymo numeris: 122, 151—156, 184, 337, 391—393, 395—399, 473; V. 79. L. 329, 333, 337, 338, 350, 361, 403.

⁶ Ревизские сказки Кревского прихода Опшмянского уезда // Ten pat. V. 90. L. 74, 75, 77, 104, 107; Ревизские сказки Лебедевского прихода Опшмянского уезда // Ten pat. V. 91. L. 5, 7; Ревизские сказки Пунянского прихода Ковенского уезда // Ten pat. V. 76. L. 31—35, 37, 39, 40, 45—52, 66, 67, 70, 72; Ревизские сказки Новогрудской парашии // ВНИАМ. F. 333. Ap. 9. V. 145. L. 96—98, 107, 139, 140, 142, 146, 159—161.

⁷ Ревизские сказки приходов Трокского уезда за 1800 г. // LVIA. F. 515. Ap. 15. V. 172. L. 144, 146, 153, 155, 157, 267, 411.

Vilniaus apskrityje gyveno 143 totoriai vyrai ir 154 moterys, Ašmenos apskrityje — atitinkamai 151 ir 133, Breslaujos — 11 ir 6, Kauno — 44 ir 43, Trakų — 213 ir 227, Ukmergės — 5 ir 8, Užnerio — 53 ir 49, Slanimo — 55 ir 58, Bresto — 3 ir 2, Gardino — 79 ir 95, Lydos — 80 ir 88, Naugarduko — 303 ir 281, Volkovysko — 32 ir 16, iš viso 1172 vyrai ir 1160 moterų⁸. Duomenų apie Minsko gubernijos totorių skaičių esama paskelbtose V revizijos apmokestinimo knygos, tačiau jose surašyti tik vyrai. Minsko apskrityje jų surašyta 80, Borisovo — 1, Dokšicų — 9, Igumeno — 48, Nesvyžiaus — 78, Pastovių — 25, Slucko — 6, Vileikos — 41, iš viso 288 vyrai⁹.

Kad 1795 m. revizijos suvestinė neatspindėjo tikrosios totorių statistikos, rodytų pirminių revizijos sąrašų analizė, tačiau jais remiantis šiandien taip pat neįmanoma nustatyti tikslesnio Lietuvos ir Minsko gubernijose XVIII a. pabaigoje gyvenusių totorių skaičiaus. Dalis 1795 m. revizijos sąrašų yra žuvę. Neišliko mums reikalingi Kauno ir Ukmergės, galbūt Breslaujos apskričių revizijos sąrašai. Totorių surašymo duomenų nėra Vilniaus apskrities revizijoje. Kad tokių būta, patvirtina Vilniaus išdo rūmų Revizijų skyriaus 1841 m. pažyma, jog 1795 m. revizijos pagrindu sudarytame žiniaraštyje Rudaminos parapijos Nemėžio bajorkaimyje nurodytas 41 totorius, o revizijos sąrašai 1812 m. buvo išvežti į Rusiją ir ten dingo¹⁰. Taip pat galėjo dingti kiti Vilniaus apskrities revizijos sąrašai. Žinoma, kad kažkiek totorių gyveno Vilniaus Lukiškių priemiestyje, tačiau išlikusiame Vilniaus gyventojų surašyme minimi tik du totoriai — Samuelis Davidovičius ir jo žmona Mariana iš Chaleckių giminės. Jie gyveno Radviloms priklausiusioje Šnipiškių jurisdikcijoje. Nėra totorių Vilniaus miestiečių revizijos sąrašė¹¹.

⁸ Žytkowicz L. Min. veik. P. 394.

⁹ Переписи населения России. С. 99.

¹⁰ LVIA. F. 391. Ap. 1. V. 284. L. 9.

¹¹ Ревизские сказки дворян Вильна // Ten pat. F. 515. Ap. 15. V. 1; B. 4; V. 3 a. L. 205.

Nepavyko rasti Gardino ir Volkovysko apskričių revizijos sąrašų. Nesurašyti Minsko gubernijos Minsko apskrities totoriai arba jų surašymo duomenys taip pat dingę. Dingo Baltarusijos nacionalinio istorijos archyvo bylos, kuriose turėjo būti duomenų apie totorius¹².

Šaltinio spragas šiek tiek užpildo gyventojų revizijos pagrindu 1797 m. Vilniaus gubernijos valdžios sudaryti žiniaraščiai apie Lydos, Kobrino ir Užnerio apskrityse, taip pat Slanime gyvenusius totorius¹³.

Remiantis išlikusiais šaltiniais sudaryta lentelė (žr. 4 lentelę prieduose) rodo, kad į revizijos generalines suvestines patekęs totorių skaičius buvo sumažintas. Antai Vilniaus gubernijos Ašmenos apskrities totorių skaičius (236 vyrai ir 199 moterys) nurodytas didesnis už L. Žyt-kowicziaus paskelbtąjį, tačiau, kadangi duomenys nėra išsamūs, negalima kalbėti apie skaičiavimo paklaidas. Vargu ar kada nors pavyks sužinoti, kiek Lietuvos totorių gyveno buvusioje LDK padalijimų laikotarpiu.

Atviras tebėra totorių bendruomenės demografinių pokyčių klausimas. Dominavo suaugę vyrai, o vaikų iki 16 metų amžiaus santykis, palyginti su suaugusiais, buvo neigiamas, nors šeimų būta daugiavaikių. Tai galėtų rodyti bendruomenės regeneracijos tendencijas, tačiau ši klausimą reikėtų nuodugniau tyrinėti.

1795 m. gyventojų revizija kaip istorijos šaltinis vertingesnė ne statistikos požiūriu, bet dėl to, kad suteikia galimybę apibrėžti totorių gyvenamąjį arealą, — ir jų bendruomenės, ir atskirų giminių, — tipologizuoti jų gyvenvietes, panagrinėti bendruomenės socialinę sudėtį.

¹² ВНИАМ. F. 333. Ар. 9; Ревизские сказки шляхты Новогрудского, Кобринского и Пружанского уездов (В. 74); Ревизские сказки Староеленской парафии Новогрудского уезда за 1795 г. (есть и татары) (В. 137); Ревизские сказки Несвижской парафии (В. 144); Ревизские сказки Сепенской парафии (есть и татары) (В. 151). Аругаše pažymėta, kad šių bylų fonduose nėra.

¹³ LVIA. F. 378. BS. 1797. В. 9. D. 1. L. 769—771, 775—778, 792—794, 800—810.

Dalies totorių, kaip minėta, būta žemvaldžių. Negausus jų sluoksnius telkėsi Ašmenos apskrities Krevo parapijoje. Veik visi gyveno **palivarkuose** ir revizijoje vadinami *totoriais bajorais*. Palivarką valdė viena arba keletas šeimų. Paveldėjimais ir užrašymais jos išsidalijo kadaise buvusią didelę totorių Lostajaus valdą. XVIII a. pabaigoje jo žemė, kurios dydžio revizijos nenurodo, priklausė „totoriams kunigaikščiams Naiman Dovgialoms“ (5 šeimos) ir „kunigaikščiams Sulkevičiams“ (2 šeimos). Gretimuose Janušų, Kutų ir Ordašų kaimuose visi kartu turėjo 203 priklausomus valstiečius (101 vyrą ir 102 moteris). Sprendžiant iš baudžiauninkų skaičiaus, atskirai kiekviena šeima galėjo naudotis 1—5 dūmų darbu. Be šių šeimų, tame palivarke kažkiek žemės priklausė Jonui Asanovičiui, kuris apskritai neturėjo baudžiauninkų, o turėjo tik du laisvai samdomus žmones. Pažymėtina, kad tokių samdinių krikščionių turėjo visos totorių žemvaldžių šeimos. Lostajuje taip pat gyveno 18 valstiečių (1 dūmas) savininkas Dovydas Kričinskis, 16 valstiečių turėjo Sofija Rudzevič, 36 (4 dūmai) — Jonas Rudzevičius, 17 (3 dūmai) — Juozapas Talkovskis. Čia pat, Lostajuje, bendruomenė skyrė „daržą su baudžiauninku“ mulai Bilialui Čimbajevičiui. Lostajus išliko totoriškas, nors tam tikra palivarko dalis priklausė Marcelijui Mackevičiui — „Vidžių žemės medžioklininkui“.

Mažiau suskaldyti buvo kiti palivarkai. Lebedevo parapijoje Polianų palivarkas priklausė Motiejui Soltanui Ulanui (8 dūmai) ir Elžbietai Kričinskai (7 dūmai). Krevo parapijoje Ponizjės palivarką dalijosi Elijošius Kričinskis ir Mustafa Sulkevičius. Dauguma valdė po vieną „paveldimą palivarką“. Antai Kričinskių giminės nariams jų priklausė net septyni (Bolbotovas, Daubutiškės, Derakai, Jampolė, Kasimovas, Kascevičiai ir Selcai). Juose taip pat išnaudodavo ne daugiau kaip 1—5 dūmų valstiečius. Bene daugiausia jų Bogdanovkos ir dar dviejuose palivarkuose turėjo Jonas ir Samuelis Šahunevičiai (12 dūmų, 89 valstiečiai). Keli totoriai tuose pačiuose revizijos sąrašuose užrašyti palivarkuose be valstiečių: Hamzičiuose — Mus-

tafa Bairaševskis ir jo žentas Samuelis Ščerba, Tereško-
se — Jonas Skirmontas. Socialiniu atžvilgiu vientisoje
žemvaldžių grupėje išsiskyrė totoriaus odadirbio Samue-
lio Nečiajaus šeima, kuri glaudėsi Mustafos Sulkevičiaus
Ponizjės palivarke, o Liasovičių kaime tuščią žemę iki
gyvos galvos nuomavosi Mustafa Gembickis¹⁴.

Iš revizijos matyti, kad kitose Vilniaus gubernijos
apskirtyse palivarkų ir kaimų su baudžiauninkais savi-
ninkai buvo tartum salomis įsikūrę arti bajorkaimių, ku-
riuose taip pat gyveno totoriai. Kauno apskrityje Punios
parapijoje buvusiam Lenkijos kariuomenės pulkininkui
Jokūbui Murzai Baranovskiui Peckūnų, Ragainiškių ir
Taučionių kaimuose priklausė 108 baudžiauninkai (23 dū-
mai kartu su laisvųjų žmonių dūmais), taip pat emfiteu-
zės teise jis turėjo 9 dūmus (50 baudžiauninkų ir 11 lais-
vųjų žmonių) Vaidakiemio valdose. Panašiai buvęs Len-
kijos kariuomenės majoras Mustafa Reiževskis Plasapnin-
kų palivarke turėjo 18 dūmų ir 133 baudžiauninkus. Kitų
žemvaldžių nuosavybė buvo kuklesnė: Šahanui Jablons-
kiui Čeraučiznos kaime priklausė 5 dūmai, kuriuose buvo
6 baudžiauninkai, be to, laisvųjų samdinių, tarnų ir žydų.
Jokūbui Muchai Griškainio dvare Plasaupės kaime pri-
klausė 8 dūmai (81 valstietis ir samdiniai), Raižių para-
pijos mulai Mustafai Sobolevskiui Gerkiškių kaime — 1
dūmas (10 valstiečių), Dovydui Šumskiui Čeruniškių kai-
me — 5 dūmai (15 valstiečių). Revizijoje taip pat pa-
minėtas Sofijos Reiževskos Kaspariškių palivarkas be
valstiečių¹⁵. Atrodo, kad šiuose kraštuose palivarką ga-
lėjo turėti Samuelis Chaleckis¹⁶.

Slanimo gubernijos revizijoje surašyta dar mažiau
aptariamų grupės žemvaldžių. Lydos apskrityje Nočios
parapijoje Sandzikaučiznos palivarke po kelis valstiečius
turėjo Rachelė Lovčicka ir Juozapas Talkovskis, Alek-

¹⁴ Ten pat. F. 515. Ap. 15. B. 78 ir B. 79 (žr. 5 nuoroda); B. 91.
L. 5, 7.

¹⁵ Ten pat. B. 76. L. 31—35, 37, 39, 40, 45—52.

¹⁶ Ten pat. B. 71. L. 12.

šiškių palivarko savininkui Dovydui Romanovičiui pri-
klausė 40 baudžiauninkų¹⁷.

Naugarduko apskrities Naugarduko parapijoje pavel-
dimame Lovčicų palivarke Bogdanas Ulanas gyveno iš
38 baudžiauninkų darbo. Savo Lovčicų dalį su 17 vals-
tiečių Mustafa Tupalskis išnuomavo, o kažkuris iš sa-
vininkų žemę ir 23 valstiečius užstatė. Taip pat buvo iš-
nuomota dalis Zabalacio palivarko, kuris priklausė Zablo-
ckiams. Jame savarankiškai tvarkėsi Dovydas Zablockis,
turėjęs 71 baudžiauninką, ir Mustafa Obulevičius (51 bau-
džiauninkas). Maliušicų palivarką valdė Ulanų giminė
ir Elijošius Bogdanovičius. Goravicų palivarką su 76 vals-
tiečiais išsinuomavo buvęs Lenkijos kariuomenės majoras
Mustafa Rizvanovičius¹⁸.

Išlikusiuose Minsko gubernijos totorių revizijos sąra-
šuose žemės valdos su baudžiauninkais nenurodytos.

Visi paminėti totoriai priklausė bendruomenės viršū-
nei, tačiau vertinant jų vietą Lietuvos visuomenės socia-
linėje struktūroje pažymėtina, kad pagal Lietuvos isto-
riografijoje įvestą klasifikaciją dauguma sudarė smulkiųjų
bajorų, valdžiusių ne daugiau kaip 10 dūmų, sluoksnį¹⁹.

Smulkiesiems žemvaldžiams taip pat priskirtini **ba-
jorkaimių** totoriai, nuosavybės teise valdę nedidelius
ūkius ir neturėję priklausomų valstiečių. Paprastai jie
vertėsi žemdirbyste ir gyveno iš savo darbo. Dauguma
laikė keletą laisvųjų samdinių, kartais — daržininkų ir
kampininkų. Revizijos sąrašuose šio tipo gyvenvietės va-
dinamos „totorių akalicomis“, todėl teisingiau būtų va-
dinti jas totorkaimiais nepamirštant, kad gyventojų su-
dėtimi ir ūkių pobūdžiu jos nesiskyrė nuo tipiškų ba-
jorkaimių.

¹⁷ Ревизские сказки Начского прихода Лядского уезда за 1795 г.
// Ten pat. B. 160. L. 79, 91, 93.

¹⁸ BNIAM. F. 333. Ap. 9. B. 145. L. 96—98, 107, 139, 140, 142,
146, 159—161; Алфавитный список шляхты Новогрудского уезда //
Ten pat. F. 319. Ap. 1. B. 790. L. 1, 4, 30, 32, 38, 42, 43, 48.

¹⁹ Truska L. XVIII a. pabaigos Lietuvos bajorija (skaičius ir su-
dėtis) // Lietuvos istorijos metraštis. 1992 metai. Vilnius, 1994. P. 16.

Didžiausiais totorkaimiais laikytini Ašmenos apskrityje Vijos Murauščiznos (21 dūmas, 141 totorius), Trakų apskrityje Keturiasdešimt Totorių (30 dūmų, 114 totorių) ir Raižių (23 dūmai, 157 totoriai) gyvenvietės. Jeigu kalbėsime apie čia buvusią žemės nuosavybės formą, tai Raižių gyventojų pastaba, jog visi valdo „paveldimą palivarką“, rodytų, kad totorkaimiai susiformavo per grupinius žemės dovanojimus. Šeimoms didėjant, valdomi žemės sklypai mažėjo. Iš tikrųjų totorkaimiuose gyveno po keletą tos pačios giminės šeimų, kurios ir dalijosi gyvenvietės žeme. Vijos Murauščiznoje tai buvo Aleksandrovičiai (5 šeimos), Račipovičiai (2), Rafalovičiai (3), Safarevičiai (2), Šabanovičiai (2), Keturiasdešimt Totorių — Davidovičiai (5), Rizvanovičiai (2), Sobolevskiai (7), Šablovskiai (2), Raižiuose — Abunevičiai (2), Chaleckiai (2), Chazbejevičiai (3), Jablonskiai (4), Makulovičiai (2). Tačiau buvo nemažai ir pavienių šeimų.

Pastebimas ir tam tikras totorių pauperizacijos procesas. Gyventojų revizija rodo buvus totorius kampininkus — tiesa, tik vieną kitą. Vijos Murauščiznoje glaudėsi Juozapo Gembickio, Vorano Hasano, Raižiuose — Felicijos Jankevič, Mustafos Chaleckio šeimos²⁰.

Ir apie šiuos bajorkaimius telkėsi nedidelės gyvenvietės, galbūt atskilusios nuo kadaise buvusios didesnės totorių grupei dovanotos valdos. Revizijoje jos taip pat vadinamos „totorių akalicomis“. Netoli Keturiasdešimt Totorių esančius Kozaklarus sudarė Motiejaus ir Samuelio Bairaševskių 2 dūmai, Melechovičius — Mustafos Butlerio ir Rozalijos Pultorakevič 2 dūmai, Vokę Kulzimanovičius — Aleksandro ir Elijošiaus Bairaševskių, Felicijos Kozakevič ir Bilialo Šabanovičiaus 4 dūmai²¹. Tiesa, Tra-

kų apskrities totorių sąrašė buvo įrašytas Juozapas Bairaševskis, kuris teigė, kad Kozaklaruose jam priklauso 27 baudžiauninkai, ir Mariana Kenska, Melechovičiuose turėjusi 47 baudžiauninkus²².

Šalia Raižių totorkaimio Adamonyse buvo Abraomo Baranovskio, Dovydo Jasinskio ir Samuelio Korsako 3 dūmai, Vaikutiškėse — Mustafos Šahunevičiaus 1 dūmas. Dar vienas, geografiškai artimas Bazorų totorkaimis buvo Alytaus parapijoje. Jį sudarė Bazarevskių, Januševskių, Ščensnovičių ir Šumskių šeimų 6 dūmai, kuriuose gyveno 39 žmonės²³.

Atrodo, buvusių didesnių valdų likučiais laikytinos revizijoje „totorių akalicomis“ pavadintos Lydos apskrities mažos gyvenvietės. Faktiškai etninį pobūdį beprarandantys buvo Nočios parapijos Milkuncų ir Ulanovščiznos totorkaimiai. Pirmąjį sudarė keturi dūmai, tačiau tik du iš jų priklausė totoriams, kiti buvo užstatyti vietos gyventojams. Antrajame gyveno dvi Adamovičių šeimos. Kiek didesnis buvo šešių dūmų, kuriuose gyveno 24 žmonės, Nekrašiūnų totorkaimis. Čia stovėjo mečetė, gyveno mula Aleksandras Okminskis. Vadinasi, seniau Nekrašiūnuose turėjo telktis kur kas daugiau totorių²⁴.

Keli panašūs totorkaimiai išliko Naugarduko apskrityje Naugarduko parapijoje. Tai Kladkai (4 dūmai, 22 gyventojai), Paraselkos (8 dūmai, 50 gyventojų), Skridlevas (4 dūmai, 17 gyventojų). Kad jie kadaise galėjo sudaryti didesnę, vėliau giminių išparceliuotą valdų kompleksą, liudytų vienodos čia gyvenusių šeimų pavardės: Paraselkose ir Skridleve gyveno šešios Lebedzių šeimos, Kladkuose ir Skridleve — Alejevičiai, Paraselkose ir Kladkuose — Bogdanovičiai²⁵.

Negausi ir, matyt, mažžemių totorių grupė išskirtina Minsko gubernijos Vileikos apskrityje. Nors revizijoje

²⁰ Ревизские сказки Ивейского прихода Ошмянского уезда за 1795 г. // LVIA. F. 515. Ap. 15. V. 89. L. 102—104; Ревизские сказки Трокского уезда Старотрокского прихода // Ten pat. V. 65. L. 74—79; Ревизские сказки Трокского уезда Бутриманского прихода // Ten pat. V. 53. L. 24—42.

²¹ Ten pat. V. 65. L. 83, 85, 88—90; Ревизские сказки парафии Понарской и Старотрокской в 1811 г. // Ten pat. V. 200. L. 276.

²² Ten pat. V. 71. L. 8, 22.

²³ Ten pat. V. 53. L. 22—23; Ревизские сказки Олитского прихода Трокского уезда за 1795 г. // Ten pat. V. 62. L. 11—13.

²⁴ Ten pat. V. 160. L. 62, 74—76.

²⁵ BNIAM. F. 333. Ap. 9. V. 145. L. 31, 191—192.

nurodyta, kad jie turi „bajorų teisėmis skirtą paveldimą palivarką“, paprastai tai buvo 1—2 totorių sodybų gyvenvietė. Antai Aleksandro Jablonskio trijų asmenų šeima dirbo nuosavą sklypą Voicechų kaime, Ulanovščiznoje po sodybą turėjo Dovydas ir Jonas Bazarevičiai. Kiek didesnis buvo Voverių palivarkas, kuris dalimis priklausė Dovydui ir Juozapui Murzoms Jušinskiams bei Aleksandriui Tupalskiui. Čia gyveno 22 totoriai. Du įkeistus kaimelius laikė Aleksandras Jušinskis²⁶.

Išliko Nesvyžiaus apskrityje privačiose Radvilų valdose gyvenusių totorių sąrašas. Devynios šeimos (Chalembekai, Korickiai, Kozakevičiai, Kurmanovičiai, Musičiai, Soltanai ir Zablockiai) Ivanovo, Ordos ir Osmolovo palivarkuose turėjo žemės, „duotos leno teise Lenkijos ir Lietuvos valstybės“. Dauguma nurodė, kad neturi baudžiauninkų, tik Jonui Chalembekui priklausė 17, Bekirui ir Michailui Korickiams — 18 valstiečių²⁷.

Gyventojų revizija fiksuoja bežemių totorių sluoksnį, kuris priskirtinas **činšinių bajorų** kategorijai. Jie nuomojosi žemę iš stambesnių žemvaldžių pasirašę kontraktą, kuriuo įsipareigojo mokėti činšą. Jie taip pat stengėsi apsigyventi grupėmis. Lydos apskrityje Vosyliškių parapijoje Liudviko Tiškevičiaus valdose „ant žemės“ Sandzikauciznos kaime buvo įsikūrusios 7 totorių šeimos (40 žmonių), Eišiškių seniūnijos Tausiūnų kaime — 5 šeimos (31 žmogus), ten pat Jurgio Kunevičiaus Potužių palivarke žemę nuomavosi „laisvieji kontraktiniai žmonės“ — Stepono Asanovičiaus ir Motiejaus Jablonskio šeimos (11 žmonių), buvusio Eišiškių teisėjo Juozapo Turskio Jankanų kaime — Jokūbo Muchos ir Simono Šabanovičiaus šeimos (17 žmonių)²⁸.

²⁶ Ревизские сказки дворян, духовенства, крестьян и других лиц Вилейского и Докшицкого уездов // LVIA. F. 515. Ap. 15. B. 147. L. 842, 844, 848, 850, 852, 854, 856.

²⁷ Wiadomości o szlachcie w powiatu Nieświeskim i Postawskim będącej. 1796 // BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 6. L. 11—12, 55—58, 62—63, 84—85, 120—121, 155—156.

²⁸ Ревизские сказки Василишского прихода Лядского уезда за

Činšininkų pasitaikydavo Ašmenos apskrityje, kur telkėsi stipriausi totorių žemvaldžiai. Alšėnų parapijoje „valstiečio dūmą ir daržą“ iš Jono Bukato nuomavosi buvęs karininkas „prakilnusias ponas Zacharijus Sobolevskis“, Vyšniavo parapijoje grafo Liutauro Chreptavičiaus valdose „ant žemės“ gyveno Gembickių, Rizvanovičių ir Ždanovičių šeimos (17 žmonių), kurios vertėsi odų dirbimu²⁹.

Gana aiškiai matyti žemvaldžių ir bežemių totorių teritorinis pasiskirstymas. Činšininkai pamažu traukė į šiaurės rytus nuo istoriškai susiformavusių totorių gyvenviečių, kurios telkėsi Ašmenos, Trakų, Naugarduko apskrityse. Užnerio apskrityje Kobylniko parapijoje Kuzmičių valdose Chomeikų kaime buvo surašyti 3 totorių dūmai (19 žmonių), Medilo parapijoje Čučalicų palivarke — 3 (13 žmonių), Kamojų parapijoje Žodiškių kaime — 2 (10 žmonių). Visi priklausė činšą mokėjusiems nuomininkams³⁰.

Tas pats pasakytina apie Minsko gubernijos Vileikos apskrityje Morozovkos kaime gyvenusius Ščiuckius (3 dūmai, 23 žmonės), Pastovių apskrityje Girinių kaime išikūrusias dvi totorių šeimas (17 žmonių)³¹.

Panašiai vyko žemės netekusių šeimų, kurios rinkosi ne nuomininkų dalią, bet kėlėsi į **miestelius**, migracija. Būdinga tai, kad šeimos vengdavo pasitraukti toliau nuo totorių tankiau gyvenamų vietų. Migracijos kryptys daž-

1795 г. // LVIA. F. 515. Ap. 15. B. 149. L. 149; Ревизские сказки Лядского уезда Эйшишской парафии // Ten pat. B. 162. L. 56, 117, 142.

²⁹ Ревизские сказки Гольшанского прихода Опшмянского уезда // Ten pat. B. 87. L. 123; Ревизские сказки Вишневого прихода Опшмянского уезда // Ten pat. B. 105. L. 53.

³⁰ Ревизские сказки Данюшевского и Кобыльницкого приходов Завилейского уезда // Ten pat. B. 41. L. 100; Ревизские сказки Лынтупского и Мядзельского приходов // Ten pat. B. 46. L. 96; Ревизские сказки Комайского и Кемелиского приходов // Ten pat. B. 47. L. 22.

³¹ Ten pat. B. 147. L. 837—838, 866—867.

nai priklausė nuo poreikio išsaugoti bendruomenės ir giminystės ryšius, turėjo reikšmės ir religinių centrų trauka.

Vos kelios totorių šeimos surašytos Ašmenos apskrities Alšėnų miestelyje, kuris priklausė karaliaus dvaro šambelionui Ignui Žabai. Čia gyveno 4 Gembickių ir 1 Jakubovskių šeima, iš viso 29 žmonės. Krevo miestelyje surašytos Asanovičių, Bazarevskių, Jakubovskių, Meišutovičių, Moravskių šeimos (31 žmogus), Lipniškėse — kelios Aleksandrovičių šeimos (24 žmonės), Smurgainyse — 3 Bohatų ir Gembickių šeimos (14 žmonių). Trakų apskrityje totoriai telkėsi Butrimonyse: Asanovičių, Jakubovskių, Krinickių, Milkamanovičių ir Rajeckių šeimos (44 žmonės).

Po Užnerio apskrities miestelius pasklido Jakubovskių ir Rodkevičių giminės. Adutiškyje „ant miesto žemės“ jų gyveno 5 šeimos (39 žmonės), Kamojuose — 2 (19 žmonių), Švenčionyse — 2 (10 žmonių), Tverečiuje — 1 Jakubovskių šeima (8 žmonės).

Lydos apskrityje Bielicos miestelyje surašytos 4 „laisvųjų totorių“ Adamovičių, Muchlių, Radlinskių šeimos (19 žmonių), Ostrinos — 1 Asanovičių, Varanavo — 2 Šabanovičių šeimos (9 žmonės). Naugarduko apskrityje taip pat „laisvaisiais totoriais“ užrašytos 9 šeimos: Aleksandrovičių, Bobašų, Bogdanovičių, Čimbajevičių, Lebedzių, Muchų, Romanovičių, Smaikevičių (34 žmonės), Smolensko katedros klebonijos jurisdikijoje gyveno Aleksandrovičių šeima.

Minsko gubernijos Igumeno apskrityje kiek didesnė totorių kolonija buvo įsikūrusi Smilavičiuose. Teisėjo Stanislovo Moniuškos privačioje žemėje gyveno Bogdanovičiai, Chasenevičiai, Iljaševičiai, Konopackiai, iš viso 11 „odininkų ir žemdirbių“ šeimų (92 žmonės). Trys Gembickių šeimos (13 žmonių) pažymėtos kaip surašiusios metinį žemės nuomos kontraktą.

Vileikos apskrities miesteliuose užfiksuota po vieną totorių šeimą. Jos gyveno Gorodoke, Krasnoselcuose,

Radoškovičiuose, Rakove, Zaslavyje. Pastovių apskrities Budavino, Krivičių, Medilo, Pastovių miesteliuose taip pat gyveno po vieną totorių šeimą. Dauguma jų priklausė Jakubovskių ir Gembickių giminėms. Veik visi miestelių totoriai vertėsi odų dirbimu, kartais — daržininkyste³².

Išskirtinos totorių kolonijos didesniuose miestuose. Trūksta revizijos duomenų, kad būtų galima detaliau aptarti Minsko ir Vilniaus kolonijas, tačiau iš jų aišku, kad buvo keturi centrai: Kaunas, Miras, Naugardukas ir Slanimas. Žmonių skaičiumi pirmavo Naugardukas. Ištiesą gatvę sudarė 50 nuosavų namų — 336 totorių buveinė. Atskirai gyveno tik buvusio Lenkijos kariuomenės kariūno Aleksandro Abrahimovičiaus šeima, turgavietėje nuomojusi namą iš žydo Jankelio Micheliovičiaus. Miro ir Slanimo Totorių gatvėse buvo po 19 namų (atitinkamai 83 ir 93 žmonės), Kaune — 11 (61 žmogus).

Miestiečių sluoksnį formavo giminės, kurių atstovų rečiau pasitaikydavo tarp žemvaldžių. Be to, išsiskyrė atskirų miestietišių giminių „lizdai“, kas būdinga su paveldima žemės nuosavybe susijusioms giminėms. Šis reiškinys galėtų rodyti totorių kolonijų formavimosi miestuose būdus, taip pat ankstesnį totorių giminių pasiskirstymą gyvenamajame areale. Atrodo, žemę praradusios giminės kėlėsi į artimiausius miestus, vadinasi, jų migracija, įgydama lokalinės bruožų, objektyviai turėjo menkai

³² Ten pat. V. 53. L. 4—5; V. 87. L. 158—159; V. 90. L. 116—117; V. 92. L. 40; V. 100. L. 107—108; Ревизские сказки Годушицкого, Свиранского и Жодиского приходов Завилейского уезда // Ten pat. V. 42. L. 9; V. 45. L. 22; Ревизские сказки Свенцянского прихода Завилейского уезда // Ten pat. V. 48. L. 86—87; Сказки парафии Тверецкой, Соропольской Завилейского уезда // Ten pat. V. 50. L. 23; Ревизские сказки Беньяконского прихода Лидского уезда // Ten pat. V. 153. L. 49; Ревизские сказки Желудской и Новодворской парафии Лидского уезда // Ten pat. V. 161. L. 151; Ревизские сказки Ельнянского прихода Лидского уезда // Ten pat. V. 155. L. 172; ВНИАМ. F. 333. Ap. 9. V. 141. L. 5, 6, 83, 84; V. 43. L. 35, 40—46; LVIA. F. 515. Ap. 15. V. 147. L. 834, 860, 862, 864, 871, 872, 874, 875.

veikti bendruomenės sutelktumą. Taigi Naugarduke kiekybiniu, galbūt ir bendruomeniniu požiūriu stipriausi buvo Lebedziai (7 šeimos). Būtent šiai giminei atstovavo parapijos dvasininkas Samuelis Lebedzis. Šiame mieste taip pat paminėtini Alejevičiai (4 šeimos), Bogdanovičiai (4), Jakubovskiai (7), Šehidevičiai (3), Slanime — Bairaiševskiai (5) ir Šehidevičiai (7), Mire — Dunajevičiai (2), Jakubovskiai (3), Korickiai (3), Safarevičiai (4), Kaune — Dzenajevičiai (2), Iljasevičiai (2), Kalinos (2) ir Smolskiai (2)³³.

Išlikusių revizijos sąrašų pakaktų tam, kad būtų apytiksliai nustatytas XVIII a. pabaigoje bendruomenėje išryškėjusių socialinių grupių santykis. Pagrindiniu bendruomenės socialiniu vienetu laikant šeimą nustatyta, kad iš 392 revizijoje surašytų totorių šeimų 11% sudarė turėję baudžiauninkų smulkieji žemvaldžiai, 36% — totorkaimių gyventojai ir žemės be baudžiauninkų savininkai, iš esmės priklausę tai pačiai mažžemių grupei, 8,4% — činšininkai ir 44,6% — miestų ir miestelių gyventojai.

Žinoma, kad dauguma jų, nors ir būta socialinių skirtumų, formaliai ir faktiškai naudojosi bajorų luomo privilegijomis. Vis dėlto palyginus revizijos sąrašus ir kitus XIX a. istorijos šaltinius, vienaip ar kitaip liečiančius totorius, galima pastebėti, kad, išskyrus revizijas, niekur neminimi Bohatai, Dunajevičiai, Jančiurai, Junkevičiai, Lapickiai, Muselevičiai, Nečijai, Nekraševskiai, Račipovičiai, Skirmontai, Ščerbos. Galimas daktas, kad vienos giminės vėliau nustojo egzistavusios, kitos išnyko kasdieniame gyvenime.

Revizijos taip pat leidžia apibrėžti XVIII a. pabaigoje Rusijos užgrobtose žemėse totorių gyvenamojo arealo ribas. Siaura juosta jis tęsėsi per dabartinės Lietuvos pietryčių ir dabartinės Baltarusijos šiaurės vakarų pakraščius. Vakaruose jį žymėjo Gardinas, šiaurės rytuose —

³³ Ревизские сказки Мирской парафии Новогрудского уезда 1795 г. // BNIAM. F. 333. Ap. 9. B. 147. L. 12, 13; B. 145. L. 26—30, 38; LVIA. F. 378. BS. 1797. B. 9. D. 1. L. 769, 770, 921.

Pastovys, šiaurėje — Alytus, Kaunas, Trakai ir Vilnius, pietuose — Minsko apylinkės, Nesvyžius ir Slanimas. Natūralus šio arealo tęsinys buvo prie Prūsijos prijungtos Užnemunės totorių gyvenvietės.

Totoriai Naujuosiuose Rytprūsiose

Naujųjų Rytprusių provincijoje, J. Wąsickio duomenimis, 1795 m. gyveno 22 totorių šeimos³⁴. Šios itin nekausios grupės žmonės galėjo likti anoniminiai provincijos gyventojai, jeigu aktyviais veiksmais nebūtų atkreipę į save Prūsijos valdžios dėmesio. Stengdamiesi išsaugoti nepakitusių visuomeninę ir socialinę padėtį, tiksliau, nuogaustaudami, kad permainos krašte pasuks nežinoma kryptimi, jie ėmė siekti karaliaus globos ir rūpintis patikimomis saugumo garantijomis. Veikti pradėjo jau 1795 m. liepos mėn., kai padalyti nužymėtoje teritorijoje tvarkėsi prūsų karinė administracija, bet dar nebuvo galutinai pasirašytas trijų valstybių susitarimas. Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo aktą Austrija, Prūsija ir Rusija parašais sutvirtino 1795 m. spalio 24 d.

Žinomas ir ne kartą istoriografijoje aprašytas faktas — buvusio LDK priešakinės sargybos pulkininko Jonušo Murzos Baranovskio pasiūlymas, jo paties išsakytas Karaliaučiuje Rytų Prūsijos ministrui Leopoldui von Schrötteriui dėl atskiro totorių pulko suformavimo Prūsijos kariuomenės sudėtyje. Tarnybos sąlygos (J. Baranovskis išipareigojo surinkti vietinius ir iš Rusijos užimtos teritorijos pageidaujančius emigruoti totorius, už tai valdžia skirs jiems žemės ir iš izdo lėšų padengs išlaidas ginklams, ekipuotei bei žirgams, be to, mokės algą) turėjo patenkinti abi puses, nes netrukus buvo gautas karaliaus sutikimas rengti pulko steigimo ir kolonistų apgyvendinimo projektą.

³⁴ Wąsicki J. Min. veik. P. 114.

1795 m. rugsėjo 18 d. Karaliaučiuje L. von Schrötteris ir totoriams atstovavę Jonušas bei Jokūbas Baranovskiai pasirašė susitarimą, kuriuo numatė pagrindinius pulko formavimo principus. Sudėtimi ir struktūra jis turėjo nesisirti nuo LDK kariuomenėje buvusių totorių pulkų. Penkiuose eskadronuose (karininkų štabas, 250 draugų ir 250 eilinių) karininkais ir draugais galėjo būti tik totoriai. Per pratybas jie sutiko paklusti prūsų karininkui su sąlyga, kad šis mokės lenkų kalbą. Buvo nustatytas 12 metų tarnybos laikas. Algos dydis priklausė nuo karinio laipsnio ir pareigų. Iš jos karininkai ir puskarininkiai turėjo įsigyti mundurą ir žirgo ekipuotę, draugai — ekipuotę, o eilinių apranga privalėjo pasirūpinti išdas.

Buvo sutarta totoriams imigrantams paveldėjimo teise skirti žemės, tačiau diferencijuotai, priklausomai nuo šeimoje esančių ir į tarnybą stojančių suaugusių vyrų arba įžengiančių į karo tarnybą tinkamą amžių paauglių skaičiaus. Vienas arba du sūnūs buvo įvertinti dviem valakais, trys arba keturi — trimis. Naujakuriai namų statybai turėjo gauti medienos ir 20 talerių. Buvo sutarta apgyvendinamus dirbamoje žemėje totorius 6 metams atleisti nuo mokesčių, tuščiose žemėse — 10 metų, o jeigu reikalautų finansinės paramos, šis terminas sumažėtų iki 3 metų. Perėję tarnauti Prūsijai kitų valstybių karinių formuočių karininkai galėjo tikėtis amžinam naudojimui skirtų 4—6 valakų dydžio palivarkų be teisės parduoti juos lenkų bajorams. Šiuo atveju turėtų gauti karaliaus leidimą³⁵. Pulko formavimo reikalai buvo perduoti Naujųjų Rytprūsių karo pajėgų vadui Indrikui Janui von Güntheriui, pulko vadu paskirtas Jonušas Baranovskis.

Bendra totorių egzistencinio saugumo konsekvencija — samdomojo kario, tarnavusio už žemę, išskirtinumas, turėjęs apsaugoti bendruomenę nuo išnykimo grėsmės. Kito kelio iš esmės nebuvo, kaip nebuvo ir galimybių įgyvendinti individualius siekius veikiant ne bendruomenėje.

³⁵ Ten pat. P. 116—117.

Vis dėlto pastangos sukurti stiprią, karo tarnybai tinkamą totorių koloniją nedavė laukto rezultato. Praėjus keliems mėnesiams po susitarimo pasirašymo, Jokūbas Baranovskis, rūpinęsis žmonių verbavimu, pateikė I. J. von Güntheriui duomenis apie užsirašiusiuosius į Tikocine formuojamą pulką. Dvidešimt septyni buvę LDK priešakinės sargybos totorių pulkų kariai atvyko į Prūsiją iš Lietuvos žemių: Gardino, Naugarduko, Trakų ir Vilniaus apskričių, tarp jų buvo Mykolas Leliakas, kuris atkeliavo iš Volynės, ir Leksa Abrahimovičius, Mustafa Margovičius, Mahometas Mustafičius bei Osmanas Sobolevskis, atvykę iš Bachčisarajaus, kur, matyt, neramiais laikais ieškojo tarnybos³⁶.

Perspektyva gauti žemės patraukė šeimas, kurios turėjo per mažai suaugusių vyrų, galėjusių papildyti pulką. Jeigu į jį stodavo šeimos vyresnysis, kartais — iš už sienos atsikviesti broliai arba artimi giminaičiai (juos, atrod, laikydavo vienos šeimos nariais), prie žemės turėdavo likti suaugęs sūnus. Dažna šeima turėjo tik nepilnamečių berniukų, kai kuriose vyriškos giminės palikuonių apskritai nebuvo. 1796 m. rugpjūčio 18 d. pulko sąrašė pažymėti 83 imigrantai, tačiau į jį neužsirašė 36 suaugę vyrai. Be to, atsikėlė keturios šeimos, kuriose nebuvo karo tarnybai tinkamų vyrų³⁷.

Imigrantų šeimų sudėtis privertė Jokūbą Baranovskį kreiptis į valdžią ir prašyti peržiūrėti 1795 m. rugsėjo 18 d. susitarimo nuostatas, nes pagal jas „mažai yra šeimų, galinčių pretenduoti į žemę“³⁸. Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas, nutaręs, kad „apgyvendinamas totorių šeimas reikia išsaugoti“, 1796 m. rugsėjo 14 d. reskriptu leido Balstogės karo ir izdo rūmams, kurie rūpinosi totorių apgyvendinimo reikalais, atsižvelgti į prašymą. Po du valakus žemės dabar galėjo gauti šeima,

³⁶ Acta Generalia wegen den Etablissements der Tartar Familien // APB. Kamera Wojenna i Domen w Białymstoku (toliau — KWD). Sygn. 127 a. K. 45—46.

³⁷ Ten pat. L. 13—17, 20.

³⁸ Ten pat. L. 22.

kurios vienas suaugęs narys tarnauja pulke, o nepilnamečiai rengiami karo tarnybai, taip pat šeimos, iš kurių tikimasi karių ateityje. Už keturis tarnaujančius šeimos narius buvo palikta trijų valakų norma. Be to, karalius pageidavo, kad naujakurių gyvenvietės kurtųsi toliau nuo provincijos sienų, „maždaug prie Pišeko arba kitos mūsų dispozicijoje esančios teritorijos upės“, žadėjo nusausinti žemę izdo sąskaita. Balstogės rūmų valdininkams siūlė su I. J. von Güntheriu ir J. Baranovskiu tartis, kaip organizuoti ūkių tvarkymą tuo atveju, jei jų savininkams reikėtų dalyvauti karo veiksmuose³⁹.

Balstogės karo ir izdo rūmams, ieškojusiems tuščių žemių kolonistams įkurdinti, nepavyko patenkinti svarbiausių karaliaus iškeltų sąlygų — jie nerado nuo valstybės sienos pakankamai toli esančios teritorijos. Baiminantis didelį lažą ėjusių valstiečių nepasitenkinimo, kuris kiltų lengvatinėmis sąlygomis įkurdinus totorius, buvo atsisakyta minties panaudoti tuščius ūkius Sokulkos domene, kur veik būtų užtekę žemės imigrantams kompaktiškai apgyvendinti⁴⁰. Galiausiai Karo ir izdo rūmai nutarė kolonistams skirti buvusias karaliaus stalo valdas Dambravos pavieta: Dubasevčiznos dvaro kaimuose apgyvendinti 10, Kumialės — 21, Poliumino — 14 šeimų, 43 šeimos numatė duoti po 2, dviem — po 3 valakus žemės⁴¹.

Neaišku, kaip naujų kolonijų steigimui atsiliepė totorių konfliktas su valdžia, kilęs, matyt, dėl sumanymo skirti sklypus burtų traukimo būdu. 1797 m. birželio 6 d. Balstogės rūmų tarėjas Kūsneris karaliui rašė, kad gegužės 29 d. Suchovolėje surinko „visus 45 totorius, kuriems pirmiausia turi būti skirta žemės“, tačiau 38 žmonės pareiškė visiškai jos atsisaką. Tik septynios šeimos jau persikėlė ir pradėjo ūkininkauti. Kūsneris užsiminė, kad aukšti totorių karininkai privertė maištautojus pa-

³⁹ Ten pat. L. 80.

⁴⁰ *Wąsicki J. Min. veik.* P. 119—120.

⁴¹ *Acta Generalia...* // APB. KWD. Sygn. 127 b. K. 19.

aiškinti nepasitenkinimo priežastis, bet konflikto padarinių neišdėstė. Rūmų tarėjas taip pat paminėjo 23 šeimas, kurioms „žemės šiuo metu kol kas skirti nereikia, jeigu jos pageidautų, bus galima duoti iš dabar skiriamos“⁴². Sunku pasakyti, ar jos priklausė toms pačioms žemės atsisakiusioms, ar besirengusioms atvykti šeimoms.

Iš išlikusių dokumentų sunku nustatyti tikrąjį totorių kolonizacijos mastą ir jos rezultatus. Šiaip ar taip, pulko komplektavimo problemų ji neišsprendė. Geriausiai tai liudija J. Wąsickio pacituotas majoro Aleksandro Ulano laiškas L. von Schrötteriui. Jame pripažino, jog būtina formuoti pulką ne tik iš totorių, bet ir iš įvairios kilmės žmonių, „kad tik sugebėtų tarnauti“⁴³. A. Janulaitis duomenimis, 1799 m. galutinai suformuoto pulko penkiuose eskadronuose tarnavo 291 Lietuvos totorius, kitus karius surinko iš Bosnijos gyventojų⁴⁴.

Be etninės formuotės kūrimo problemos, vietiniams totoriams aktualus buvo žemės nuosavybės klausimas. Prūsijos pusėje, į vakarus nuo demarkacijos linijos, liko Užnemunės totorių valdos. Jas surašę, Balstogės karo ir izdo rūmai čia rado 18 žemvaldžių. Balstogės pavieta Sokulkos girininkijoje Talkovskiui priklausė Talkovščiznos kaimas. Kalvarijos pavieta Alvito dvaro Paražnių kaimo savininkas buvo Baranovskis. Našlei Elenai Ulan Bartinkų valdose priklausė Piliakalnių palivarkas ir kaimas, taip pat Parausių palivarkas ir Krijobalių, Pakalniškių, Patilčių, Penkinių (?) bei Smalinyčios kaimai, Baranovskii — Vilkabalių palivarkas ir Margų kaimas, našlei Rozalijai Baranovskai — Vinkšnupių palivarkas ir kaimas. Gražiškių valdose Aleksandravo palivarką dalijosi Bučackis ir Aiša Koricka, pastarajai dar priklausė Būdviečių ir Šalių kaimai. Mykolas Ulanas čia pat turėjo Pašervinčio palivarką, Eglinyškių, Jonaukos ir Zavadų kaimus. Kal-

⁴² Ten pat. L. 55—57.

⁴³ *Wąsicki J. Min. veik.* P. 120.

⁴⁴ *Janulaitis A. Užnemunė po prūsais.* P. 158—159.

varijos valdose Baraučiznos ir Suvalkų kaimai priklausė Achmatovičiui, Piliakalnių kaimas — Juozapui Chaleckiui, Pilaučiznos — Radiškevičiui. Liubavo valdose Piliakalnių kaimo savininkas buvo Mustafa Baranovskis, Pagrauzių palivarko ir kaimo — Aleksandras ir Juozapas Ulanai, Piliakalnio Makaučiznos palivarko ir kaimo — Mariana Baranovska. Urdaminos valdose Domeikių palivarkas ir kaimas priklausė Remigijui Vilčinskiui, Būdviečių, Gurciškių, Šilanų, taip pat du neidentifikuoti kaimai (*Hrumbagłow, Zlabottka*) — Baranovskiui, Vygrių paviete Seirijų valdose Bukaučiznos palivarkas ir kaimas — Ulanui, Vižainio valdose Piliakalnių, Skambabalės ir Sūdavos kaimai — totorių pulko vadui Jonušui Baranovskiui. Sąrašė nepažymėtas valdomos žemės kiekis, nurodyti tik „ofiaros“, svaigalų ir padūmės mokesčiai⁴⁵.

Į šią XVIII a. pabaigos totorių valdų iliustraciją nebuvo įtrauktos dar keturios valdos. Galimas daiktas, kad valdininkus patenkino 1788 m. iliustracijos duomenys, joje išvardytos valdos ir savininkai tebeegzistavo. Tai buvo surašymo metu Gardino ekonomijos Kamionkos rakte išsidėstęs 22 valakų Laigobolės palivarkas, priklausęs Dovydui Chaleckiui. Jam taip pat priklausė 10 valakų Ostrovo rako Verchnetupos palivarke. Samuelis Kšečiovis Krinkų rakte Cumičių kaime turėjo 17 valakų žemės, be to, keturis valakus Rudzevičių rakte Ivanovkos kaime ir du valakus Dubovo rakte Demidkovo kaime. Mustafai ir Samueliui Romanovskiems tame pačiame Dubovo rakte Putnos kaime priklausė 4 valakai, Achmetui ir Zacharui Chaleckiems Dambravos gubernijoje Suchovolės rakte Kruchlės palivarke — 4 valakai žemės⁴⁶.

Tai buvo XVII a. pabaigoje Alytaus ir Gardino karaliaus ekonomijose apgyvendintų totorių palikuonys. Kelėtą dešimtmečių vykusią kovą su ekonomijų administra-

⁴⁵ Acta bezetzt die Aufmittelung der Tatar Guten und Prüfung denen Besitzt Zital // APB. KWD. Sygn. 140. K. 18—19.

⁴⁶ Ten pat. L. 4—6.

cija dėl žemės nuosavybės formos ir mokesčių lengvatų vainikavo 1786 m. Varšuvos seimo konstitucija „Požiūris į totorių nuopelnus“ (*Wzgląd na zasługi narodu tatarskiego*), kuria jiems buvo pripažinta emfiteuzės teisė į žemę. Nuo to laiko sutartas valdas totoriai penkiasdešimt metų galėjo nuomoti paveldimai, įkeisti arba išnuomoti, administracija tik pasiliko išimtinę teisę išpirkinėti jų valdas⁴⁷. Dabar, prašydami Prūsijos valdžios pripažinti tas pačias teises, jie rėmėsi šios konstitucijos nutarimais.

Teisės į žemę klausimas tapo aktualus 1797 m. balandžio 12 d. paskelbus ipotekos įstatymą, kuriuo remiantis visi žemės savininkai turėjo pareikšti teisę į valdas ir įrodyti jų nuosavybės pagrįstumą, pateikti duomenis apie valdų dydį, savininko skolas, reikalingus joms įrašyti į neseniai įvestas žemės knygas⁴⁸.

Valdžios diktuotos sąlygos totorių nuosavybei kėlė tam tikrą grėsmę. Frydrichas Vilhelmas pareikalavo griežtai tikrinti dokumentus, liudijančius totorių teisę į žemę po 1786 m., nustatyti, ar ja pagrįstai naudojasi šeimos, kurioms žemė ekonomijose buvo skirta iki 1768 m. seimo konstitucijos „Totorių išdėstymas“ (*Lokacya Tatarów*), numaćiusios iškeldinti totorius iš karaliaus ekonomijų (kas, beje, nebuvo padaryta). Iš tų, kurie neįrodys, kad žemėvaldos forma ir žemės nuomos terminas neprieštaraus konstitucijų nutarimams, įsakė valdas atimti⁴⁹. Tačiau vykdant karaliaus įsakymą totorių nuosavybės pamatai iš esmės nebuvo sugriauti.

Rotmistruui Talkovskiui, pristačiusiam buvusios ekonomijos administracijos raštus ir žemės išmatavimo planus, emfiteuzės teise buvo palikta 16 valakų ir 6 margai iš tikrųjų nedirbamos žemės Talkovščiznos palivarke Sokulkos girininkijoje. Vieno valako dydžio užusienį, ku-

⁴⁷ Sobczak J. Walka Tatarów o uznanie ich praw... S. 70—89; Volumina legum. T. IX. S. 40.

⁴⁸ Janulaitis A. Min. veik. P. 225—226.

⁴⁹ APB. KWD. Sygn. 140. K. 39; Volumina legum. T. VII. S. 350.

riam dokumentų neturėjo, taip pat buvo leista išsinuomoti paveldimai⁵⁰.

Broliai Aleksandras, Elijošius ir Jonas Chaleckiai savo teisę į išdo konfiskuotus Laigobolės ir Verchnetupos palivarkus įrodinėjo penkerius metus. 1803 m. teismas pripažino išdo pretenzijų į šias valdas nepagrįstumą ir grąžino Chaleckiems per 22 valakus žemės, 10 baudžiauninkų ir smuklę⁵¹. Dėl Drahlės valdų su išdu bylinėjosi Juozapas Skirmontas ir Elena Azulevič⁵². Tačiau dauguma totorių, atrodo, be didesnio vargo atnaujino žemės nuomos kontraktus, ir jų valdos buvo įrašytos ipotekos knygoje.

Ūkius labai alino mokesčiai ir ilgametės skolos, kurios pagal ipotekos įstatymą tebegaliojo. Tiesa, dėl mokesčių totoriai, kuriems, kaip ir visiems žemvaldžiams, buvo įvestas 24% pelno mokestis ir padūmė, neprotestavo, išskyrus generolo majoro Mustafos Bučackio dukterį, kuriai Sokulkos girininkijoje priklausė trijų valakų Leščianų palivarkas su penkiais valstiečiais, apdėtas kiek didesniu nei įvestasis mokestis. Kelerius metus valdžiai įteikindama prašymus ir bylinėdamasi su išdu, ji susigrąžino teisę į bajorams paskirtą piniginę prievolę išdui⁵³.

Skolų našta, atrodo, slėgė veik visus totorių ūkius. Jomis skundėsi broliai Chaleckiai, artėjant Šv. Martyno diena — skolų mokėjimo terminui kreipėsi į karalių su prašymu leisti atidėti mokėjimą. Nors skolos išaugo iki

⁵⁰ Anspruche des ehemaligen Tartar Rittmeisters von Talkowski auf die in der Sokolkaschen Forst beliegenden Colonie Talkowczisna betreffend // APB. KWD. Sygn. 520. K. 1—3.

⁵¹ Acta von Besetzungen der Gebrudere von Chaleckj in Laigobole Nietupa und in der Szczebraszyn Forst // Ten pat. Sygn. 1324 a. K. 1—22; Sygn. 1324 b. K. 27—39.

⁵² Acta betreffend Clage das Jozef von Skirmont und der Helena Azulewiczowa contra Fiscum wegen 20 Hufen 18 Morgen Land bei Drahle // Ten pat. Sygn. 1573. K. 2.

⁵³ Acta des Gesuch der Verwitwesten Rittmester Mariana Buczacka des Gutssj und Verwerks Leszczany betreffend // Ten pat. Sygn. 1512. K. 1, 4—5, 29—32, 35, 43; Acta des Gesuch des v. Buczacki wegen Verminderung der Abraham Buczacki vom Vorwerk Leszczany betreffend // Ten pat. Sygn. 1513. K. 5, 8.

10 000 lenkiškų auksinų, „praradę išsipirktus karininkų laipsnius ir visas valdas“, atsiskaityti su išdu jie neišgalėjo⁵⁴. Vilkabalių palivarką užstatęs rotmistras Baranovskis prašė karaliaus sutikimo skirti jam 15 000 talerių kreditą skoloms išmokėti ir užstatytam palivarkui išsipirkti⁵⁵.

Šeimos, kurioms pertvarkymai ir reformos atėmė viltį pelnyti duoną kasdienę, rinkosi emigraciją. Į Turkiją Chotino link 1805 m. patraukė Elijošius Baranovskis iš Viršutinių Malevičių kaimo, Bogdanas Lebedzis iš Janovo, Rozalija Ledzinska iš Talkovščiznos palivarko, iš viso 16 žmonių⁵⁶.

Vis dėlto Prūsijos valdinių statusas socialinėmis ir ekonominėmis konsekvencijomis mažytei totorių bendruomenei turėjo būti palankus. Iš esmės — o tai itin svarbu — liko mažai paliesta žemės nuosavybė. Kario amatas, nepaisant padarinių, kuriuos galėjo sukelti dalyvavimas karo veiksmuose, nepaisant jaunosios kartos faktiško pasmerkimo ginkluoto samdinio daliai, garantavo nuolatinį pragyvenimo šaltinį, kas buvo ne mažiau svarbu.

Žemėvalda

Galima teigti, kad totorių žemėvalda iki XVIII a. pabaigos buvo visai arba beveik susiformavusi. Apie jos dydį, ūkių našumą duomenų išliko nedaug. Sprendžiant iš 1836—1839 m. inventoriais pagrįstų ūkių aprašymų, didžiausia valda galėjo būti Kauno žemės ribų teismo teisėjo Mustafos Reiževskio Plasapninkų dvaras Kauno apskrityje Punios parapijoje. Jį sudarė 775 dešimtinės dirbamos ir tuščios žemės, šienaujamų pievų. Dvare baudžiavą ėjo 110 valstiečių vyrų ir 80 moterų. Pelno davė smuklė ir malūnas.

⁵⁴ Ten pat. Sygn. 53. K. 11.

⁵⁵ Ten pat. Sygn. 55. L. 2.

⁵⁶ Acta betreffend die indendicte Auswanderung des Tataren Elias Baranowski nach der Türkei // Ten pat. Sygn. 1954. K. 2, 6.

Kita, kiek mažesnė valda, kurią sudarė 478 dešimtinės žemės, dirbamos 147 baudžiauninkų, buvo Počernės palivarkas Ašmenos apskrityje. Savininkams — buvusiems Ašmenos žemės ribų teismo teisėjams Ipolitui ir Motiejui Eljaševičiams ji davė 375 sidabro rublius metinio pelno. Toje pačioje apskrityje atsargos papulkininkui Juozapui Kričinskiui priklausę Daubutiškių ir Kascevičių palivarkai (120 dešimtinių žemės, 27 baudžiauninkai) davė 180 sidabro rublių pelno. Atsargos rotmistras Mustafa Zablockis Lostajaus palivarke turėjo 141 dešimtinę žemės, 41 baudžiauninką ir gaudavo per metus 250 rb pelno.

Trakų apskrityje buvęs Totorių ulonų pulko papulkininkis Dovydas Kenskis iš Melechovičių palivarko (550 dešimtinių, 91 baudžiauninkas) turėjo 350 rb metinio pelno. Raižių bajorkaimyje Elžbieta Rizvanovič valdė 123 dešimtinės žemės, turėjo 37 baudžiauninkus ir per metus gaudavo 109 rb pelno.

Šių ūkių žemės ūkio produkcija paprastai buvo realizuojama Vilniuje, rečiau — artimiausiuose miesteliuose⁵⁷. Sprendžiant iš 1795 m. revizijos duomenų, panašaus dydžio ir našumo ūkiai galėjo priklausyti itin negausiai totorių žemvaldžių grupei.

Totorių žemėvaldos raidai XIX a. turėjo reikšmės ūkių silpnumas, kurio vienu svarbesnių požymių laikytinas žemės pardavimas „skoloms patenkinti“. Tais atvejais, kaip rodo XIX a. pradžios žemės pardavimo aktai, buvo stengiamasi kitam savininkui perleisti tik dalį naudojamo sklypo. Būdinga ir tai, kad turtiniuose sandėriuose paprastai dalyvaudavo bendruomenės nariai, o bendras totorių žemėvaldos dydis neturėjo smarkiai keistis. Palyginti nemažai pardavimo aktų sudaryta 1802—1804 m. Pavyzdžiui, Keturiasdešimt Totorių bajorkaimyje dalį Jono ir Rozalijos Snarskių žemės įsigijo Samuelis Sobolevskis, trečdalį Kozaklarų palivarko Jonas ir Amina

⁵⁷ Дело о формах описания имений для займщиков. 1841. Часть I // LVIA. F. 391. Ap. 7. B. 4144. L. 271—272, 330—331, 391, 438, 510—511, 638.

Bairaševskiai pardavė Juozapui ir Sofijai Bairaševskiams, dalį Adamonių palivarko iš Aleksandro ir Felicijos Azulevičių įsigijo Abdula Baranovskis, pusę Junčionių kaimo iš Sofijos Chaleckos pirkto generolas leitenantas Jokūbas Baranovskis. Tik Juozapas Ščensnovičius savo žemę Bazorų bajorkaimyje pardavė ne totoriams — Antanui, Onai ir Mykolui Žarnovskiams⁵⁸.

Kartais totoriai dėl vienos ar kitos priežasties būdavo priversti palikti savo valdas. Pavyzdžiui, jie paliko Trakų apskrityje buvusį Vokės Prūdžionių palivarką, kurį pamažu užvaldė dvarininkai Dombrovskiai. Dar XVIII a. pabaigoje Elena Dombrovska, įsigijusi iš totorių tris žemės sklypus, pastatė juose degtinės varyklą, lentpjūvę ir apgyvendino žydus. Netrukus E. Dombrovska statyti ėmė visoje su jos valdomis besiribojusioje totorių žemėje, iškirto jiems priklausiusį mišką. Tai tapo pagrindine kaimynų nesantaikos priežastimi. Totoriai įteikė skundą karo gubernatoriui L. Benigsenui, o E. Dombrovska teisme iškėlė jiems bylą dėl žemės ribų⁵⁹. Neaišku, koks buvo teismo sprendimas, tačiau faktas, kad vėlesniuose šaltiniuose Vokės Prūdžionių bajorkaimis neminimas kaip totorių gyvenvietė, liudytų, jog totoriai buvo iš jos išstumti. Atrodo, kad paskutinis asmuo, pardavęs žemę šiame bajorkaimyje Trakų apskrities pakamorei Liudvikui Dombrovskiiui, buvo Totorių ulonų pulko kornetas Jonas Viosnovskis. Pardavimo aktas surašytas 1815 m.⁶⁰

XIX a. viduryje, mirus paskutiniams Vileikos apskrities Polianų palivarko savininkams iš Ulanų-Polianskių giminės, ši valda perėjo dvarininkui Aleksandrui Kagliui⁶¹. Paveldėtojams taip pat teko parduoti skolų nualin-

⁵⁸ Об устройстве в Литовских губерниях порядка // Ten pat. F. 378. BS. 1802. B. 510. D. II. L. 976, 1026—1029, 1170, 1447, 1571.

⁵⁹ Дело о татарах, живущих в оклице, называемой Татарская Вака // Ten pat. B. 174. L. 3—6.

⁶⁰ Ten pat. F. 391. Ap. 1. B. 279. L. 19.

⁶¹ Дело по приказу Правительствующего Сената о денежной претензии купца Ляховского к помещикам Уланам // Ten pat. F. 378. BS. 1852. B. 912. L. 1—2.

tą Trakų apskrityje buvusią Ordiškių valdą, kuri priklausė Abraomui ir Mustafai Korickiams, ir taip baigti trisdešimt metų trukusį bylinėjimąsi teismuose dėl kreditorių pretenzijų patenkinimo⁶². Galimas daiktas, kad tokių totorių prarastų valdų būta daugiau.

Tiesą sakant, totorių žemės valdymo problemos kaip veidrodyje atspindėjo XIX a. smulkaus bajorėlio bėdas. Žemvaldžių padėtį sunkino tai, kad jie negalėjo ūkininkauti išeidami į karo tarnybą. Totorių ulonų pulko poručikas Amuratas Kričinskis, 1798 m. iš pusbrolio išsigijęs Selcų kaimą Ašmenos apskrityje, netrukus užstatė jį žydai Natkai Aizikovičiui su sąlyga, kad pastarasis skirs jam iš metinio pelno 846 auksinus⁶³. Melechovičių palivarką Trakų apskrityje Vincentui ir Karolinai Tarnovskiams išnuomavo Mariana Kenska, kurios du sūnūs taip pat tarnavo totorių pulke. Vėliau, 1807 m., ji bylinėsis su nuomininkais dėl nuomos mokesčio ir nederliaus metu be paramos paliktų valstiečių⁶⁴.

Nenorėdamos ar nesugebėdamos ūkininkauti, moterys apskritai dažnai sudarydavo nuomos sutartis. Antai Vilniaus zemskinio ispravniko Jono Safarevičiaus našlė Elena Safarevič 1840 m. išnuomavo Kenos palivarką Vilniaus apskrityje Karolinai Leščinskai, kuri savo ruožtu perleido jį Vilniaus civilinio teismo regentui Ignui Korzonui; našlė Felicija Kričinska 1848 m. sudarė sutartį dėl Kascevičių palivarko nuomos; našlė Felicija Ulan išnuomavo Polujės palivarką Naugarduko apskrityje totoriui Asanovičiui⁶⁵.

⁶² По просьбе вдовы ротмистра Кунегунды Корицкой и помещицы Антонины Неморшанской о содействии к скорейшему разрешению Трокским уездным судом конкурсового дела // Ten pat. BS. 1850. V. 1044. L. 2—6.

⁶³ Ten pat. BS. 1802. V. 510. D. I. L. 248.

⁶⁴ Ten pat. V. 510. D. II. L. 1305; Дело по прошению Трокского повета помещицы Кенской с жалобой на советника Виленской Казенной палаты Тарновского, содержащего ее имение Мелеховиче в аренде // Ten pat. BS. 1807. V. 85. L. 23—28.

⁶⁵ Дело по жалобе дворянки Гелены Сафаревичевой на Виленский земский суд о несделании удовлетворения по делу с управи-

Būtina pabrėžti, kad moterys totorės pagal senąją LDK teisę žemės nuosavybe galėjo disponuoti taip pat laisvai kaip ir vyrai: jos galėjo ją paveldėti, nuomoti, įkeisti, parduoti ir pirkti. Galbūt joms sunkiau sekėsi apsaugoti nuosavybę nuo eksdivizijų (skolininko turto perdavimas skolintojui) ir tradicijų (skolininko turto dalies laikinas perdavimas skolintojui), ypač kai likdavo vienintelės žemės savininkės. Šiuo požiūriu tipiška yra Felicijos Kričinskos iš Achmatovičių giminės byla. XIX a. antrajame dešimtmetyje ji stoji ginti nuo vyro — Totorių ulonų pulko atsargos rotmistro Jono Kričinskio, per eksdivizijas praradusio savo valdas, kreditorių savo Bergališkių palivarko dalį Ašmenos apskrityje. Tiesa, teismo nuosprendžiu Bergališkėms taip pat buvo paskelbta eksdivizija motyvuojant tuo, kad F. Kričinska praleido teismo nustatytą terminą pateikti ieškinį dėl vyro teisės į jos paveldėtos žemės bendrą valdymą anuliavimo. Iš našlės Marianos Kričinskos už velionio vyro skolas jos paveldėtą žemę Daubutiškių palivarke tradicijos teise atėmė pulkininkas Kričinskis, kuriam priklausė trys ketvirtadaliai šio palivarko. Trečiajame dešimtmetyje eksdivizijos teismas kreditoriams atidavė našlės Elenos Kričinskos Selcų palivarką⁶⁶.

Kaip galima spręsti, iš rankų į rankasėjusių valdų savininkais dažniausiai likdavo totoriai. Tam turėjo įtakos turiniai artimų giminių ir kaimynų santykiai, tarpusavyje sudaromi paskolų sandėriai. Antai broliams Dovydai ir Jonušui Zablockiams priklausęs Zabalacio palivarkas

телем имения Кены Марциняковичем // Ten pat. F. 380. Ap. 79. B. 1200. L. 3—5, 8; Дело по просьбе вдовы ротмистра Фелицианы Кричинской о самовольном и насильном завладении участками земли ее и леса соседним владельцем Огановским // Ten pat. F. 378. BS. 1850. V. 675. L. 4—5; Дело по просьбе вдовы майора Фелицианы Улановой о разорении имения ее Полужье арендным содержанием коллежским секретарем Ассановичем // Ten pat. BS. 1853. V. 632. L. 4—5.

⁶⁶ По жалобе вдовы поручицы Кричинской // Ten pat. BS. 1821. B. 265. L. 2—3, 5, 11—12, 16—22, 26, 28.

Naugarduko apskrityje atiteko Naugarduko žemės ribų teismo teisėjui Abraomui Korickiui, kuriam Dovydas užstatė dalį palivarko, o kitą dalį už jo skolas A. Korickis tradicijos teise išreikalavo iš Jonušo paveldėtojų⁶⁷. Po Aleksandro Juzefovičiaus mirties likusius du valakus žemės Nemėžio bajorkaimyje teismo keliu dalijosi net 30 paveldėtojų ir skolintojų⁶⁸.

Panašiai tarpusavyje buvo sudaromos žemės pirkimo ir pardavimo sutartys. 1844 m. atsargos papulkininkis Ilja Kričinskis pardavė Abraomui Lebedziui Kascevičių palivarko užusienį. Tiesa, teismas uždraudė jam naudotis išigyta žeme, nes palivarkas buvo užstatytas Visuomenės globos valdyboje⁶⁹.

Tipiškas tokių sandėrių pavyzdys būtų žemės sklypų pardavimas Trakų apskrities Trakininkų kaime. 1868 m. iš Abraomo Baranovskio paveldėtojų po vieną valaką žemės išgijo Aleksandras Jakubovskis ir Machmetas Korickis, 1877 m. savo sklypą Steponui Asanovičiui pardavė Julija Talkovska, 1881 m. 20 dešimtinių žemės iš Felicijos Jakubovskos išgijo Aleksandras ir Rozalija Makulovičiai, 1884 m. tiek pat žemės Aleksandras Iljasevičius pardavė Romualdai ir Tamerlanui Januševskiams⁷⁰.

Atrodo, kad tais atvejais, kai totoriai kažkokiu būdu netekdavo valdos, ją būdavo stengiamasi išpirkti. Taip 1859 m. pasielgė Motiejus Kričinskis, iš dvarininko Zak-

⁶⁷ Дело по прошению вдовы умершего генерал-майора Улана от имени своего и нелетних Шагуновичей с жалобой на Заблоцкого за отдачу в залог фольварка Заблоце // Ten pat. BS. 1826. V. 271. L. 1—2, 4.

⁶⁸ По жалобе Сафаревичевой на Виленскую гражданскую палату, которая якобы неправильно уничтожила постановление уездного суда, представляющее ей выкупить от Фомы Михайловского традиционную часть земли фольварка Немежи // Ten pat. BS. 1835. V. 157. L. 2—5.

⁶⁹ Дело по жалобе полковницы Софии Кричинской на подполковника Илью Кричинского за неправильную продажу им части имения Каскевич // Ten pat. BS. 1844. V. 537. L. 3.

⁷⁰ Apie Trakininkų kaimo išskirstymą viensėdžiais // LVA. F. 1250. Ap. 3. V. 230. L. 11—13, 15—16.

ševskio išpirkęs Lostajaus palivarką, kuris, kaip minėta, buvo tradicinė totorių nuosavybė⁷¹.

Su žemės nuosavybės išsaugojimo problema teko susidurti Radvilų privačiose valdose gyvenusiems totoriams. Mirus paskutiniam Nesvyžiaus majorato savininkui Dominykui Radvilai, 1814 m. buvo įsteigta Radvilų valdų komisija, turėjusi sutvarkyti jo palikimą, sureguliuoti paveldėtojų bei šių valdų žeme besinaudojančių asmenų ir institucijų teisinius ir turtinius santykius.

1838 m. jėga buvo priversti atsisakyti paveldimos teisės į žemę ir sudaryti nuomos sutartis su Radvilų valdų administracija Slucko apskrities Ivanovo, Osmolovo ir Ordos palivarkuose gyvenę totoriai Aleksandrovičiai, Butleriai, Chalembekai, Jušinskiai, Korickiai ir Musičiai⁷². 1843 m. Slucko apskrities teisme jie iškėlė bylą kunigaikščiui Leonui Radvilai dėl neteisėtai nusavintų valdų, reikalavo jas grąžinti, kartu atsisakyti jau išmokėto činšo. Savo teisei į žemę įrodyti pateikė Lenkijos karalių privilegijas⁷³. Atrodo, totoriai šią bylą laimėjo, nes 1876 m. Minsko gubernijos dvarininkų sąrašė paveldimų Ivanovo ir Osmolovo valdų savininkai nurodyti Steponas Abramovičius, Aleksandras ir Suleimanas Aleksandrovičiai, Sofija Bogdanovič, Bekiras Jušinskis ir Amuratas Korickis. Jiems visiems kartu priklausė 343 dešimtinės žemės⁷⁴.

Ne vieną dešimtmetį su Radvilų valdų administracija bylinėjosi Minske gyvenę totoriai. Jie reikalavo pripažinti „amžiną ir paveldimą teisę“ į žemės sklypus, protėviams duotus už karo tarnybą. Tik valdžios spaudžiami 1817 m. totoriai sutiko sudaryti neterminuotos nuomos sutartį ir

⁷¹ По указу Правительствующего Сената с жалобой штабс-капитана Кричинского на невозвращение ему оброчных денег // LVIA. F. 378. BS. 1867. V. 541. L. 4.

⁷² Дело о возникших буйствах жителей околиц, принадлежащих Клецкой ординации при отдаче земель ординатам // BNIAM. F. 319. Ap. 1. V. 259. L. 1, 4; Dokumenty dotyczące ordynacji dawidgródzkiej // BUW OR. Sygn. 323. K. 36—37.

⁷³ Ten pat. K. 190—193.

⁷⁴ Список землевладельцев Минской губернии за 1876 год. Минск, 1877. С. 2, 3, 10, 78, 181.

„pagal senąjį paprotį“ mokėti nedidelį činšą: po 2,1 aukšino už margą ir 3 grašius už prentą žemės. Nuomos sutartyje jie įrašė sąlygą, kad „niekas netrukdyt gyventi tuose sklypuose ir naudotis žeme“. Remdamasis tradicine teise, tuometinis mūla atsisakė mokėti činšą už mečetės žemę.

Valdų administracijai triskart padidinus činšą, 1852 m. totoriai pateikė teismui „amžinąjį kontraktą“ ir atsisakė pasirašyti naują tol, kol 1865 m. valdytojas prigrasino iškeldinti visus totorius ir žemę išnuomoti kitiems asmenims. Abiem šalims susitarus, dvylikai metų buvo pasirašyti žemės nuomos kontraktai, o 1878—1881 m. nuomininkams buvo leista šią žemę išsipirkti. Tai padarė 10 Minske gyvenusių totorių šeimų⁷⁵.

Tiksliai nėra žinoma, kokią įtaką totorių žemės nuosavybės raidai turėjo bendri veiksniai, suponavę XIX a. smulkiosios bajorijos žemėvaldos raidą: baudžios panaikinimas, agrarinės krizės. J. Szumskis, rašęs apie Gardino gubernijos Sokulkos apskrities totorių žemėvaldos pokyčius XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje, pažymėjo, kad nuo baudžios panaikinimo iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios totoriams priklausiusių valdų čia sumažėjo veik per pusę. Svarbių padarinių turėjo tolydžio didėjusios žemės savininkų skolos. Neįstengdami įveikti ūkių vidaus krizės, jie būdavo priversti žemę parduoti, dažniausiai valstiečiams⁷⁶.

Taigi totorių giminės, paveldėjusios dalį žemės valdų, sudarytų iš Lenkijos ir Lietuvos valdovų dovanojimų už karo tarnybą, XIX a. jų nesustiprino. Stengdamosi išsaugoti tradicinę žemėvaldos formą, paversdamos žemę tarpusavio turtinių santykių objektu, kurį laiką jos sugebėjo išlaikyti ją savo rankose. Tačiau dėl menko ekonominio

⁷⁵ Korespondencja Prokuratorii Generalnej Poradziwillowskiej Massy i zarządu głównego dóbr ks. Witgensteina z plenipotentami w sprawie procesu z jurysdyczanami mińskimi. 1837—1880 // AGAD. AR. Dz. XVIII. Sygn. 339. K. 105—106, 137, 257—259, 573, 584, 764, 766, 768, 770.

⁷⁶ Szumski J. Min. veik. P. 92, 94.

potencialo totorių ūkiai mažai dalyvavo prekinėje rinkoje, ir iš tikrųjų jie egzistavo tol, kol išsisemdavo ūkių palaikę vidaus ištekliams. Dėl šios priežasties žemės valdymas turėjo reikšmės itin negausios totorių grupės socialinei raidai XIX a. visuomenėje.

Skaičių kalba

Istorijos šaltiniuose išlikę duomenys apie XIX a. gyvenusių totorių skaičių yra fragmentiški, kadangi Rusijos imperijoje naudoti specifiniai gyventojų apskaitos metodai neleido sukurti universalios statistikos rinkimo ir analizės sistemos. Iki penktojo dešimtmečio pabaigos atliktos gyventojų revizijos, išskyrus 1795 m., totorių veik nepalietė. Septintojoje, 1816 m., revizijoje dar aptinkama šiek tiek duomenų apie totorius činšininkus, tačiau nuo 1834 m., kai įgijo teisę įrašyti atskiruose bajorų sąrašuose, duomenų apie save jie dažniausiai nepateikdavo.

Akivaizdžiai neišsami, nesisteminga ir todėl nereprezentatyvi yra ministerijų bei įvairių institucijų konkrečiais praktiniais tikslais rinkta statistinė medžiaga. Į tai atkreipė dėmesį A. Muchlinskis, mėginęs palyginti paskelbtus oficialius duomenis. Antai, 1849 m. Vidaus reikalų ministerijos Statistikos skyriaus duomenimis, šešiose Vakarų gubernijose (Gardino, Kauno, Minsko, Podolės, Vilniaus ir Volynės) gyveno 5485 Lietuvos totoriai. 1851 m. Rusijos mokslų akademijos akademiko P. Kepeno išleistame Europinės Rusijos etnografiniame žemėlapyje jų nurodyta 5277 žmonės. 1855 m. vidaus reikalų ministro ataskaitoje pažymėti tik 3537 totoriai⁷⁷.

1863 m. Rusijos centrinis statistikos komitetas paskelbė suvestinius imperijos gyventojų apskaitos 1858 m. duomenis. Rinkinio „Rusijos imperijos statistikos lentelės“ redaktorius A. Bušenas pripažino, kad panaudotų šaltinių (įvairaus pobūdžio bajorų, miestiečių ir dvasininkų luo-

⁷⁷ Мухлинский А. Исследование о происхождении и состоянии Литовских татар. Санктпетербург, 1857. С. 44.

mų sąrašų, mokesčių knygų, policijos duomenų) informatyvumas ir patikimumas yra skirtingas⁷⁸. Iš tikrųjų, jei nebuvo visuotinių gyventojų surašymų, Rusijos statistika negalėjo atspindėti tikrosios padėties.

A. Bušeno lentelėse Lietuvos totoriai išskirti pagal tikiybą, bet ne etninę kilmę. Naudojant šį apskaitos principą nebuvo atsižvelgta į tai, kad yra totorių krikščionių. Vis dėlto, palyginti su A. Muchlinskio paskelbtais duomenimis, Vakarų gubernijų totorių musulmonų skaičius nurodytas gerokai didesnis. Gardino gubernijoje abiejų lyčių totorių miestuose pažymėta buvus 458, apskrityse — 792, Kauno gubernijoje atitinkamai 257 ir 160, Minsko — 708 ir 1659, Vilniaus — 146 ir 2270, Volynės — 22 ir 187, iš viso 6658 totoriai. Atskirai surašyti musulmonų dvasininkai ir jų šeimų nariai, kurių Gardino gubernijoje buvo 13, Minsko — 40, Vilniaus — 52 žmonės⁷⁹.

Taigi neįmanoma tiksliai nustatyti, kiek XIX a. gyveno Lietuvos totorių, lygiai taip pat neįmanoma kalbėti apie demografinius pokyčius, kuriuos lėmė gimstamumas, mirštamumas, dalyvavimas karuose ir kiti veiksniai. Geriausiu atveju galima daryti prielaidą, kad jų galėjo būti užfiksuota 4—7 tūkstančiai. Lietuvos totorių bendruomenė buvo gan uždaras socialinis organizmas ir nepasipildė iš šalies. Priešingai, atsimetę nuo islamo jos nariai asimiliavosi ir atsidūrė už bendruomenės ribų. Būtinai atsižvelgti į giminių išnykimą, nors šio reiškimo mastas ir padariniai tebėra nežinomi. Kai XIX a. viduryje Vilniaus bajorų deputacija sudarė Heroldijoje patvirtintų ir nepatvirtintų giminių sąrašą, buvo pažymėta, kad nuo antrojo dešimtmečio liko nežinomos vienos Rizvanovičių giminės šakos (12 vyrų), nuo ketvirtojo dešimtmečio — Radeckių giminės (13 vyrų) bylos, nes visi pretendentai į bajorystę išmirė⁸⁰. Nepavyko aptikti bent

⁷⁸ [Бушен А.] Статистические таблицы Российской империи. С. 153—157.

⁷⁹ Ten pat. P. 226—227, 268—269.

⁸⁰ Алфавитный список татарских родов [фрагменты], утвержденных и неутвержденных в дворянстве // LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 8—9.

užuominos, kad Lietuvos totorių bendruomenę per santuokas būtų papildę Rusijos musulmonai, nors Lietuvos miestų įgulose tarnavo nemažai Pavolgio musulmonų. Bendruomenės etnokonfesinį uždaramą liudija nepažeista giminiavimosi tradicija. Vedybos su ne bendruomenės nariu visuose totorių sluoksniuose — reiškinys retas, galima sakyti, netipiškas. Pasiryžusieji mišriai santuokai būdavo priversti nutraukti ryšius su bendruomene. Taigi jos narių skaičius objektyviai turėjo menkai keistis. Pavyzdžiui, Vilniaus ir Kauno gubernatorių šeštojo dešimtmečio ataskaitos veikia rodo šio skaičiaus kitimo netolygumus. 1861 m. ataskaitų duomenimis, Vilniaus gubernijoje gyveno 2528, 1865 m. — 2473, 1867 m. — 2629 totoriai, Kauno gubernijoje atitinkamai 538, 712 ir 435 (1868 m.)⁸¹. Sunku spręsti, kiek ši informacija patikima.

Lietuvos totorių neįmanoma išskirti iš XIX a. aštuntojo dešimtmečio—XX a. pradžios Kitatikių reikalų departamento rinktos statistikos. Siekdamas nustatyti bendrą musulmonų skaičių, departamentas neatsižvelgė į jų etninės kilmės skirtumus, todėl Vakarų gubernijose skaičiaus tiek vietinius musulmonus, tiek atvykėlius, kurie nesietini su Lietuvos totorių bendruomene. Departamento duomenys rodo, kad 1878 m. Vakarų gubernijose buvo 6968, 1885 m. — 7264, 1891 m. — 7325, 1900 m. — 9616, 1905 m. — 9591, 1909 m. — 8935 musulmonai⁸². Jų daugėjimą ir skaičiaus svyravimus suponavo Vakarų gubernijose dislokuotos kariuomenės tautinė sudėtis. Atviras tebėra klausimas, ar šių rodiklių dinamikai turėjo reikšmės demografiniai pokyčiai, vykę totorių bendruomenėje.

Remiantis ne mažiau fragmentiškais duomenimis galima daryti išvadą, jog šiek tiek keitėsi Lenkijos Karalystėje gyvenusių totorių skaičius. Antai Religijos ir vi-

⁸¹ Копии отчетов и обзоров Виленских и Ковенских губернаторов за 1861, 1863—1865, 1867—1869 гг., снятые в Центральном государственном историческом архиве в Ленинграде // Lietuvos istorijos instituto rankraštynas. Nr. 183. P. 7, 9, 102, 130, 188.

⁸² Статистика магометан Таврического округа. 1876—1910 // RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 1143. L. 20, 124, 155, 204, 225, 232.

suomenės švietimo reikalų komisijos 1860 m. ataskaitoje pažymėta, kad „nuolat krašte gyvenančių musulmonų tikybos išpažinėjų“ Augustavo ir Liublino gubernijose buvo 294, 1861 m.— 307 žmonės⁸³.

Suvalkų gubernijos 1881 m. atmintinės knygos III dalyje „Suvalkų gubernija oficialiais duomenimis per pastaruosius dešimt metų (1870—1880)“ keli puslapiai buvo skirti totoriams. Autorių teigimu, anuometinėje gubernijoje 1824 m. gyveno 300 (iš tikrųjų tiek totorių galėjo būti visoje Lenkijos Karalystėje), 1857 m.— 155, 1880 m.— 120 totorių⁸⁴. Vėliau, 1911 m. duomenimis, jų bus 158 žmonės⁸⁵. Kai kurie XIX a. statistikos ypatumai verčia abejoti šių duomenų reprezentatyvumu, tačiau jie neturėtų iškraipyti bendro vaizdo.

Iš visų XIX a. šaltinių, kuriuose randama statistikos duomenų apie Lietuvos totorius, išskirtina P. Kepeno Europinės Rusijos etnografiniam žemėlapiui rinkta medžiaga. Ir ne todėl, kad šiame darbe panaudota metodika ženkliai skyrėsi nuo kitų arba tarp rinktų, analizuojamų ir apibendrinamų pirminių duomenų esama tokių, kurie leistų kalbėti apie reprezentatyvią statistiką. Tiesa, P. Kepenas naudojosi 1849 m. miestų ir apskričių policijos bei bajorų vadovų pateiktais duomenimis, kuriuos pats pripažino gan išsamiais. Bent neabejojo, kad apie Gardino gubernijoje gyvenusius totorius duomenys surinkti „kuo kruopščiausiai“⁸⁶.

P. Kepeno surinkta medžiaga vertinga tiek dėl statistikos, tiek dėl to, kad jis smulkiai sužymėjo Gardino, Minsko ir Vilniaus gubernijose XIX a. viduryje Lietuvos totorių gyventas vietas. Palyginti su XVIII a. pabaigos revizija, šie duomenys praplečia žinias apie totorių gy-

⁸³ Akta dotyczące sprawozdań Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z lat 1860, 1861, 1864 // AGAD. III Rada Stanu. Sygn. 16 a. K. 124—125, 207.

⁸⁴ ПКСГ на 1881 год. Сувадки, 1880. III отделение. С. 38—39.

⁸⁵ ПКСГ на 1911 год. Сувадки, 1912. С. 17.

⁸⁶ Об издании этнографической карты Европейской России // GGDVA. F. 1. Ap. 1. B. 8. L. 44—45.

venamąjį arealą ir kol kas yra vienintelis žinomas šaltinis, leidžias nustatyti totorių migracijos kryptis ir jų kolonijų raidos tendencijas. Ryškiausia jų — laipsniškas totorių telkimasis miestuose ir miesteliuose. Itin didelį mastą šis procesas įgijo Minsko gubernijoje. Palyginti su 1795 m., pastebimai išaugo Naugarduko kolonija (1795 m.— 242, 1849 m.— 375 žmonės), kuri kartu su Minsko kolonija (351 totorius) sudarė didžiausias Lietuvos totorių gyvenvietes Vakarų gubernijose. Faktiškai nepadaugėjo totorių Mire (1795 m.— 93, 1849 m.— 96 žmonės), tačiau formavosi didesnės kolonijos į pietus ir pietryčius nuo Minsko. Dukoroje gyveno 60 totorių, Klecke — 88, Kopyliuje — 56, Liachovičiuose — 234, Naujojoje Myšoje — 96, Smilavičiuose — 174, Uzdoje — 127 totoriai. Visos kolonijos, išskyrus Smilavičių, atsirado XIX a. Nuo- dugniau nepatyrinėjus sunku pasakyti, kokios buvo šių miestelių teiktinumo priežastys, tačiau faktas, kad 1849 m. miestuose ir miesteliuose gyveno apie 83,2% Minsko gubernijos totorių, verčia manyti, jog totorių ryšys su žeme sparčiai silpnėjo.

Gardino gubernijoje didžiausia totorių kolonija buvo išlikusi Slanime (1797 m.— 93, 1849 m.— 259 žmonės). Nedidelės jų kolonijos taip pat įsisteigė Skidliuje (82 žmonės) ir Svisločėje (37 žmonės). Šios gubernijos miestuose ir miesteliuose gyveno apie 45,5% totorių.

Ilgiausiai ryši su žeme išlaikė Vilniaus gubernijos totoriai. P. Kepeno surinktoje medžiagoje nėra duomenų apie Vilniaus totorius, tačiau apskritai miestiečių procentas buvo nedidelis (24,5). Dauguma jų nekompaktiškomis grupėmis kūrėsi Švenčionių ir Vileikos apskričių miesteliuose. Kiek didesnės kolonijos buvo Gorodoke (41 žmogus) ir Medile (61 žmogus). Nuo migracijos į miestus Vilniaus gubernijos totorius sulaukė tai, kad čia buvo palyginti daug totorkaimių⁸⁷.

⁸⁷ Виленская губерния (записки П. Кеппена) // Ten pat. F. 2. Ap. 1. B. 159. L. 48, 53—56, 57—59; Минская губерния // Ten pat. B. 173. L. 11—12; Гродненская губерния // Ten pat. B. 153. L. 25.

1897 m. Rusijos imperijoje pirmą kartą buvo atliktas visuotinis gyventojų surašymas. Sudėtingoje jo progromoje Lietuvos totoriai nebuvo išskirti kaip atskira gyventojų kategorija. Remdamiesi tikybos kriterijumi, juos surašė kartu su musulmonais, kurių Vakarų gubernijose taip padaugėjo, kad neturint papildomų šaltinių neįmanoma nustatyti Lietuvos totorių ir kitų musulmonų santykio. Per surašymą Gardino, Kauno, Minsko ir Vilniaus gubernijose jų iš viso pažymėta 14 645 žmonės.

Galbūt apytikslį jų skaičių atspindėjo pagal tikybos ir gimtosios kalbos požymį sudarytos lentelės. Gardino gubernijoje buvo surašytas 3731 musulmonas, iš jų 2074 nurodė, kad gimtoji kalba yra totorių, 1657 — rusų ir baltarusių, 9 — lenkų. Kauno gubernijoje iš 1920 musulmonų totoriškai kalbėjo 1389, rusiškai ir baltarusiškai — 466, lenkiškai — 27, lietuviškai — 7, Minsko gubernijoje iš 4619 atitinkamai 4059, 506 ir 2. Vilniaus gubernijoje iš 4375 musulmonų 1499 gimtąją kalbą nurodė totorių, 2715 — rusų ir baltarusių, 125 — lenkų ir 16 — lietuvių⁸⁸.

Žinant, kad neturėję gimtosios kalbos Lietuvos totoriai vartojo vietos gyventojų kalbas, būtent baltarusių ir lenkų (ginčytina, ar lietuvių kalba buvo vartojama), taip pat rusų, galima išskirti slavų kalbų grupės musulmonus ir manyti, kad per visuotinį gyventojų surašymą taip buvo įrašyti Lietuvos totoriai. Visose keturiose gubernijose šiai grupei priklausė 5507 žmonės.

Apžvelgti XIX a. statistikos šaltiniai, jeigu iš jų nereikalaujama visiško tikslumo, vis dėlto teikia informacijos, kuri leidžia pamatyti, kokia maža buvo Lietuvos totorių bendruomenė.

⁸⁸ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. IV. Виленская губерния. Санктпетербург, 1904. С. 58—59, 63; Т. XI. Гродненская губерния. Санктпетербург, 1903. С. 100—101, 108—109; Т. XIII. Ковенская губерния. Санктпетербург. С. 78—79, 86—87; Т. XXII. Минская губерния. Санктпетербург, 1904. С. 78—79, 86—87.

PABAIGOS ŽODIS

Savitos kilmės, papročių ir gyvenimo būdo Lietuvos totorių etnokonfesinė bendruomenė niekuomet nesireiškė kaip savarankiška, istorijos įvykiams ir procesams, visuomenės raidai įtakos turėjusi jėga. Totoriai iš esmės buvo ateiviai — kariai samdiniai, LDK valdovų malone suteiktomis teisėmis ir nustatytais pareigomis visuomenėje užėmę apibrėžtą vietą, kuri, žlugus Lenkijos ir Lietuvos valstybei, ėmė prarasti socialinę reikšmę. Jiems iškilo grėsmė netekti egzistencinio saugumo garantijų.

Politinę ir pilietinę totorių orientaciją į naujus valdovus lėmė per amžius įgyta kolektyvinė patirtis, kad jų padėties visuomenėje stabilumas priklauso nuo santykių su valdžia ir jos pozicijos totorių atžvilgiu. Sutelktos bendruomenės jėgos, kurioms atstovavo jos elitas, bandė ieškoti atramos įtakinguose sluoksniuose, su kurių pagalba tikėjosi išspręsti bendruomenei aktualias problemas. Tai, kad buvo išklaudyti ir paremti, neprieštaravo Rusijos imperijos strateginės unifikacinės politikos pavergtose žemėse tikslams. Palankumu ir nuolaidomis totoriams ji siekė išsiugdyti lojalius ir patikimus valdinius.

Aktyviai stengdamiesi neprarasti senųjų, artimų bajorų luomui teisių ir privilegijų, totoriai XIX a. pasiekė savotiškai paradoksalią rezultatą. Iš tikrųjų jų nepalietė valdžios veiksmai, nukreipti prieš smulkiąją, iš luomo eliminuojamą bajoriją. Priešingai, suteikta galimybė įrodinėti bajorystę jos pripažinimo ir net nepripažinimo atveju daugumai totorių leido pasijusti esant vienos privilegijuotos visuomenės dalimi. Feodalinės luominės san-

tvarkos sąlygomis tai buvo garantija, kad jie neliks nustumti į visuomeninių santykių pakraštį.

Dar stipriau pajusti integralinę vienybę su visuomene, kurioje gyveno, totoriams padėjo bajorystės suteiktos teisės. Jie galėjo dalyvauti seimeliuose, užimti renkamasias tarnybas, spręsti, kiek leido valdžios įvesti apribojimai, bajorų luomo vidaus reikalus. Užimdami vietas valstybės tarnyboje, nekreipdami dėmesio į tai, kad tarnavo svetimai valstybei, jie galėjo siekti karjeros ir pakankamai stabiliai įsitvirtinti vidutiniuose visuomenės sluoksniuose, kuriems priklausė valdininkija ir karininkija.

Nuo galutinės integracijos, visiško susitapatinimo su Lietuvos visuomene totorius saugojo bendruomenės vidaus ryšiai, kuriuos stiprino visuomenės ir pačių totorių suvokiamas etninės kilmės ir tikybos atskirumas. Šis atskirumas trukdė svetimoms įtakoms intensyviai skverbtis į totorių religinio gyvenimo organizavimą, tradicijas ir papročius. Be to, glaudūs kilmės ir giminystės ryšiai, kolektyvinių interesų prioritetas palaikant santykius su valdžia ir visuomene saugojo totorius nuo visiškos asimiliacijos. Nuo bendruomenės dėl vienos ar kitos priežasties atskilę asmenys negalėjo tapti rimta, tradicinius ryšius ir etnokonfesinę izoliaciją griauančia jėga.

Etninio ir tikybos atskirumo padarinys buvo Lietuvos totorių atgimimo sąjūdis XX a.—vėlesnės, tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų veikusios, kartos savivokos ir saviraiškos vaisius.

PRIEDAI

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Lietuvos totorių sąjūdis	2. Lietuvos totorių sąjūdis	3. Lietuvos totorių sąjūdis	4. Lietuvos totorių sąjūdis	5. Lietuvos totorių sąjūdis	6. Lietuvos totorių sąjūdis	7. Lietuvos totorių sąjūdis	8. Lietuvos totorių sąjūdis	9. Lietuvos totorių sąjūdis	10. Lietuvos totorių sąjūdis
1. Lietuvos totorių sąjūdis	2. Lietuvos totorių sąjūdis	3. Lietuvos totorių sąjūdis	4. Lietuvos totorių sąjūdis	5. Lietuvos totorių sąjūdis	6. Lietuvos totorių sąjūdis	7. Lietuvos totorių sąjūdis	8. Lietuvos totorių sąjūdis	9. Lietuvos totorių sąjūdis	10. Lietuvos totorių sąjūdis
1. Lietuvos totorių sąjūdis	2. Lietuvos totorių sąjūdis	3. Lietuvos totorių sąjūdis	4. Lietuvos totorių sąjūdis	5. Lietuvos totorių sąjūdis	6. Lietuvos totorių sąjūdis	7. Lietuvos totorių sąjūdis	8. Lietuvos totorių sąjūdis	9. Lietuvos totorių sąjūdis	10. Lietuvos totorių sąjūdis

LIETUVOS TOTORIŲ SĄJŪDIO VEIKIMŲ LAIKAVARŽIS

1910-1915

ĮRODINĖJUSIŲ BAJORYSTĖ TOTORIŲ GIMINIŲ SĄRAŠAS

1 lentelė

Pavardė	Herbas ¹	Bajorų deputacija	Pirmasis bajorystės įrodymas	GK ² dalis	Papildomas bajorystės įrodymas	Bajorystės įrodymas po 1840 m.	Pripažinti (nepripažinti) Heroldijoje	Saltiniai
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Abrahimovičiai	Ulanickių (<i>Ułanicki</i>)	Minsko	1824 03 29	TS ³				BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 9. L. 53—56
Abramovičiai		Vilniaus	1819 11 20					LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 273. L. 9—11
Abramovičiai-Radlinskiai	Dolenga (<i>Dołęga</i>)	Vilniaus	1819 04 29	I				LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 274. L. 3—5
Abunevičiai	Niečuja (<i>Nieczuja</i>)	Vilniaus	1819 10 20				1854 09 29 (nepripažinti)	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 26; B. 1007. L. 2
Achmatovičiai	Inkaras (<i>Kotwica</i>) Achmatas (<i>Achmat</i>)	Vilniaus LKH ⁴	1817 12 11 1839 01 10/22 06 30/ 07 12				1849 03 05	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 26; B. 854. L. 180 AGAD. II RS. Sygn. 153. L. 77, 112; Sygn. 154. L. 63; RVIA. F. 1343. Ap. 38. B. 1480. L. 3—4
Adamovičiai	Leliva (<i>Leliwa</i>)	Vilniaus Balstogės	1834 05 25 1834 11 13				1835 08 31 (nepripažinti)	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 4—5; Ap. 9. B. 125. L. 13
Adzikovičiai		Gardino						BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 2294. L. 24
Alejevičiai	Strėlė (<i>Strzałą</i>)	Vilniaus	1819 05 14	I		1858 04 24	1860 07 06	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 571. L. 3— 4, 67—72, 80—81
Aleksandrovaičiai	Stšeniava (<i>Strzeniawa</i>)	Vilniaus	1819 11 08	TS			1852 12 24	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 26; B. 1007. L. 3
	Aleksandrovaičių (<i>Aleksandrowicz</i>)	Minsko	1818 12 13 1821 06 23	TS I	1823 07 04 TS 1823 07 02 TS			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 14; B. 96. L. 1—4, 23—29, 31—36
Asanovičiai	Lankas (<i>Łuk</i>)	Vilniaus	1819 12 19	TS			1850 07 12	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 2, 26; B. 1007. L. 19;

¹ Lietuvių kalboje nėra herbų pavadinimų atitikmenų. Lentelėje jie pateikiami remiantis šiuo principu: prasmieniai pavadinimai verčiami į lietuvių kalbą; prie pavadinimų, susijusių su pavardėmis ir vardais, pridedama lietuviška galūnė; kovos šūkių arba neaiškios kilmės pavadinimai pateikiami transkribuota ir originalo forma.

² GK — genealogijos knyga.

³ TS — totorių sąrašas.

⁴ LKH — Lenkijos Karalystės Heroldija.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	
	Akšakas (Akszak)	Vilniaus	1819 12 17	TS				RVIA. F. 1343. Ap. 16. B. 650. L. 11—13	
	Amadėjus (Amadej)	Minsko	1824 01 31	TS		1859 11 28		BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 73. L. 9—12, 63—66	
224	Azulevičiai	Strėlė (Sirzaia)	Minsko	1802 12 03	I			BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 22. L. 4—5	
		Aliabanda (Alabanda)	Vilniaus	1805 02 19 1819 11 20	I TS			RVIA. F. 1343. Ap. 16. B. 650. L. 6—7; LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 876. L. 48—50; B. 1007. L. 6	
	Bairaševskiai	Lankas (Łuk)	Vilniaus Gardino	1817 10 10 1819 12 09	I			LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 275. L. 4, 18, 20; RVIA. F. 1343. Ap. 17. B. 404. L. 5—6	
		Balstogės	1823 03 18						
	Bairulevičiai	Dolenga (Dołęga) Balnakilpė (Strzemię)	Vilniaus Vilniaus	1819 11 17 1817 10 26	TS			LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 276. L. 27— 30; B. 854. L. 179	
15—535	Baniutičiai	Pogonia-3 (Pogonia-3)	Minsko	1823 11 03	TS			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 75—80	
	Baranovskiai	Tuhanas (Tuhan)	Vilniaus	1819 05 06 1819 05 23 1819 05 24	I	1832 08 10		LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 919. L. 11 LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 1 LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 575. L. 5—6, 32, 99—104, 121; Ap. 6. B. 458. L. 23 RVIA. F. 1343. Ap. 30. B. 3246. L. 3; Ap. 38. B. 2230. L. 4	
			Gardino	1824 03 30 1839 01 28	I		1859 07 29	1860 12 01	
225	Baranovskiai- Michalovskiai	Zalys (Wąz)	Vilniaus	1824 03 30 1839 01 28	I		1843 01 30	1850 03 07	
	Bazarevičiai		Vilniaus	1817 10 20 1819 12 04	I			1851 06 19	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 26; B. 854. L. 173; Ap. 9. B. 125. L. 1, 3
			Minsko	1808 01 20		1823 07 27		1850 03 29	BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 14, 237
	Bazarevskiai	Sverčekų (Świerczek)	Vilniaus	1817 12 14		1832 10 31 1834 07 07		1833 12 31 1842 08 07 1852 10 31	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 26; B. 854. L. 180— 181; Ap. 9. B. 125. L. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Baženskių (Bažeński)	Minsko	1815 11 25	TS	1825 02 14	1859 03 14	1863 05 23	BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 14; B. 96. L. 185—192; Ap. 2. B. 81. L. 118—121, 132, 173, 265
Beganskiai	Mėnulis (Miesiac)	Vilniaus	1819 12 17				1853 04 15	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 26; Ap. 9. B. 125. L. 2
Biciutkos		Minsko	1820 01 22	TS	1823 07 09			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 14; B. 96. L. 53—57
Bogdanovičiai	Lada (Łada)	Vilniaus	1819 12 04 1819 12 07	TS	1834 04 27	1860 03 29	1866 04 22 (nepripa- žinti)	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 277. L. 1—3; B. 278. L. 11, 18, 61, 170
Bogdanovičiai	Niezgoda (Niezgoda)	Vilniaus	1819 12 03 1819 12 07	TS	1835 07 10		pripažinti	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 277. L. 37; B. 278. L. 140; B. 1007. L. 11; Ap. 9. B. 125. L. 1
	Lankas (Łuk)	Vilniaus	1819 12 04	TS				
		LKH	1859 09 12/24					RVIA. F. 1343. Ap. 38. B. 85. L. 4
Boguševičiai	Godzava (Godzawa)	Minsko	1819 10 17	TS	1823 07 04 1833 11 04			BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 258. L. 113—116, 170
Bučackiai	Abdankas (Abdank)	Balstogės	1822 03 02					RVIA. F. 1343. Ap. 24. B. 2606. L. 10
	Tarakas (Tarak)	LKH	1838 05 11/23					AGAD. II RS. Sygn. 147. L. 1, 8, 11, 12, 55
Butleriai	Butlerių (Butler)	Vilniaus	1819 12 11		1837 09 25			LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 2.
Chaleckiai	Chaleckių (Chalecki)	Vilniaus	1819 05 20		1834 07 18	1855 03 10	1856 03 03	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 5. L. 1, 6, 130
Chalembekai	Žaltys (Wąż)	Minsko	1821 11 06	I	1824 08 22 TS	1836 03 10		BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 11—13, 155—158; Ap. 2. B. 3385. L. 92—94, 135
Chasenevičiai	Godziemba (Godziemba)	Minsko	1820 01 22	I	1823 11 13 TS	1833 01 07		BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 81—85; B. 91. L. 14; Ap. 2. B. 3384. L. 1—4, 61—63, 91
Chazbejevičiai	Dievo Valia (Boże Wola)	Vilniaus	1819 05 31	TS	1832 09 16	1843 12 20	1835 09 30 1850 11 30	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 4. L. 4, 99— 100; Ap. 9. B. 125. L. 12
Churamovičiai		Volynės	1803 12 31	VI				RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 150

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Čimbajevičiai	Radvanas (Radwan)	Vilniaus	1819	TS	1835 02 14	1830	1830 11 30	LVIA. F. 391. Ap.
		LKH	11 17 1857 07 11/23		1835 08 10	1813	1832 03 30	1. B. 1767. L. 153
		Gardino						BNIAM. F. 319.
								Ap. 2. B. 2294. L.
								24
Daškevičiai		Volynės	1803	VI				RVIA. F. 1343.
			12 15					Ap. 57. B. 93. L.
								145—146
Davidovičiai	Strėlė (Strzała)	Vilniaus	1819		1835 02 20	1851	1852 05 22	LVIA. F. 378. BS.
			12 17			12 20		1852. B. 143. L.
								14—15; F. 391. Ap.
								9. B. 125. L. 4
Dovgialos	Kaišylai (Kayszylų)	Vilniaus	1819	I	1835 07 03			LVIA. F. 391. Ap.
			05 05					1. B. 1284. L. 5;
								Ap. 9. B. 125. L. 4
Dzenajevičiai	Kirvis (Topor)	Vilniaus	1819	TS				LVIA. F. 391. Ap.
			12 03					1. B. 292. L. 2, 3
		Kauno				1859	1860 11 28	RVIA. F. 1343. Ap.
						11 05		20. B. 1664. L. 18,
								22, 30—31

Eljaševičiai	Rudnica arba Nastemp	Vilniaus	1817	I	1835 07 11		1871 07 14	LVIA. F. 391. Ap.
			10 02				(nepripa- žinti)	1. B. 281. L. 107, 148, 235—236
	(Rudnica v. Nastemp)		1820	TS				
			07 30					
Gembickiai		Vilniaus	1819			08 30	1859 06 11	RVIA. F. 1343.
			10 18			1820	1860 03 01	Ap. 19. B. 1196. L.
			1819			1858	1858 12 03	BNIAM. F. 319.
			12 17			04 02		Ap. 2. B. 692. L.
								34—35, 154
Iljasevičiai	Ilgovskių (Ilgowski)	Vilniaus	1819	TS	1834 10 20			LVIA. F. 391. Ap.
			10 02					1. B. 289. L. 3— 4; Ap. 9. B. 125. L. 4
	Leliva (Leliwa)	Minsko	1820	I	1824 09 02			BNIAM. F. 319.
			03 24		TS			Ap. 1. B. 91. L. 14;
					1834 04 18	1871	1872 03 13	B. 96. L. 159—162;
						10 16	(nepripa- žinti)	Ap. 2. B. 1271. L.
								57—60, 80—81, 161—168, 178—178
Jablonskiai	Jasenčikų (Jasieńczyk)	Vilniaus	1819		1832 09 12		1850 07 05	LVIA. F. 391. Ap.
			03 26					1. B. 702. L. 31;
		Minsko	1817					Ap. 9. B. 125. L. 13
			07 21					BNIAM. F. 319.
								Ap. 1. B. 91. L.
								14; Ap. 2. B. 3702.
								L. 1—2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
230	Jakubovskiai	Kirvis (Topor)	Vilniaus	1819	TS			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 217—221; B. 96. L. 163—172
				10 25, 11 28, 12 23				
			Minsko	1806		1824 09 30	1849 04 29	LVIA. F. 378. BS. 1851. B. 73. L. 23; F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 13
				01 31		TS		
	Jalomovskiai	Nalenčas (Nalecz)	Minsko	1824	TS			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 121—124
				04 01				
	Jančlurai	Akšakas (Akszak)	Vilniaus	1819				LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 13; B. 1007. L. 4
				11 11				
	Jankevičiai	Pomian (Pomian)	Minsko	1824	TS			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 125—128
				04 23				
	Janovičiai-Cainiskiai	Dzida (Dzida)	Gardino, vėliau — Vilniaus	1819 12 19			1859 08 20	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 1184. L. 1, 13, 30, 32—33
	Jansevičiai		Volynės	1803	VI			RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 146
				12 15				
	Januševskiai	Dombrova (Dombrowa)	Vilniaus	1819				LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 13
				11 08			1852 07 25 1853 03 10	
231	Jasinskiai	Strėlė (Strzala)	Vilniaus	1819	I			LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 1334. L. 46—47; B. 1479. L. 1—3, 15; Ap. 9. B. 125. L. 13
				05 12 1819 11 18	TS			
				11 29				
		Sas (Sas)	Minsko	1824	TS			BNIAM. F. 319, Ap. 1. B. 96. L. 137—142; Ap. 2. B. 3798. L. 60—63
				07 23				
	Jezerskiai	Kirvis (Topor)	Vilniaus	1819	TS			LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 282. L. 1, 7
				12 29				
	Jušinskiai	Garčinskių (Garczyński)	Minsko	1819	VI			RVIA. F. 1343. Ap. 34. B. 1075. L. 2—9; BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 143—154; Ap. 2. B. 3693. L. 97—100, 112
				10 28				
	Juzefovičiai	Lankas (Łuk)	Vilniaus	1819				LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 13; B. 1007. L. 5
				11 17				
		Radvanas (Radwan)	LKH	1839 05 30/06 11 1841 05 01/13				AGAD. II RS. Sygn. 154. L. 48, 49; Sygn. 157. L. 97, 221, 222
			Podolės	1817	VI			RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 151, 186, 200
				06 23				

1	2	3	4	5	6	7	8	
232	Kalinos		Vilniaus, nuo 1846 m.—Kauno	1819 12 03				L VIA. F. 391. Ap. 1. B. 290. L. 1—2; Ap. 9. B. 125. L. 5
	Kasimovičiai		Volynės	1803 12 15	VI			R VIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 146
	Kenskių- Minkevičiai	Radvanas (Radwan)	Vilniaus	1817 06 08	I		1853 02 09 (nepripa- žinti)	L VIA. F. 391. Ap. 1. B. 288. L. 49—50
			Podolės	1819 07 04	VI			R VIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 239—240
	Konopackiai	Konopackių (Konopacki)	Minsko	1819 10 13		1823 07 10 TS 1832 11 02		BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 1517. L. 95—98, 163
	Korickiai	Korica (Korica)	Vilniaus	1819 02 24	I			R VIA. F. 1343. Ap. 23. B. 6785. L. 5; B. 6790. L. 12—17;
				1820 07 08	TS			L VIA. F. 391. Ap. 1. B. 291. L. 10—11
			Gardino	1834 01 17	TS			
		Veršis (Ciołek)	Minsko	1819 01 21		1824 10 25 TS	1849 08 31	1855 04 21 R VIA. F. 1343. Ap. 23. B. 6794. L. 1, 62—69, 77, 104, 106; BNIAM. F.
								319. Ap. 1. B. 91. L. 14; B. 96. L. 173—174
233	Korsakai		Vilniaus	1819 06 04	AI	1835 02 14		L VIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 28; Ap. 9. B. 125. L. 5
	Kozakevičiai		Vilniaus	1819 12 23			1846 11 30 (nepripažinti) vėliau(?) pripažinti	L VIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 5
		Lankas (Łuk)	Volynės	1803 12 16	VI			R VIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 145, 146
	Kričinskiai	Radvanas (Radwan)	Vilniaus	1819 03 08	I	1828 12 19 1830 01 08 1834 05 16 1837 07 05 1838 06 14 1843	1845 05 29	1850 11 30 R VIA. F. 1343. Ap. 23. B. 9209. L. 19—22; B. 9212. L. 2; B. 9214. L. 10; L VIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 28; Ap. 9. B. 125. L. 5
			LKH					
	Krinickiai		Vilniaus	1819 12 17			1850 11 30	L VIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 146; Ap. 9. B. 125. L. 5
	Kšečovskiai		Gardino	1820 10 19	TS			R VIA. F. 1343. Ap. 23. B. 8847. L. 13—14
	Kurmanovičiai	Tšaska (Trzaska)	Minsko	1824 01 29	TS			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 101—102; Ap. 2. B. 1670. L. 50—52

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Kurmanovičiai- Bazarevičiai		Minsko	1823 06 27	TS				BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 15—23
Kustinskiai	Strėlė (Strzala)	Vilniaus, Minsko (nuo 1854 m.)	1819 11 07	TS			1820 11 30	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 286. L. 10; Ap. 9. B. 125. L. 5; BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 1677. L. 3—5
Lebedziai		Vilniaus	1819 09 20	VI	1835 08 03			LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 28; Ap. 9. B. 125. L. 5
Ledzinskiai		Gardino		AI				1860 07 17 (pripažinti)
Leliakiai		Volynės	1803 12 16	VI				BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 2294. L. 24
Lomninskiai		Volynės	1803 12 15	VI				RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 148
Lovčickiai	Sas (Sas)	Vilniaus	1817 09 29	I				RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 146 LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 285. L. 5—6
Makoveckiai	Pomian (Pomian)	Vilniaus	1820 11 13					LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 919. L. 13; Ap. 9. B. 125. L. 7
Makulovičiai	Ancuta (Ancuta)	Vilniaus	1819 05 20					LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 919. L. 14
Meišutovičiai	Leliva (Leliva)	Vilniaus	1819 09 20	TS		1861 05 26		LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 283. L. 5—8, 102
Melechai	Bičiulis (Przyjacieł)	Vilniaus	1817 10 19 1817 10 24		1832 10 26		1850 11 30	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 28; B. 854. L. 172, 177; Ap. 9. B. 125. L. 6
Michalovskiai	Radvanas (Radwan)	Vilniaus	1817 10 26				1854 03 16	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 28; B. 854. L. 179
Milkamanovičiai	Perverta strėle širdis (Serce strzałą przebite)	Vilniaus	1819 12 11				pripažinti	LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 7
Milkovskiai		Gardino		TS				BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 2294. L. 24
Miskevičiai	Pravdičius (Prawdźic)	Minsko	1821 11 04	I	1824 01 03 TS			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 7—10; B. 96. L. 97—100; Ap. 2. B. 1950. L. 58, 81—84

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Mucharskiai		Gardino	1851 01 03					BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 2294. L. 24
Muchlios	Rudnica (Rudnica)	Vilniaus, vėliau — Minsko	1819 10 13	TS		1851 07 12 1851 11 03 1858 04 26	1861 06 21	BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 2173. L. 16—19, 23—24, 86, 177
Muchos		Podolės	1822— 1823	I				RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 186, 217
Muchos-Kenskiai	Dževica (Drzewica)	Minsko	1819 12 04 1819 09 13					LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 1007. L. 1; Ap. 9. B. 125. L. 7
Muravskiai	Lankas (Łuk)	Vilniaus	1818 02 28					BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 2169. L. 13, 25
		Vilniaus	1819 12 04	TS				
		Vilniaus	1819 10 18 1819 11 22					LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 7
Murzos Murzličiai	Lankas (Łuk)	Vilniaus	1819 05 03	I		1857 08 13	1858 07 28	LVIA. F. 391. Ap. 7. B. 195. L. 11;
		LKH	1843 10 23/ 11 04					RVIA. F. 1343. Ap. 25. B. 6253. L. 7, 32, 46; Ap. 38. B. 1481. L. 1
Musičiai	Leliva (Leliwa)	Minsko	1820 03 23	I	1824 07 04	1855 12 23 1857 12 09	1879 07 18	BNIAM. F. 391. Ap. 1. B. 96. L. 129—132; Ap. 2. B. 2168. L. 1—4, 234, 289
				TS	1834 07 09	1869 02 23		
Mustafičiai	Mėnulis (Miesiąc)	Vilniaus	1819 03 23			1868 10 30	1869 12 15 (nepripa- žinti)	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 284. L. 20, 28, 101—102
Obulevičiai (Abulevičiai)	Radvanas (Radwan)	Gardino	1821 12 31	TS				BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 2294. L. 18—19, 24
Poltorakevičiai (Pultorakevičiai)	Sas (Sas)	Vilniaus	1817 10 10		1832 09 30			LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 854. L. 168; Ap. 9. B. 125. L. 7
Poltoržickiai	Širdis (Serce)	Vilniaus	1819 12 04	TS		1853 12 16	1854 08 26	RVIA. F. 1343. Ap. 27. B. 4709. L. 4, 56—60, 64—67; LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 1316. L. 17—20; B. 1480. L. 6—9
Pultoržickiai		Vilniaus	1819 12 17					LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 8

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Radeckiai	Radvanas (Radwan)	Vilniaus	1819 12 18		1835 05 22			LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 9
Radlinskiai	Dževica (Drzewica)	Vilniaus	1819 12 19	TS		1823	1824 08 30	LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 9
Rafalovičiai	Mėnulis (Miesiac)	Vilniaus	1819 12 13 1820 07 03	TS	1835 06 30	1851 1858		LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 8
Opdai	Kardai (Pielesz)	Minsko	1819 10 13	TS	1823 07 14			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 65—69; Ap. 2. B. 2687. L. 1—4, 89— 91
Rajeckiai	Tšaska (Trzaska)	Vilniaus	1819 11 06			1824 03 09	1823 1824	LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 8
		Minsko	1835			1823	1824	BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 238
Reiževskiai	Mochyrin (Mochyrin)	Vilniaus	1817 10 23	I		1853 02 06	1853 11 16	RVIA. F. 1343. Ap. 28. B. 1127. L. 6, 17, 19, 26—27
			1819 12 18			08 13	1854 03 30	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 30; Ap. 9. B. 125. L. 9
Rizvanovičiai	Bičiulis (Przyjaciel)	Vilniaus	1817 09 04 1819 12 16	TS		1833 13 03	03 31 1844	pripažinti LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 854. L. 160; B. 1767. L. 12; Ap. 9. B. 125. L. 8
Rodkevičiai	Lankas (Łuk)	Minsko	1821 06 30	I	1825 08 22			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 197—202; Ap. 2. B. 2756. L. 1—4
Romanovičiai	Inkaras (Kotwica)	Vilniaus	1817 09 19			1834 03 31	03 31	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 854. L. 162
		Gardino	1819			1838 11 13	1803	BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 2294. L. 24
Romizanovičiai		Volynės	1820 05 20	TS				RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 149
Rudzevičiai		Vilniaus	1819 05 05					LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 8
Safarevičiai	Kirvis (Topor)	Vilniaus	1817 10 23 1819 12 17			1834 04 17	1857 03 18 1854 03 13	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 854. L. 174; Ap. 9. B. 125. L. 9; BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 189—190
Selimovičiai	Akšakas (Akszak)	Vilniaus	1819 05 12	I				pripažinti RVIA. F. 1343. Ap. 16. B. 650. L. 17; LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 10

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Severinai	Trys strėlės (<i>Trzy Strzały</i>)	Vilniaus, nuo 1858 m.— Gardino	1819 12 18					LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 11
Smalkevičiai	Mohyla (<i>Mohyla</i>)	Vilniaus	1819 12 19	TS				BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 185—186; LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 11
Smolskiai	Lankas (<i>Łuk</i>) Leliva (<i>Leliwa</i>)	Vilniaus Minsko	1819 12 17 1820 01 22	TS I	1823 11 13 TS 1834 03 21	1867 07 31	1867 11 24	LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 10 BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 195, 96; B. 96. L. 91—95; Ap. 2. B. 3024. L. 194—197, 222, 293, 320—327 RVIA. F. 1343. Ap. 29. B. 4499. L. 1, 6
Sobolevskiai	Aražas (<i>Araž</i>) Mėnulis (<i>Miesiąc</i>)	LKH Vilniaus	1859 03 21 1819 03 18 1819 12 19		1837 06 30 1837 12 02	1844 07 24	1845 09 22 1846 02 13 1848 06 13 1851 02 13	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 47. L. 10; B. 702. L. 30; B. 919. L. 3; Ap. 7. B. 195.
Soltanai	Korčakas (<i>Korczak</i>)	Minsko	1820 08 09 08 01	TS 12		1850 03 01 1830	1851 03 13 (nepripa- žintas) 1854 05 08 1855 09 15	L. 7; Ap. 9. B. 125. L. 9; RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 146; BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 300
Soltukai		Volynės	1803 12 15	VI 12	1821 07 14 TS	01 30 1862	1863 09 13 1853 09 13	RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 146
Sulelmanovičiai	Lankas (<i>Łuk</i>)	Vilniaus	1817 10 08	I	1834 09 07		1832 03 08 1820 1800 11 33	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 1206. L. 3— 4, 8—9
Sulevičiai (<i>Sulevičiai</i>)	Mėnulis (<i>Miesiąc</i>)	Vilniaus	1817 10 19 1819 12 16	TS VI	1835 09 03		1842 07 28	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 580. L. 4, 39—40; B. 854. L. 171
Sulkevičiai	Prasa (<i>Prassa</i>)	Vilniaus	1817 10 04	I	1835 02 18		1851 03 15 1854 03 13	RVIA. F. 1343. Ap. 29. B. 7850. L. 4, 12; BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 199—200; LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 29; Ap. 9. B. 125. L. 9
Sunekevičiai (<i>Sunekevičiai</i>)	Dževica (<i>Drzewica</i>)	Vilniaus	1819 12 18		1836 04 09		1851 05 29	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 28; Ap. 9. B. 125. L. 11

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Šabanovičiai		Vilniaus	1819 12 03					LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 12
		Vilniaus	1819 04 25	TS	1835 09 25			LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 778. L. 15— 16
Šablovskiai	Lankas (Łuk)	Vilniaus	1819 04 25	TS	1835 09 25			LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 778. L. 15— 16
Šachmancerai		Volynės	1803 12 02	VI	1832 03 18			RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 148
Šahidevičiai		Vilniaus	1819 12 19					LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 12
Šahunevičiai	Akšakas (Akszak)	Vilniaus	1819 07 13		1835 02 08	1859 02 28	1860 11 22	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 3. L. 2, 3, 19, 34
	Tšaska (Trzaska)	Minsko	1827 01 26	TS		1863 01 30	1829 06 17 1863 06 17 (nepripa- žinti)	BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 203—208; Ap. 2. B. 3494. L. 18, 52—53, 54—55
Ščensnovičiai	Špaga (Szpada)	Vilniaus	1819 12 17 1828 06 01				1851 07 19 (nepripa- žinti)	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 702. L. 30; Ap. 9. B. 125. L. 12
Ščiuckiai	Lankas (Łuk)	Vilniaus	1819 10 20	TS		1870 03 01	1870 11 18 (nepripa- žinti)	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 1332. L. 4, 104—105
		Vilniaus	1832 03 11	TS		1850 12 15	1859 04 30	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 2. L. 4, 11, 22, 68; B. 1382. L. 3
Šehidevičiai	Lankas (Łuk)	Gardino	1820 10 05	TS				BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 205—207
Šumskiai	Pogonia (Pogonia)	Vilniaus	1819 12 09	VI				LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 12
Šunkevičiai (Šinkevičiai)	Šavuras (Szawur)	Minsko	1821 06 30	I	1824 07 14 TS			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 91. L. 5—6; B. 96. L. 133—136; Ap. 2. B. 3583. L. 1—4, 67—70
Talkovskiai	Radzič (Radzicz, Rádzic)	Gardino	1820 08 31 1824 09 23	TS		1847 07 28	1873 10 20	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 777. L. 14— 19; B. 808. L. 32
		Vilniaus	1824 09 25				1855 11 05	LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 11
Tokošai	Kardai (Pielesz)	Vilniaus	1819 12 15		1835 08 15		1853 10 05	LVIA. F. 391. Ap. 9. B. 125. L. 11
Tupalskiai	Seitas (Sejt)	Gardino, vėliau — Vilniaus	1832 05 17			1861 12 21	1861 12 21	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 7. L. 12—15, 101—102; Ap. 9. B. 125. L. 13

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ulanai	Ulanų (Ulan)	Vilniaus	1819 05 07	VI	1837 09 30		1830 09 11 1851 07 09	LVIA. F. 377. Ap. 1. B. 847. L. 170; F. 391. Ap. 1. B. 919. L. 11; Ap. 9. B. 125. L. 11
Ulanai-Maliušickiai	Stalo kojėlės (Stołowe Nóżki)	Vilniaus	1817 05 11	I	1832 12 20	1852 11 14	1822 11 02 1818 09 02 1856 05 16	LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 6. L. 3, 10, 11, 41, 45; Ap. 9. B. 125. L. 11
Vilčinskiai	Rožė (Porai v. Róža)	Vilniaus	1819 11 26		1832 08 26			AGAD. II RS. Sygn. 156. L. 507, 508, 510
Viosnovskiai	Mėnulis (Miesiąc)	Vilniaus	1819 12 11	TS				LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 1029. L. 13; Ap. 9. B. 125. L. 3
Vojnos		Minsko	1823 07 06	TS				LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 279. L. 2, 19
Voronovičiai	Sas (Sas)	Minsko	1820 02 03	I	1825 04 24			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 45—47
					1832 10 13			BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 193—196; Ap. 2. B. 527. L. 28—31, 46, 74
Zablockiai	Iliorija (Illoria)	Vilniaus	1819 02 20		1832 07 09			pripažinti LVIA. F. 391. Ap. 1. B. 1029. L. 69—70; Ap. 9. B. 125. L. 4
	Sulima (Sulima)	Minsko	1823 07 06	TS				BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 96. L. 49—51; Ap. 2. B. 1154. L. 47—48
Zdanovičiai		Volynės	1803 12 16	VI				RVIA. F. 1343. Ap. 57. B. 93. L. 145
	Bičiulis (Przyjaciół)	Minsko	1819 06 28		1824 02 22			BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 1062. L. 79—82, 108

244

245

1806 m.	1811 m.	1817 m.	1821 m.	1831 m.
1	1	2	4	3

Aleksandras Achmatovičius, 47 metų, pavidimose Bergallakėse — 8 dūmai, 4 aušos. Bajorystės įstatymais — 1817 12 14

TOTORIAI — SEIMELIŲ DALYVIAI

2 lentelė

Gardino gubernija

1810 m.	1821 m.
1	2

Gardino apskritis

Jokūbas Adamovičius, štabrotmistras, Hobiatų valdos, 19 sielų
 Abraomas Baranovskis, buvusios Lenkijos kariuomenės rotmistras, 40 metų, paveldimas Belogurcų palivarkas, 8 dūmai, 1 kiemininkų dūmas, 19 sielų
 Samuelis, 43 metų, Jonas, 36 metų, Machmetas, 30 metų, ir Dovydas, 29 metų — broliai Kšečiovskiai, paveldimas Komarovščinos palivarkas, 24 dūmai, 2 kiemininkų dūmai, 24 sielos

Jokūbas Adamovičius, paveldimose Hobiatų valdose — 10 dūmų, 16 sielų

Abraomas Baranovskis, jo sūnūs Jonas ir Jokūbas, paveldimose Belogurcų valdose — 9 dūmai, 11 sielų

Machmetas ir Dovydas Kšečiovskiai, paveldimose Leonovičių ir Komarovščinos valdose — 12 dūmų, 28 sielos

Lydos apskritis

Dovydas Azulevičius, 38 metų, ikeistame Talkūnų palivarke — 4 dūmai, iš Talkovskių Kameišuose įsigyti 4 dūmai, iš viso 8 dūmai
 Elijošius, 30 metų, ir Juozapas, 28 metų, Talkovskiai, Kameišų palivarke — 8 dūmai
 Juozapas Talkovskis, 42 metų, Talkūnų palivarke — 3 dūmai, atskirai — Lydos žemės teismo 1796 m. priteistas 1 dūmas. Lostajaus kaime — 4 dūmai, iš viso 8 dūmai

Jonas Lovčickis, paveldimose Sandzikaučiznos ir užstatytose Šaurų valdose — 8 dūmai. Aleksandras ir Juozapas Romanovičiai, paveldimose Aleksiškių valdose — 8 dūmai
 Elijošius ir Juozapas Talkovskiai, paveldimose Kameišų valdose — 8 dūmai

Naugarduko apskritis

Jonas Bazarevskis, paveldimame Goravicų palivarke — 6 valstiečių dūmai, 1 dūmas, 16 sielų

Jokūbas ir Jonas Davidovičiai, paveldimame Polujžės palivarke — 8 valstiečių dūmai, 1 dūmas, 19 sielų
 Mustafa Davidovičius, paveldimame Omnevičių palivarke — 8 valstiečių dūmai, 1 dūmas, 20 sielų
 Abraomas Korickis, paveldimame Goravicų kaime — 11 valstiečių dūmų, 1 dūmas, 33 sielos
 Osmanas Korickis, paveldimame Koricos kaime — 8 valstiečių dūmai, 1 dūmas, 28 sielos
 Jonas Kričinskis, paveldimame Lovčicų palivarke — 7 valstiečių dūmai, 1 dūmas, 19 sielų
 Motiejus ir Mustafa Obulevičiai, paveldimame Zabalacio palivarke — 11 valstiečių dūmų
 Dovydas Sobolevskis, paveldimame Polujžės palivarke — 8 valstiečių dūmai, 1 dūmas, 20 sielų
 Dovydas Ulanas, paveldimame Maliušicų palivarke — 8 valstiečių dūmai, 1 dūmas, 24 sielos
 Zacharijus Ulanas, Maliušicų palivarke — 10 valstiečių dūmų, 1 dūmas, 26 sielos

Jokūbas ir Jonas Davidovičiai, paveldimose Polujžės valdose — 13 dūmų

Abraomas Korickis ir jo sūnūs Steponas, užstatytose Maliušicų ir Zabalacio valdose — 14 dūmų

Osmanas Korickis, paveldimose Kampų valdose — 8 dūmai

Motiejus ir Mustafa Obulevičiai, paveldimose Zabalacio valdose — 8 dūmai

Dovydas Sobolevskis ir jo sūnūs Juozapas, paveldimose Polujžės valdose — 8 dūmai

Dovydas Ulanas ir jo sūnūs Aleksandras, paveldimose Maliušicų valdose — 8 dūmai

Vilniaus gubernija

1809 m.	1811, 1814 m.	1817 m.	1821 m.	1825 m.
1	2	3	4	5

Ašmenos apskritis

Aleksandras Achmatovičius, pulkininkaitis

Aleksandras Achmatovičius, 47 metų, paveldimose Bergališkėse — 8 dūmai, 4 sielos. Bajorystės išvadu raštas — 1817 12 14

1	2	3	4	5
	Aleksandras Eljaševičius, paveldimose Počernės valdose — 11 dūmų	Jokūbas ir Motiejus Eljaševičiai	Jokūbas, Motiejus ir Chalilas Eljaševičiai	Motiejus, 32 metų, Chalilas, 27 metų, Eljaševičiai, Počernėje — 11 dūmų, 45 baudžiauninkai, 2 laisvųjų valstiečių sielos. Bajorystės išvadų raštas — 1817 10 12
Abraomas Kričinskis, Rusijos kariuomenės majoras		Abraomas Kričinskis	Abraomas Kričinskis	Abraomas Kričinskis, 51 metų, paveldimose Lostajaus valdose — 8 dūmai, 14 sielų
		Amuratas Kričinskis		Amuratas Kričinskis, Rusijos kariuomenės pulkininkas, 46 metų, paveldimose Kascevičių valdose — 11 dūmų, 26 sielos. Bajorystės išvadų raštas — 1819 03 08
Jokūbas Kričinskis, buvusios Lenkijos kariuomenės vėliavininkas	Jokūbas Kričinskis, kartu su broliu paveldimose Daubutiškių ir Kascevičių valdose — 15 dūmų	Jokūbas Kričinskis	Jokūbas Kričinskis	Jokūbas Kričinskis, 56 metų, buvęs Ašmenos apskrities žemės ribų teismo teisėjas, jo sūnus Amuratas, 25 metų, paveldimose Daubutiškių valdose — 9 dūmai. Bajorystės išvadų raštas — 1819 03 08
Jonas Kričinskis, kvartirmeisteris	Jonas Kričinskis, paveldimose Bergališkių ir Raziškių valdose — 9 dūmai	Jonas Kričinskis		
	Juozapas Kričinskis, kartu su broliu paveldimose valdose — 9 dūmai	Juozapas Kričinskis		
				Motiejus Kričinskis, 42 metų, Rusijos kariuomenės kapitonas, paveldimose Ponizjės valdose — 3 dūmai, 2 sielos. Bajorystės išvadų raštas — 1819 03 08
Mustafa Kričinskis, Rusijos kariuomenės vėliavininkas		Mustafa Kričinskis		Mustafa Kričinskis, 27 metų, Ašmenos apskrities žemės ribų teismo teisėjas, paveldimose Bolbotovo valdose — 9 dūmai, 20 sielų. Bajorystės išvadų raštas — 1819 03 08
Dovydas Siulkevičius, vietininkas	Dovydas Siulkevičius, paveldimose Lostajaus valdose — 11 dūmų	Dovydas Siulkevičius	Dovydas Siulkevičius	Dovydas Siulkevičius, 56 metų, ir jo sūnus Jonas, 25 metų, paveldimose Lostajaus valdose — 11 dūmų, 28 baudžiauninkai, 1 laisvasis valstietis. Bajorystės išvadų raštas — 1817 10 14
Jokūbas Siulkevičius, poručikas	Jokūbas Siulkevičius, Ponizjės valdose — 8 dūmai	Jokūbas Siulkevičius		
Dovydas Sobolevskis		Elijošius Sobolevskis		
Jokūbas Sobolevskis, Rusijos kariuomenės vėliavininkas		Jokūbas Sobolevskis		
Jonas Sobolevskis, Rusijos kariuomenės rotmistras				

248

249

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

Jonas Šahunėvičius, vėliavininkas
 Samuelis Šahunėvičius, vėliavininkas
 Mustafa Talkovskis, buvusios Lietuvos kariuomenės rotmistras

Dovydas Ulanas, Rusijos kariuomenės šefas [Totorių ulonų pulko vadas — T.B.]

Juozapas Reiževskis, Rusijos kariuomenės leitenantas, Mustafos sūnus
 Mustafa Reiževskis, buvusios Lenkijos kariuomenės majoras

Kauno apskritis

Salichas Baranovskis
 Mustafa Jablonskis
 Saumelis Jablonskis

Dovydas Talkovskis, 47 metų, Rusijos kariuomenės majoras, paveldimose Daubutiškių valdose — 4 dūmai, 8 sielos. Bajorystės išvadų rašto neturi, pateikė mokesčių kvitą
 Juozapas Ulanas, Rusijos kariuomenės rotmistras, paveldimose Polianų valdose — 7 dūmai, 19 sielų. Bajorystės išvadų raštas — 1817 05 11
 Mustafa Reiževskis

Trakų apskritis

Motiejus Bairaševskis, buvusios Lenkijos kariuomenės majoras

Motiejus, 52 metų, ir Mustafa, 48 metų, Bairaševskiai, paveldimose Kozaklarų valdose — 8 dūmai

Mustafa Bairaševskis, buvusios Lenkijos kariuomenės vietininkas

Abraomas Baranovskis

Abraomas Baranovskis, Rusijos kariuomenės vėliavininkas

Jokūbas Baranovskis, Rusijos kariuomenės generolas leitenantas, 63 metų, ir jo sūnus Abraomas, 28 metų, paveldimose Guscionio valdose — 8 dūmai

Abraomas ir Juozapas Baranovskiai

Mustafa Bazarevskis, buvusios Lenkijos kariuomenės vietininkas

Jokūbas Chaleckis, 36 metų, paveldimose Žodiškių ir Taučionių valdose — 8 dūmai

Samuelis Chaleckis

Jokūbas Chaleckis, Prūsijos kariuomenės leitenantas

252

1	2	3	4	5
Jonas Chazbejevičius, buvusios Lenkijos kariuomenės vėliavininkas				
Machmetas Davidovičius				
Mustafa Davidovičius				
Mustafa Jablonskis, buvusios Lenkijos kariuomenės vietininkas				
Mustafa Tomas Jablonskis, buvusios Lenkijos kariuomenės vietininkas				
Samuelis Jablonskis, Mustafos brolis, vietininkas				
Mustafa Kenskis, Rusijos kariuomenės poručikas		Juozapas Kenskis, Steponas (Mustafa) Kenskis	Mustafa Kenskis, Juozapas Kenskis	
Abraomas Korickis, Rusijos kariuomenės rotmistras	Abraomas, 38 metų, ir Mustafa, 35 metų, Korickiai, paveldimose Ordiškių valdose — 10 dūmų			
Ferfušetas Makoveckis				
Mustafa Rizvanovičius, Rusijos kariuomenės rotmistras	Mustafa Rizvanovičius, paveldimose Raižių ir Jun-			

čionių valdose — 8 dūmai

Juozapas Reiževskis, Rusijos kariuomenės poručikas
 Mustafa Reiževskis, buvusios Lenkijos kariuomenės majoras
 Mustafa Sobolevskis
 Dovydas Šumskis, buvusios Lenkijos kariuomenės poručikas

Lentelė sudaryta remiantis Vilniaus bajorų deputacijos bei generalgubernatoriaus kanceliarijų fonduose saugomais bajorų seimelių dokumentais; LVIA. F. 378. BS. 1810. B. 267. L. 1, 3, 7, 16, 17, 19, 21, 24, 26, 31; BS. 1814. B. 52. L. 72, 73, 75, 77, 160—162; BS. 1817. B. 84. L. 2, 4, 5, 7—9, 16; BS. 1818. B. 78. L. 47; BS. 1820. B. 124. L. 73, 111, 116, 118, 127, 128, 131, 133, 134; BS. 1822. B. 437. L. 25, 26, 38—40; BS. 1825. B. 620. L. 21, 22, 28, 30, 32; F. 391. Ap. 1. B. 1015. L. 1, 4, 9, 10, 18; Ap. 7. B. 4096. L. 29—31, 45, 46, 49.

253

MEČETĖS IR PARAPIJIEČIŲ SKAIČIUS

Gardino gubernija

Vietovė	Mečetė	1885 m.			
		1839 m.	1859 m.	1885 m.	1907 m.
Balstogė			2	20	—
Balstogės aps.			53	59	117
Belsko aps.			—	9	17
Brestas			—	89	—
Bresto aps.			—	11	38
Gardinas		15	85	92	173
Gardino aps.	Krušinių	239	418	279	544
Kobrinas		—	—	5	—
Kobrinio aps.		20	3	—	11
Lydos aps.	Nekrašiūnų	78	—	—	—
Naugardukas	Naugarduko	223	—	—	—
Naugarduko aps.	Lovčicy, Mi- ro	219	—	—	—
Slanimas	Slanimo	239	321	529	796
Slanimo aps.		—	19	65	—
Sokulka		—	23	17	—
Sokulkos aps.	Bohonikų	—	288	405	268
Pružanai		31	—	—	—
Pružanų aps.		—	12	—	14
Volkovyskas		—	6	18	—
Volkovysko aps.		—	60	58	106
Iš viso:		1064	1290	1653	2084

Kauno gubernija

Vietovė	Mečetė	1880 m.	
		1880 m.	1880 m.
Kaunas			172
Ukmergės aps.	Vidžių		520
Zarasų aps., Vidžiai			14
Iš viso:			706

Minsko gubernija

Vietovė	Mečetė	1885 m.	
		1844 m.	1885 m.
1	2	3	4
Borisovo aps.		12	—
Dysnos aps.		27	—

		1	2	3	4
Igumeno aps.	Smilavičių, Uzdos			385	618
Minskas	Minsko			325	424
Minsko aps.				58	—
Naugarduko aps.	Lovčicy, Miro, Nau- garduko			—	777
Slucko aps.	Klecko, Kopylio, Lia- chovičių, Osmolovo			477	847
Vileikos aps.				265	—
Iš viso:				1549	2666

Vilniaus gubernija

Vietovė	Mečetė	1885 m.			
		1851 m.	1856 m.	1879 m.	1885 m.
Ašmena		—	18	—	—
Ašmenos aps.	Daubutiškių, Vijos				
	Muraušciznos	510	474	852	867
Dysna		—	1	—	—
Dysnos aps.		—	28	—	—
Lyda		—	10	—	—
Lydos aps.	Nekrašiūnų	364	375	251	291
Trakai		—	2	—	—
Trakų aps.	Keturiasdešimt Totorių, Raižių	303	434	939	729
Švenčionys		—	10	—	—
Švenčionių aps.		—	65	—	—
Vileikos aps.		162	315	219	—
Vilnius	Lukiškių	17	118	73	225
Vilniaus aps.	Nemėžio	66	207	123	68
Iš viso:		1422	2058	2529	2174

Lentelė sudaryta remiantis Vakarų gubernijų valdžios, musulmo-
nų dvasininkų ir Taurijos mahometonų dvasinės valdybos ataskaito-
mis: BNIAG. F. 1. Ap. 20. B. 433. L. 11—13, 21, 25; F. 13. Ap. 1.
B. 1017. L. 4; LVIA. F. 378. BS. 1842. B. 1379. L. 36—37; RVIA.
F. 821. Ap. 8. B. 1143. L. 127; Ap. 10. B. 191. L. 47, 114; B. 1087.
L. 294; B. 1094. L. 2; B. 1096. L. 20; RGDVA. F. 2. Ap. 1. B. 51.
L. 18.

TOTORIAI 1795 m. GYVENTOJŲ REVIZIJOJE

Gyvenvietės	Vyrai	Moterys	Vaikai iki 16 metų	
			berniukai	mergaitės
1	2	3	4	5

Minsko gubernija

Igumeno apskritis

Smilavičiai	28	27	34	20
-------------	----	----	----	----

Nesvyžiaus apskritis

Ordos, Osmolovo palivarkai, Janovo kaimas	11	10	17	17
---	----	----	----	----

Pastovių apskritis

Budavinas	1	1	2	—
Krivičiai	3	1	1	1
Medilas	4	2	1	2
Pastovys	3	1	—	2
Hirinų kaimas	3	3	7	4

Vileikos apskritis

Gorodokas	5	3	6	4
Krasnoselcai	2	2	3	1
Radoškovičiai	4	4	2	2
Rakovas	3	2	—	—
Zaslavlīs	2	1	—	—
Polianų, Ulanovščiznos, Voverių palivarkai, Morozovkos, Voicechų kaimai	26	22	11	15

Iš viso Minsko gubernijoje:	95	79	84	74
-----------------------------	----	----	----	----

Slanimo gubernija

Gardino apskritis

Ežeronių parapija				
Skidlius	8	5	1	1
Indūros parapija				
Indūra	4	4	1	1
Jalovo parapija				
Hobiatų palivarkas	2	2	2	2
Krinkų parapija				
Belogurcų kaimas	2	4	3	1
Krušnianų bajorkaimis	38*	41*		
Lunos parapija				

* Bylos lapai deformuoti, išliko įrašytas tik bendras totorių skaičius.

	1	2	3	4	5
--	---	---	---	---	---

Miestelio vardas neįskaitomas (Solija?)

Kobrinio apskritis

Gorodeco parapija

Korolevskij Kamenio kaimas	3	—	—	—	1
----------------------------	---	---	---	---	---

Kobrinio parapija

Pruskos, Šipovičių kaimai	3	1	2	—	4
---------------------------	---	---	---	---	---

Lydos apskritis

Benekainių parapija

Varanavas	3	3	1	—	2
-----------	---	---	---	---	---

Eišiškių parapija

Potužių palivarkas	3	3	—	—	5
--------------------	---	---	---	---	---

Tausiūnų kaimas

	8	5	8	—	10
--	---	---	---	---	----

Jelnos parapija

Bielica	8	5	1	—	5
---------	---	---	---	---	---

Naujadvario parapija

Ostrina	2	2	3	—	1
---------	---	---	---	---	---

Nočios parapija

Aleksiškių, Milkuncų, Nekrašiūnų, Ulanovščiznos bajorkaimiai, Jankancų kaimas	23	18	20	—	18
---	----	----	----	---	----

Rodūnės parapija

Kameišių bajorkaimis	9	—	3	—	—
----------------------	---	---	---	---	---

Talkovščiznos palivarkas, Inciūnų, Kazakovščiznos kaimai

	4	—	4	—	—
--	---	---	---	---	---

Vosyliškių parapija

Sandzikauščiznos kaimas	8	12	8	—	12
-------------------------	---	----	---	---	----

Slanimo apskritis

Molčadė	2	2	1	—	1
---------	---	---	---	---	---

Slanimas	29	26	21	—	16
----------	----	----	----	---	----

Zietela	2	2	2	—	2
---------	---	---	---	---	---

Počernės palivarkas	2	2	3	—	4
---------------------	---	---	---	---	---

Naugarduko apskritis

Horodiščiaus parapija

Horodiščius	12	8	9	—	10
-------------	----	---	---	---	----

Miro parapija

Miras	25	22	16	—	20
-------	----	----	----	---	----

Naugarduko parapija

Naugardukas	75	61	54	—	52
-------------	----	----	----	---	----

4 lentelės tęsinys

1	2	3	4	5
Kladkų, Paraselkų, Skridlevo bajorkaimiai	23	21	19	24
Iš viso Slanimo gubernijoje:	299	261	182	192
Vilniaus gubernija				
<i>Ašmenos apskritis</i>				
<i>Alšėnų parapija</i>				
Alšėnai	9	10	5	5
Beniūnų kaimas	2	2	—	1
<i>Krevo parapija</i>				
Krevas	9	9	7	6
Bogdanovkos, Bolbotovo, Daubutiškių, Derakų, Hamzičių, Jampolės, Lomzicų, Los-tajaus, Lošanų, Ponzizės, Sel-cų palivarkai, Losovičių, Ro-vų, Tereškų kaimai	61	57	25	18
<i>Lebedevo parapija</i>				
Folianų kaimas	1	1	—	—
<i>Lipniškių parapija</i>				
Lipniškės	7	5	5	7
Počernės palivarkas	1	1	6	1
<i>Smurgainių parapija</i>				
Smurgainys	4	4	6	—
<i>Vijos parapija</i>				
Murauščiznos bajorkaimis	42	30	36	33
<i>Vyšniavo parapija</i>	4	4	4	5
<i>Kauno apskritis</i>				
Kaunas	15	18	17	11
<i>Punios parapija</i>				
Kaspariškių palivarkas,				
Pliaskūnų kaimas	1	4	3	1
Parapijos suvestinės duome-nys	33	26	—	—
<i>Trakų apskritis</i>				
<i>Alytaus parapija</i>				
Bazorų bajorkaimis	12	14	2	11
<i>Butrimonių parapija</i>				
Butrimonys	9	8	13	12
Raižių bajorkaimis	43	41	40	32
Adamonių, Ardiškių, Vaiku-tiškių palivarkai	7	9	8	4

4 lentelės tęsinys

1	2	3	4	5
<i>Semeliškių parapija</i>	5	4	—	—
<i>Senujų Trakų parapija</i>				
Keturiasdešimt Totorių ba-jorkaimis	34	34	20	26
Melechovičių bajorkaimis	1	3	4	3
Kozaklarų, Vokės Kulzima-novičių palivarkai	7	8	4	6
Nenustatytas palivarkas	3	4	—	—
<i>Užnerio apskritis</i>				
<i>Adutiškio parapija</i>				
Adutiškis	12	9	10	8
<i>Kobylniko parapija</i>				
Kuzmičių dvaras, Chomeikų kaimas	8	8	4	4
<i>Kamojų parapija</i>				
Kamojys	4	2	—	3
Žodiškių kaimas	2	2	3	3
<i>Medilo parapija</i>				
Čučalicų palivarkas	7	1	4	1
<i>Švenčionių parapija</i>				
Švenčionys	3	3	2	2
<i>Tverečiaus parapija</i>				
Tverečius	2	1	2	3
Iš viso Vilniaus gubernijoje:	347	322	230	206

Lentelė sudaryta remiantis 1795 m. gyventojų revizijos duome-nimis: BNIAM. F. 319. Ap. 1. B. 6. L. 11, 12, 55—58, 62, 63, 84, 85, 120, 121, 155, 156; F. 333. Ap. 9. B. 43. L. 35, 39—46; B. 114. L. 5, 6, 83; B. 145. L. 26—31, 38, 191, 192; B. 147. L. 12, 13; LVIA. F. 378. BS. 1797. B. 9. D. I. L. 769—771, 775, 802, 803, 921; D. II. Lapai nenumuotai, žr. bylos pabaigą; F. 515. Ap. 15. B. 41. L. 100; B. 42. L. 9; B. 45. L. 22; B. 46. L. 94, 96, 115; B. 48. L. 86, 87; B. 50. L. 23; B. 53. L. 4, 5, 22—37, 40—42, 44; B. 62. L. 11—13, 61; B. 65. L. 74—79, 83, 85, 88, 91; B. 66. L. 71; B. 71. L. 2—33; B. 76. L. 46, 51; B. 78. Lapai nenumuotai, totoriai pažymėti Nr. 122, 151—156, 184, 337, 391—393, 395—399, 473; B. 79. L. 329, 333, 337, 338, 350, 361, 403; B. 87. L. 123, 158, 159; B. 89. L. 102—104; B. 90. L. 54, 63, 69, 70, 72, 74, 75, 77, 79, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 96—98, 100—102, 104, 107, 116, 117; B. 91. L. 5, 7; B. 92. L. 15, 40; B. 105. L. 53; B. 100. L. 107, 108; B. 147. L. 831, 832, 834, 837—842, 846, 848, 850, 852, 854, 856, 859—869, 871, 872, 874, 875; B. 149. L. 149; B. 153. L. 9; B. 155. L. 172; B. 160. L. 56, 62, 74—76; B. 161. L. 150; B. 162. L. 117, 142.

MUSULMONŲ DVASININKŲ SĄRAŠAS *

GARDINO GUBERNIJA

Bohonikai (Sokulkos apskritis)

Mustafa Čimbajevičius (1817)—(1835)
 Samuelis Alejevičius (1866)
 Abraomas Šumskis 1877—(1903)
 Mustafa Eljaševičius (1909)

Krušnianai (Gardino apskritis)

Samuelis Bogdanovičius (1814)—(1819)
 Samuelis Lebedzis (1834)
 Jonas Alejevičius 1836—1881
 Suleimanas Aleksandrovičius 1882—(1903)

Slanimas (Slanimo apskritis)

Mustafa Šehidevičius 1804—(1843)
 Mustafa Boguševičius 1869—(1903)
 Jokūbas Smolskis (1909)

KAUNO GUBERNIJA

Kaunas

Mustafa Iljasevičius (1797)
 Jokūbas Rodkevičius (1912)—(1913)

* Sąrašė nurodyta dvasininkų veiklos pradžia ir pabaiga. Tais atvejais, kai žinoma tik dvasininkų paminėjimo šaltiniuose data, ji nurodoma skliaustuose.

Vidžiai (Zarasų apskritis)

Aleksandras Poltoržickis (1846)—
 Jokūbas Jakubovskis 1857—1904
 Aleksandras Rodkevičius 1905—1909
 Chasienis Iljasevičius 1910—(1913)

MINSKO GUBERNIJA

Gorodokas (Vileikos apskritis)

Motiejus Jablonskis (1795)

Kleckas (Slucko apskritis)

Mustafa Ždanovičius 1886—1895
 Jokūbas Ždanovičius 1895—1912

Kopylis (Slucko apskritis)

Suleimanas Miskevičius (1895)—1913

Liachovičiai (Slucko apskritis)

Mustafa Boguševičius (1815)—1834
 Bekiras Murzičius 1835—1842
 Jokūbas Murzičius 1843—(1866)
 Juozapas Jakubovskis 1868—1877
 Samuelis Voronovičius 1877—1899
 Dovydas Murzičius 1900—1914

Lovčikai (Naugarduko apskritis)

Achmetas Asanovičius (1795)—(1807)—(1826)
 Juozapas Tupalskis (1835)
 Jokūbas Jakubovskis 1849—(1895)
 Jonas Šehidevičius 1899—1912
 Mustafa Aleksandrovičius 1913

Minskas

Steponas Lominskis (1796)—(1804)
 Jokūbas Ždanovičius (1819)
 Ibrahimas Rajeckis 1833—(1852)
 Suleimanas Biciutka 1855—1896
 Adomas Ždanovičius 1897—1898
 Mustafa Smaikevičius 1898—(1914)

Miras (Naugarduko apskritis)

Mustafa Safarevičius 1809—(1832)
 Miskevičius (1866)
 Jokūbas Šunkevičius 1867—1895
 Adomas Šunkevičius 1896—1923

Naugardukas

Samuelis Lebedzis (1794)
 Mustafa Muchlia (1818)—(1821)
 Aleksandras Bogdanovičius 1829—(1867)
 Smaikevičius (?)
 Bekiras Šhidevičius (1883)—1914
 Selimas Safarevičius (1915)

Osmolovas (Slucko apskritis)

Jonas Chalembekas (1769)—(1796)—(1808)
 Aleksandras Smolskis (1816)—(1820)
 Jokūbas Chalembekas (1832)—1845
 Mustafa Boguševičius 1846—1849
 Juozapas Bairaševskis (1851)—(1860)
 Jokūbas Jakubovskis 1868—1880
 Steponas Ždanovičius 1881—1883
 Jokūbas Jasinskis 1884—1909
 Junus Chalembekas 1910—(1912)

Smilavičiai (Igumeno apskritis)

Suleimanas Konopackis (1814)—(1821)
 Asanas Poltoržickis (1852)—(1866)
 Ibrahimas Konopackis (1869)—(1870)
 Suleimanas Konopackis (1883)—1896
 Ibrahimas Chasenevičius 1897—(1914)

Uzda (Igumeno apskritis)

Mustafa Miskevičius 1867—(1889)
 Mahometas Jakubovskis (1894)—(1910)
 Amuratas Aleksandrovičius (1914)

PODOLĖS GUBERNIJA**Kovaliovka (Braclavo apskritis)**

Dovydas Lovčickis (1820)

VILNIAUS GUBERNIJA**Adutiškis (Užnerio apskritis)**

Romanas Jakubovskis (1797)

Daubutiškės (Ašmenos apskritis)

Aleksandras Šelengovskis (1795)
 Dovydas Aleksandrovičius (1800)—(1815)—1835
 Aleksandras Voronovičius 1835—(1858)
 Abraomas Voronovičius (1862)
 Selimas Lebedzis 1862—1886
 Mustafa Smaikevičius 1887—1896
 Bekiras Rafalovičius 1898—1926

Keturiasdešimt Totorių (Trakų apskritis)

Gazejus Machmetas Alucevičius (1795)
 Chuseinas Moravskis (1819)
 Danielius Šablovskis (1834)—(1835)
 Danielius Šabanovičius (1841)
 Šablovskis (1852)
 Jonas Suleimanovičius 1856—1894
 Juozapas Poltoržickis 1895—1896
 Steponas Poltorakevičius 1896—(1915)

Lostajus (Ašmenos apskritis)

Bilialas Čimbajevičius (1795)

Lukiškės (Vilnius)

Dovydas Danielius Šablovskis (1820)—(1830)
 Aleksandras Jakubovskis (1838)—(1841)
 Mustafa Bogdanovičius 1854—1893
 Juozapas Abu-Bekiras Chaleckis 1893—1922

Medilas (Vileikos apskritis)

Ibrahimas Jakubovskis (1832)—1865
 Aziulis Asanovičius 1866—1875

Nekrašiūnai (Lydos apskritis)

Aleksandras Okminskis (1797)
 Juozapas Sulimanovičius (1832)
 Samuelis Eljaševičius (1840)
 Samuelis Jablonskis —1865
 Suleimanas Radeckis 1866—(1915)

Nemėžis (Vilniaus apskritis)

Aleksandras Jakubovskis (1832)—1865
 Samuelis Šahidevičius 1866—1888
 Jonas Vilčinskis 1889—(1915)

Raižiai (Trakų apskritis)

Mustafa Sobolevskis (1795)
 Mustafa Jablonskis (1819) (1832)
 Dovydas Lebedzis 1853—1876
 Jokūbas Makulovičius 1881—1893
 Abraomas Makulovičius 1894—1906
 Adomas Chaleckis 1907—1944

Vija Murauščizna (Ašmenos apskritis)

Suleimanas Poltoržickis (1785)—(1818)
 Mustafa Bogdanovičius 1885—1889
 Bekiras Rafalovičius 1889—(1897)
 Jonas Šabanovičius 1898—(1911)

Vokė Kulzimanovičiai (Prūdžionys) (Trakų apskritis)

Elijošius Bairaševskis (1795)

VOLYNĖS GUBERNIJA**Juvkovcai (Ostrogo apskritis)**

(?) Akmulovičius (1868)

LENKIJOS KARALYSTĖ**Studzianka (Liublino, vėliau Sedlcų gubernija, Belsko apskritis)**

Elijošius Okminskis (1805)
 Aleksandras Okminskis (1805)—1826
 Motiejus Okminskis 1826—1836
 Elijošius Okminskis 1838—1870
 Jokūbas Bairaševskis (1871)
 Mustafa Lisovskis (1898)
 Motiejus Bairulevičius 1899—1915

Vinkšnupiai (*Augustavo, vėliau Suvalkų gubernija,
Kalvarijos apskritis*)

Mustafa Bazarevskis (1819)—1830

Abraomas Januševskis 1830—1845

Abraomas Baranovskis (1847)

Abraomas Bogdanovičius (1859)—1871

Aleksandras Chasenevičius 1871—1883

Abraomas Bairaševskis 1883—1893

Mustafa Bogdanovičius 1893—1897

Leonas Chaleckis (1884) 1897—1915

Sąrašas sudarytas remiantis totorių bajorystės bylomis, 1795 m. gyventojų revizijos sąrašais, Kitatikių reikalų departamento žiniarašiais, Keturiasdešimt Totorių bajorkaimio mečetės metrikų knyga, totorių laiškais valdžiai: BNIAM. F. 319. Ap. 2. B. 9. L. 11; B. 73. L. 21, 109; B. 91. L. 206; B. 258. L. 33, 35, 41, 48, 125, 126; B. 527. L. 16, 48; B. 692. L. 4, 5; B. 1062. L. 23, 64; B. 1154. L. 23; B. 1271. L. 16, 17, 24—26; B. 1517. L. 30; B. 1950. L. 14, 17, 20; B. 2169. L. 16; B. 2179. L. 64; B. 2294. L. 1; B. 3024. L. 17, 28, 34, 86; B. 3384. L. 24, 26; B. 3385. L. 31, 32; B. 3583. L. 26, 28; B. 3693. L. 27, 29; B. 3798. L. 7, 8, 16; F. 333. Ap. 9. B. 145. L. 259; LVIA. F. 378. BS. 1797. B. 9. D. I. L. 800, 808, 921; BS. 1846. B. 730. L. 4; BS. 1867. B. 1781. L. 8; F. 391. Ap. 1. B. 281. L. 44; B. 285. L. 4; B. 289. L. 26; B. 571. L. 33, 101; B. 778. L. 4; B. 1316. L. 127; Ap. 6. B. 458. L. 23, 34; Ap. 7. B. 712. L. 33; F. 515. Ap. 15. B. 53. L. 33; B. 11. L. 646; B. 65. L. 74, 90; B. 78. Eilės Nr. sąrašė 122; B. 90. L. 91; B. 147. L. 831; F. 603. Ap. 1. L. 1; RVIA. F. 821. Ap. 8. B. 1143. L. 101—103; Ap. 10. B. 191. L. 47, 85, 114, 118; F. 1343. Ap. 16. B. 650. L. 25; *Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Wilno, 1929. S. 22, 59, 60, 68, 214; Kryczyński L. O stosunku muślimów do powstania 1863 r. Wilno, 1932. S. 53; Woronowicz A. Przyczynek do historii meczetów w Polsce // Życie Tatarskie. 1937. Nr 12. S. 1—6 (A. Woronowicziaus paskelbti duomenys patikslinti); Kolo-dziejczyk A. Przyczynek do historii Tatarów bialskich // Archeion. 1986. T. LXXX. S. 229; ПКВГ на 1865 год. С. 126; ПКВГ на 1867 год. С. 137; ПКВГ на 1871 год. С. 120; ПКВГ на 1875 год. С. 120, 121; ПКВГ на 1878 год. С. 153; ПКВГ на 1883 год. С. 161; ПКВГ на 1886 год. С. 91; ПКВГ на 1888 год. С. 126, 127; ПКВГ на 1891 год. С. 112, 200, 216, 228, 242, 255, 269, 284; ПКВГ на 1894 год. С. 262, 275; ПКВГ на 1896 год. С. 153, 219, 238, 253, 269, 284; ПКВГ на 1898 год. С. 219; ПКВГ на 1899 год. С. 122, 227, 241, 256, 271, 288, 319; ПКВГ на 1901 год. С. 338; ПКВГ на 1904 год. С. 225, 234; ПКВГ на 1906 год. С. 125, 140, 159, 173; ПКВГ на 1907 год. С. 185;*

ПКВГ на 1915 год. С. 103, 160, 188, 198, 215; ПКВГ на 1911 год. С. 166, 175; ПКГГ на 1880 год. С. 139; ПКГГ на 1881 год. С. 164; ПКГГ на 1883 год. С. 159; ПКГГ на 1895 год. С. 233; ПКГГ на 1903 год. С. 140; ПКГГ на 1909 год. С. 169, 321; ПККГ на 1905 год. С. 161; ПККГ на 1910 год. С. 134; ПККГ на 1912 год. С. 137; ПККГ на 1913 год. С. 147; ПКМГ на 1870 год. С. 136, 137; ПКМГ на 1883 год. С. 99, 155, 171; ПКМГ на 1886 год. С. 229; ПКМГ на 1889 год. С. 9, 66, 107; ПКМГ на 1895 год. С. 12, 75, 89, 114; ПКМГ на 1897 год. С. 11, 75, 93, 122; ПКМГ на 1898 год. С. 9, 182; ПКМГ на 1900 год. С. 61, 142, 164, 198; ПКМГ на 1905 год. С. 55, 103, 160, 193; ПКМГ на 1910 год. С. 60, 137, 155, 185; ПКМГ на 1912 год. С. 216; ПКМГ на 1913 год. С. 220; ПКМГ на 1914 год. С. 61, 127, 128, 162, 188.

Prieduose skelbiami du dokumentai:

1. Lietuvos valstybiniame istorijos archyve (LVIA. F. 378. BS. 1797. B. 9. D. II, lapai nenumeruoti, bylos pabaiga) saugomos Lietuvos totorių raitininkų pulko priesaikos tekstas yra be datos (spėjama, kad rašyta 1797 m. vasarą), labai deformuotas. Pusė lapo nuplėšta, išliko per pusę lapo parašyta teksto dalis rusų, kitoje pusėje — lenkų kalba. Abu fragmentai leidžia atkurti teksto visumą. Taip pat išliko ne visuomet įskaitomi 78 asmenų autentiški parašai. Keli parašai suplyšus lapui dingo. Priesaikos tekstas nėra ypatingos reikšmės istorinis dokumentas, didesnę vertę turi Lietuvos totorių raitininkų pulko pirmųjų karių pavardės. Tačiau esama pavojaus, kad priesaikos tekstas gali visiškai išnykti. Dėl šios priežasties jis skelbiamas originalo kalbomis, kartu pateikiamas vertimas į lietuvių kalbą.

2. Antrasis dokumentas — tai Lenkijos Karalystės Palenkės vaivadijos Belsko apskrities Studziankos bajorkaimio gyventojų Jachjos Sobolevskio 1829 m. testamentu nuorašas, saugomas Varšuvos vyriausiąjame senųjų aktų archyve (AGAI). CWW. Sygn. 1046. K. 66—68).

Abiejų dokumentų rašyba ir skyryba sumoderninta. Ten, kur vartojamos netaisyklingos žodžių formos, pateikti paaikškinimai. Taip pat aiškinami tiurkiškos kilmės žodžiai.

**LIETUVOS TOTORIŲ
RAITININKŲ PULKO PRIESAIKA**

ПРИСЯГА PRZYSIĘGA

Мы, ниже именованные, обещаемся всемогущим Богом служить всепресветлейшему, державнейшему, великому Государю Императору Павлу Пет[ровичу] — самодержцу Всероссийскому и любезнейшему сыну его Государю Цесаревичу и великому князю Александру Павловичу — законному Всероссийского престола наследнику верно и послушно; и [все] что в сих постановленных и впредь постановляемых артикулах, что оные в себе содержать будут, все исполнять исправно [обещаем], Его Императорского Величества государства и земель его врагам телом и кровью, в поле и крепостях, водою и сухим путем, в баталиях, партиях, в осадах и штромах¹ и в прочих воинских случаях, какого оные звания ни есть, храброе и сильное чинить противление и всякими образы² оных повреждать потщимся. И ежели что вражеское и предосудительное против персоны Его Императорского Величества или Его Императорского Высочества законного наследника или Его Величества войск, такожде³ его государства людей или интереса государственного, что услышим или увидим, то обещаемся об оном лучшей [...] Jego Imperatorskiej M[i]łości lub nakoniec jeśli co przeciwko interesowi⁴ imperii dostrzeżemy lub usłyszemy nie tylko natychmiast powinni będziemy wedle najczystsze go na-

¹ Taip rankraštyje. Turėtų būti *штурмах*.

² Taip rankraštyje. Turėtų būti *всяким образом*.

³ Taip rankraštyje. Turėtų būti *также*.

⁴ Taip rankraštyje. Turėtų būti *interesu*.

szego sumnienia⁵ i ile tylko wiadomym nam być może o tym donosić nic nie [ukrywa]jąc i nieopuszczając, ale nadto we wszystkim dobro jego za cel mając jak najmocniej onego postrzegać. A komendantom nad nami postanowionym we wszystkim tym zgoła, co się tyczy Jego Imperatorskiej M[i]łości wojsk, państwa i poddanych, szczęścia i wzrostu, na wartach, robotach i [w] innych okazjach winne wymierzać posłuszeństwo, niemniej wszystkim ich rozkazom ulegać obowiązujemy się. Od eskadronów i chorągwi, dokąd należeć będziemy nigdy się nie odłączmy, owszem póki życia naszego nieodmiennie, dobrowolnie i wiernie tak, jak honor i życie jest nam miłe, zachowywać się i we wszystkim tak postępować będziemy, jak na poczciwych, wiernych, posłuszných, mężnych i niebojaźliwych żołnierzy przystoi i przynależy. Tak nam Panie Boże wszechmocny dopomóż.

[Przysięgał] Jakub Baranowski pułkownik

[Przysięgał] Józef Ułan rotm[istrz]

Przysięgał⁶ Józef Murza Kryczyński

Przysięgał Józef Mur[za] Baranowski rotm[istrz]

Przysięgał Dawid Romanowicz rotmistrz

Przysięgał Jakub Korycki rotmistrz

Przysięgał Jan Achmatowicz r[otmistrz]

Przysięgał Samuel Da[widowicz]

Przysięgał Belał Kry[czyński]

Przysięgał Dawid Murza [...]

Przysięgał Dawid Ułan sztabs rot[mistrz]

Przysięgał Samuel Jasiński rotmis[tr]

Przysięgał Janusz Zabłocki por[ucznik]

Przysięgał Zachariasz Ułan⁷ po[rucznik]

Przysięgał Dawid Ułan por[ucznik]

Przysięgał Chalił Sobolewski po[rucznik]

Przysięgał Zachariasz Ułan⁷ poru[cznik]

⁵ Taip rankraštyje. Turėtu būti *sumienia*.

⁶ Taip rankraštyje. Turėtu būti *przysięgał*.

⁷ Tas pats asmuo pasirašė du kartus.

Przysięgałem Ma[ciej] Ułan por[ucznik] b[yłych] wojsk polskich]

Przysięgał Jakub Sulkiewicz por[ucznik]

Przysięgał Mustafa Daugiałło por[ucznik]

Przysięgał Jan Dawidowicz por[ucznik]

Przysięgał Mustafa Suliewicz por[ucznik]

Przysięgał Abraham Kryczyński por[ucznik]

Przysięgał Mustafa Tupalski cho[rąży]

Przysięgał Samuel Wiosnowski chor[ąży]

Przysięgał Szahan Mucha chor[ąży]

Przysięgał Abraham Sobolewski chor[ąży]

Przysięgał Michał Kryczyński ch[or[ąży]

Przysięgał Samuel Marszałkiewicz chor[ąży]

[...] Heliasz Bohdanowicz chor[ąży]

[...] Jan Sobolewski

[...] Józef Baranowski

(trūksta kelių pavardžių)

[...] Korycki ch[or[ąży]

[...] Ryzwanowicz ch[or[ąży]

[...] uf Kryczyński chor[ąży]

[...] Murza Kryczyński chor[ąży]

[...] der Murza Juszyński chor[ąży]

[...] chor[ąży]

[...] chor[ąży]

[...] Ułan chor[ąży]

[...]

[...] Cybulski chor[ąży]

[...] Re[i]żewski chor[ąży]

[...] Dawid Chalecki chor[ąży]

[...] Jan Kryczyński rot[mistrz] k[a]walerii [...] P[olskiej?]

[...] Dawid Sobolewski rot[mistrz] auditorz⁸

[...] Samuel Kryczyński adiutant por[ucznik]

[...] Józef Talkowski namiestnik

[...] Dawid Kryczyński nam[iestnik]

⁸ Taip rankraštyje. Turėtu būti *audytor*.

[...] Abraham Kryczyński nam[iestnik]
 Przystał Leon Sobolewski nam[iestnik]
 Przystał Mustafa Kryczyński nam[iestnik]
 Przystał Mustafa Sobolewski nam[iestnik]
 Przystałem Dawid Sobolewski nam[iestnik]
 Przystałem Maciej Mustaficz nam[iestnik]
 Przystał Jan Safarewicz nam[iestnik]
 Przystał Samuel Juszyński
 Przystał Mustafa Kieński n[amiestnik]
 Przystał Suleiman Ulan
 Przystał Jan Tupalski nam[iestnik]
 Przystał Dawid Kryczyński nam[iestnik]
 Przystał Abraham Suliewicz nam[iestnik]
 Przystał Eljasz Tokosz nam[iestnik]
 Przystał Bilał Ulan nam[iestnik]
 Przystał Mustafa Czimbajewicz nam[iestnik]
 Przystał Dawid Sulkiewicz nam[iestnik]
 Przystał Eljasz Murawski tow[arzysz]
 Przystał Jan Melech⁹ tow[arzysz]
 Przystał Mustafa Kieński tow[arzysz]
 Przystał Mustafa Seweryn tow[arzysz]
 Przystał Samuel Seweryn tow[arzysz]
 Przystał Aleksander Kryczyński t[owarzysz]
 Przystał Jan Melech⁹ tow[arzysz]
 Przystał Machmet Sulejmanowicz tow[arzysz]
 Przystał Jan Bajrulewicz tow[arzysz]
 Przystał Mustafa Chalecki tow[arzysz]
 [...] Tokosz tow[arzysz]
 [...] [W] Ładysław Wyszomirski tow[arzysz]
 [...] Melech towarzysz
 [...] Szablowski tow[arzysz]
 [...] met Sobolewski tow[arzysz]
 (trūksta kelių pavardžių)

Parašas [...] фельдмаршал князь Репнин

⁹ Tas pats asmuo pasirašė du kartus.

Vertimas

PRIESAIKA

Mes, toliau išvardytieji, visagalio Dievo vardu pasižadame ištikimais ir klusniai tarnauti šviesiausiajam, valdančiajam, didžiajam Valdovui Imperatoriui, visos Rusijos monarchui Pavelui Petrovičiui bei jo maloningajam sūnui Valdovui Caraičiui ir didžiajam kunigaikščiui, teisėtam visos Rusijos sosto įpėdiniui Aleksandriui Pavlovičiui; taip pat pasižadame visus esančius ir būsimus kariuomenės straipsnius, visa, kas juose bus numatyta, tiksliai vykdyti, Jo Imperatoriškosios Didenybės valstybės ir jo žemės priešams drąsiai ir smarkiai atsikirsti, kūnu ir krauju [atvirame] lauke ir tvirtovėse, vandenyje ir sausumoje, kautynėse, būriuose, apgultyje ir puolimuose bei kituose ginkluotuose susirėmimuose, kad ir kokia būtų užduotis, visaip juos nugalėti stengsimės. Ir jeigu išgirsime arba pamatysime kažką priešiška ir nusikalstama prieš Jo Imperatoriškąją Didenybę arba teisėtą Jo Imperatoriškosios Didenybės įpėdinį, arba Jo Didenybės kariuomenę, taip pat prieš jo valstybės žmones arba valstybės interesus, gryniausios mūsų sąžinės vedini, privalėsime ne tik tuoj pat, nieko neslėpdami ir nenutylėdami, pranešti visa, kas mums žinoma, bet taip pat vardan jo gerovės kuo greičiausiai užkirsti tam kelią. Pasižadame mums skirtai vyresnybei sargyboje ir darbais, ir kitomis progomis rodyti tinkamą ir visišką paklusnumą visuomet, kai tai susiję su Jo Imperatoriškosios Didenybės kariuomene, valstybe ir valdiniais, laime ir gerove, taip pat išipareigojame klausyti visų jos išakymų. Iki priklausysime eskadronams ir vėliavoms, niekuomet nepasitrauksime, priešingai, kol gyvi būsime, nuolat, savanoriškai ir ištikimais, kaip gyvenimą ir garbę mylime, visuomet elgsimės kaip tinka ir privalu doriems, ištikimiems, paklusniems, narsiems ir bebaimiams kariams. Tepadedu mums Ponas Dievas Visagalis.

(Toliau eina parašai, žr. originalo tekstą.)

JACHJOS SOBOLEVSKIO 1829 m. TESTAMENTAS

Kopia do Nr. 1794

W Imię Boga Jedynego, Łaskawego, Miłosiernego
Czynię ostatnią moją dyspozycję testamentem, jaka
jest moja wola.

Ja, Jachja Sobolewski syn Mustafy i Felicyjanny z
Chaleckich Sobolewskich małżonków, mając na pamięci,
iż każdy człowiek rodzi się i umiera, mnie póki mście¹⁰
Bóg Jedyne przy dobrych zmysłach w uwadze i przy
pamięci utrzymuje, i na przypadek śmierci, postanawiam
uczynić i podać opatrności ostatniej woli mojej rozpo-
rządzenie, a przeto, jak [w] religii św. muzułmańskiej zro-
dzony, wychowany jestem, w tej wiek życia mego prze-
pędzam i w niej umierać pragnę, a jak skoro Bóg Jedyne
duszę moją powoła do wieczności, chcę ażeby ciało moje
na zireciu¹¹ tego dziemiatu¹² czyli parafii, gdzie śmierć
mnie zastanie, przyzwoicie, jak na stan mój przystoi,
podług religii muzułmańskiej obrządku pocho[wa]ć. Na
ten przedmiot przeznaczam całkiem złp 3496 gr 20, jak
na rejestrze wyrażono. Przeznaczam: 1. żonie mojej mi-
łej Rozalii z Czymbajewiczów sumę dziesięć tysięcy na
fundusz; 2. dziesięć tysięcy, polecając to w[ielmożnemu]
wójtowi gminy Studzianki Azulewiczowi porucznikowi
by[tych] wojsk polskich, mołte Okmińskiemu¹³ i całemu
dziemiatu, aby za te dziesięć tysięcy budowle z kilkoma
chłopami zrobili i osadzili dwóch muzułmanów naukę
mających, aby dopełnili to co polecam z prośbą moją,
aby jasion [i] kuran¹⁴ pieli, na zireć chodzili, a jeżeliby

¹⁰ Rankraštyje žodis neįskaitomas.

¹¹ Rankraštyje žodis neįskaitomas. Perrašinėtojas, matyt, negalėjo
įskaityti na zireciu, t. y. „kapinėse“.

¹² Rankraštyje vartojamos formos *dziemiat*, *dziemat*. Turėtū būti
džamiat, t. y. „parapija“.

¹³ Rankraštyje *Okninskiemu*.

¹⁴ Žodžiu *jasion* Lietuvos totoriai vadina Korano 36 surą *Ja-sin*,
žodžiu *kuran* — Korano giesmes.

tęgo dopełnienia nie robili lub opreszność czynili, o to
pokornie proszę w[ielmożnego] wójta, mołte i cały dzie-
miat, aby tych natychmiast wyrugowali, a innych osa-
dzili. Rodzonej mojej siostrzenicy w[ielmożnej] Rozalii z
Dawidowiczów Ułanowej i dzie[ci]om jej tylko trzy ty-
siące, dwa zegarki synom co audytora. Synowi pięćset
złotych i zegarek — i aby na koszt mój tu do Studzianki
zjechali¹⁵ z Ułanami i przyjęli ten obowiązek, aby dłu-
żników moich zupełnie odebrali i to wszystko dopełnili¹⁶.
Imiennikowi mojemu, chudym pachółkom zapisuję 1000
zł na jesień¹⁷ i kurany, aby pieli za duszę moją i ro-
dziców moich. Także mołtom dwudziestu, każdemu po
zł 200 na jesieny i kurany, aby pieli za duszę moją i
rodziców moich i aby na wszystkich zireciech każdy był
w swojej parafii i jasiony aby pieli wedle wzięcia. Co ja
posyłam sorok taler, aby bywał mołta na zireciu w Me-
reszlanach, gdzie mój dziad rodzony leży; w Niemieży
aby pamiętał na zireć, gdzie mój ojczym Natan Sob-
olewski leży. Posłańcom ofiaruję po zł sto, aby porozwo-
zili pieniądze wszystkim mołtom i pobrali rewersa. Na
pochowanie mojego ciała — na ubiór i jak rejestr po-
świadczą, a tem zatrudnić w[ielmożnego] mołte. Proszę
w[ielmożnego] wójta Azulewicza, w[ielmożnego] mołte
i całego dziematu, aby wszystko dopełnili według prośby
mojej. Rejestr spisany na pochowanie ciała mojego właś-
ną ręką podpisuję się. Padpisano: Jachja Sobolewski, w
Studziance, dnia 18 czerwca 1829 r.

Otwarcie i opisanie stanu obecnego testamentu z du-
chem artykułu 1007 Kodeksu Cywilnego zgodne oraz
ogłoszenie onegoż nastąpiło w Siedlcach na posiedzeniu
prezydyalnym Trybunału Cywilnego województwa pod-
laskiego dnia 13 marca 1830 r. Podpisano: Mogilnicki.
Podpisano: Pluta — za sekretarza. L.S.

¹⁵ Rankraštyje *zjechał*.

¹⁶ Teksto prasmė nevisiškai aiški. Matyt, iškraipyta perrašant.

¹⁷ Taip rankraštyje. Turėtū būti *jasion*.

**Rejestr różnych wydatków pieniężnych sporządzony
[w] 1829 r.**

	Zł	gr
1. Na deur ¹⁸	1000	
2. Na umycie ciała	60	
3. Na bawełnice	60	
4. Na sukna zielonego łokci pięć, łokieć po zł 8	40	
5. Na tarcic[e] i zrobienie ich	26	20
6. Na foły bawełnicy ¹⁹	26	20
7. Na wykopanie dołu 4 mużułmanom	40	
8. Na wynośny kuran i 40 jasienów przed pochowaniem	40	
9. Na 40 jasienów zaraz po pochowaniu	20	
10. ditto na 3 dni ditto	20	
11. na 9 dni	20	
12. na 40 dni	20	
13. w rok	20	
14. Na te wszystkie wieczory wyżej spomnia- ne oprócz jasien	600	
15. Na tałkyn ²⁰	20	
16. Na 40 husek bawełnianych	80	
17. Na uwiązanie w każdą chustkę po 40 gr	53	10
18. Na przydziewek ubogich mużułmanów	300	
19. Za chodzenie na mizar ²¹ dwom mużułma- nom przez rok	800	
20. Na buchar ²² i mydło tureckie	10	
Suma ogólna 3256 50		

¹⁸ *Deur*, *dewur* — laidojimo apeigų pamaldos, kurių metu dori ir dievobaimingi asmenys už atitinkamą mokesį meldžia Dievą atleisti velioniui už Korano priesakų nesilaikymą.

¹⁹ Taip rankraštyje. Prasmė nevisiškai aiški. Matyt, buvo iškrai-
pyta perrašant.

²⁰ *Taškyn* (rankraštyje *talkyn*) — malda, sukalbėta palaidojus mi-
rusijį.

²¹ *Mizar* yra tas pats kaip ir *zirec*, t. y. „kapinės“.

²² *Buchar* — žodžio prasmė nežinoma.

Na obloženie mojej mogli — kameń aby był duży i wypisać tak, jak na innych pisano — ofiaruję 40. Do takowego rejestra własną ręką podpisuję się podpisem: Jachja Sobolewski.

Dodaję zł 240, podpisam: Jachja Sobolewski.

W dowód zaparafowania podpisuję, w Siedlcach, dnia 16 marca 1830 r.

Podpisano: Antoni Mogilnicki prezes, Trybunał Cywilny województwa podlaskiego.

(Toliau eina valdininkų parašai, patvirtinantys testamen-
to nuorašą.)

Vertimas

NUORAŠAS

Vardan Vienintelio, Maloningojo ir Gailestingojo Die-
vo Testamentu pareiškiu savo paskutinąją valią.

Aš, Jachja Sobolevskis, sutuoktinių Mustafos ir Feli-
cijos iš Chalekių giminės Sobolevskių sūnus, atmindamas, kad kiekvienas žmogus gimsta ir miršta, kol Vienin-
telis Dievas saugo mano sveiką protą, dėmesį ir atmintį, mirties atvejui apdairiai nutariau padaryti savo pasku-
tinės valios patvarkymus. Kadangi esu gimęs ir užaugęs šventoje musulmonų tikyboje, jai skyriau gyvenimą ir joje trokštu mirti, kai Vienintelis Dievas pašauks mano sielą amžinybėn, noriu, kad mano kūnas deramai, kaip mano luomui priklausio, pagal musulmonų papročius bū-
tų palaidotas to džamiato arba parapijos žemėje, kurioje mirtis mane užklups. Tam reikalui skiriu iš viso 3496 lenkiškus auksinus ir 20 grašių, kaip pažymėta sąra-
še. Skiriu: 1. savo mielai žmonai Rozalijai iš Čimbajevi-
čių giminės fundacijai dešimt tūkstančių; 2. dešimt tūk-
stančių prakilniajam Studziankos bendruomenės vaitui, buvusios Lenkijos kariuomenės poručikui Azulevičiui,

mulai Okminskiui ir visam džamiatui pavesdamas, kad už tuos dešimt tūkstančių įrengtų pastatą su keletu valstiečių ir jame apgyvendintų du mokytus musulmonus, kad mano prašymu jasienį ir kuraną giedotų, zirecą lankytų, o jeigu šios mano valios nevykdytų arba jai priešintųsi, prakilnųjį vaitą, mulą ir visą džamiatą nuolankiai prašau, kad juos tuoj pat pašalintų ir kitus apgyvendintų. Savo tikrai dukterėčiai prakilniajai Rozalijai iš Davidovičių giminės Ulanovai ir jos vaikams tik tris tūkstančius, sūnams — du auditoriaus laikrodžius. Sūniui — penkis šimtus auksinų ir laikrodį ir kad mano sąskaita čia į Studzianką atvyktų kartu su Ulanais ir išipareigotų mano skolininkus galutinai atrinkti ir visa tai prižiūrėti. Savo bendravardžiui, vargšams tarnams užrašau 1000 auksinų jasieniui ir kuranui, kad giedotų už mano ir mano tėvų sielas. Taip pat dvidešimčiai mulų, kiekvienam po 200 auksinų jasieniui ir kuranams, kad giedotų už mano ir mano tėvų sielas ir kad kiekvienas savo parapijoje lankytų visas kapines ir, kai reikės, jasienius giedotų. Aš siunčiu keturiasdešimt talerių, kad mula lankytų zirecą Merešlėnuose, kur palaidotas mano tikras senelis, ir atmintų lankyti zirecą Nemėžyje, kur mano patėvis Natanas Sobolevskis guli. Pasiuntiniams skiriu po šimtą auksinų, kad išvežiotų pinigų visiems muloms ir gautų kvitus. Savo laidotuvėms ir įkapėms skiriu kaip rodo sąrašas, o tuo rūpintis pavedu prakilniajam mulai. Prakilniojo vaito Azulevičiaus, prakilniojo mulos ir viso džamiatu prašau, kad viską padarytų, kaip prašau. Mano laidotuvėms sudarytą sąrašą pasirašau savo ranka. Pasirašė: Jachja Sobolevskis, Studziankoje, 1929 m. birželio 18 d.

Testamentas atplėštas ir jo dabartinis turinys pateiktas ir paskelbtas remiantis Civilinio kodekso 1007 straipsniu Sedlcuose, Palenkės vaivadijos civilinio tribunolo posėdyje 1830 m. kovo 16 d. Parašas: Mogilnickis. Parašas: Pliuta — sekretorius. A.V.

Laidotuvių įvairių išlaidų sąrašas, sudarytas 1829 m.

	Auks.	Gr.
1. Deurui	1000	
2. Kūnui apiplauti	60	
3. Drobulei	60	
4. Žalio audinio penkiems uolekčiams, uolektis po 8 auksinus	40	
5. Storlentėms ir jų gamybai	26	20
6. [?] Drobulei	26	20
7. Keturiems musulmonams duobei iškasti	40	
8. Išraiškingam kuranui ir 40 jasienių prieš laidotuves	40	
9. 40 jasienių tuoj po laidotuvių	20	
10. Tas pats 3 dieną	20	
11. Tas pats 9 dieną	20	
12. Tas pats 40 dieną	20	
13. Tas pats po metų	20	
14. Visiems minėtiems vakarams, išskyrus jasienį	600	
15. Talkynui	20	
16. 40 medvilnės skarelių	80	
17. Surišti į kiekvieną skarelę po 40 grašių	53	10
18. Neturtingiems musulmonams aprengti	300	
19. Dviem musulmonams, kurie visus metus lankys mizarą	800	
20. Bucharui (?) ir turkiškam muilui	10	

Iš viso 3256 50

Mano kapui apdėti akmenimis, kad būtų didelis akmuo ir padarytas užrašas kaip ant visų kapų, skiriu 40 auksinų. Šį sąrašą pasirašau savo ranka: Jachja Sobolevskis.

Pasirašau, kad pridėdu 240 auksinų: Jachja Sobolevskis. Patvirtindamas pasirašau Sedlcuose 1830 m. kovo 16 d. Pasirašė: Antanas Mogilnickis, Palenkės vaivadijos civilinio tribunolo pirmininkas.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

ARCHYVŲ IR RANKRAŠČIŲ FONDAI

Balstogės valstybinis archyvas

Balstogės karo ir išdo rūmai

Baltarusijos nacionalinis istorijos archyvas Gardine

- F. 1 — Gardino generalgubernatoriaus kanceliarija
- F. 8 — Gardino gubernijos valdybos Statybos skyrius
- F. 13 — Gardino gubernijos išdo rūmai

Baltarusijos nacionalinis istorijos archyvas Minske

- F. 319 — Minsko gubernijos bajorų deputatų susirinkimas
- F. 333 — Minsko gubernijos išdo rūmai

Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius

- F. 124 — Narbutų giminės aktai

Lietuvos valstybinis archyvas

- F. 175 — Vilniaus Stepono Batoro universitetas
- F. 383 — Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija
- F. 1250 — Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministerija, Žemės tvarkymo departamentas

Lietuvos valstybinis istorijos archyvas

- F. 377 — Atskirojo Lietuvos korpuso ir Lenkijos kariuomenės vyriausiojo vado didžiojo kunigaikščio Konstantino civilinių reikalų kanceliarija
- F. 378 — Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarija
- F. 382 — Vilniaus gubernijos valdybos Statybos skyrius
- F. 391 — Vilniaus gubernijos bajorų deputatų susirinkimas
- F. 515 — Vilniaus gubernijos išdo rūmai
- F. 1282 — Dokumentų kolekcija

Rusijos geografijos draugijos valstybinis skyrius

- F. 2 — Akademiko P. Kepeno fondas

Rusijos valstybinis istorijos archyvas Sankt Peterburge

- F. 821 — Vidaus reikalų ministerija, Kitatikių reikalų departamentas
- F. 1263 — Ministrų komitetas
- F. 1266 — Vakarų gubernijų komitetas
- F. 1343 — Valdantysis Senatas, Heroldijos departamentas

Varšuvos tautinės bibliotekos Rankraščių skyrius

Römerių archyvas

Varšuvos universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

J. Jaroševičiaus medžiaga totorių istorijai
Radvilų Klecko ir Davidgorodoko majorato archyvo įvairūs aktai

Varšuvos vyriausiasis senųjų aktų archyvas

Radvilų archyvas, XVIII skyrius
Lenkijos Karalystės administracinė taryba

Lenkijos Karalystės tikybos reikalų centrinė valdžia
 Lenkijos Karalystės I Valstybės taryba
 Lenkijos Karalystės II Valstybės taryba
 Lenkijos Karalystės III Valstybės taryba

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

F. 2 — Vilniaus švietimo apygardos globėjo kanceliarija (A. Čartoriskio kuratoriumas)

SKELBTI ŠALTINIAI

Archiwum Filomatów. Na zesłaniu. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973. T. I.

Herbarz rodzin szlacheckich Królestwa Polskiego. Warszawa, 1853.

Instrukcja o sejmikach i urzędowaniu z wyborów. Wilno, 1839.

Listy emigracyjne Joachima Lelewela. Wydała i wstępem poprzedziła Helena Więckowska. Kraków, 1949. T. II (1836—1841).

Spis szlachty wylegitymowanej w guberniach grodzieńskiej, mińskiej, mohylowskiej, smoleńskiej i witebskiej / Opracowali Stanisław Dumin, Sławomir Góżyński. Warszawa, 1992.

Spis szlachty wylegitymowanej w gubernii wileńskiej podany do druku przez Stanisława Aleksandra Kozłowskiego // Herold. Warszawa, 1931. Zesz. 2. S. 109—110; 1935. Zesz. 7—9. S. 123—124.

Tuhan Baranowski S. Powody przeformowania pułku tatarsko-litewskiego w r. 1803 // Życie Tatarskie. 1935. Nr 8. S. 19—20.

Turkowski T. Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni J. Zawadzkiego. Wilno, 1935. T. I.

Volumina legum. Petersburg, 1859. T. IV; 1860. T. V, VII; Kraków, 1889. T. IX.

[Бушен А.] Статистические таблицы Российской империи. Наличное население за 1858 год. Санктпетербург, 1863. Вып. II.

Памятная книжка Виленской губернии на (1855—1910) год. Вильна, (1856—1911).

Памятная книжка Гродненской губернии на (1880—1909) год. Гродна, (1881—1910).

Памятная книжка Ковенской губернии на (1883—1913) год. Ковна, (1884—1914).

Памятная книжка Минской губернии на (1870—1914) год. Минск, (1871—1914).

Памятная книжка Сувальской губернии на (1878, 1890, 1913) год. Сувалки, (1879, 1891, 1914).

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санктпетербург, 1903—1904. Т. IV. Виленская губерния; Т. XI. Гродненская губерния; Т. XIII. Ковенская губерния; Т. XXII. Минская губерния.

Переписи населения России. Итоговые материалы подворных переписей и ревизий населения России (1616—1858). Москва, 1972. Вып. VI.

Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. Санктпетербург, 1830. Т. XXII, XXIV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXX, XXXI, XXXIV. Собр. 2-е. Санктпетербург, 1832—1841. Т. VI, IX, XI, XIV, XV.

Рубинштейн С. В. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии. Вильна, 1894.

Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-западного края при императрице Екатерине II (1792—1796). Вильна, 1903.

Сборник императорского Русского исторического общества. С. Петербург, 1875. Т. III.

Свод законов Российской империи. Санктпетербург, 1893. Т. XI.

Список землевладельцев Минской губернии за 1876 год. Минск, 1877.

LITERATŪRA

- Achmatowicz A. Zarys stanu prawnego wyznania muzułmańskiego w b. Rosji i współczesnej Polsce // Rocznik Tatarski. Wilno, 1932. T. I. S. 96—112.
- Aleksandravičius E. XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993. P. 54—68.
- Bairašauskaitė T. Sytuacja prawna Tatarów litewskich w guberniach zachodnich cesarstwa rosyjskiego (przed r. 1869) // Przegląd Wschodni. 1992/1993. T. II. Zesz. 3(7). S. 573—593.
- Bairašauskaitė T. Lietuvos totorių religinė bendruomenė XIX a. // Kipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje: Istorija ir tyrimų perspektyva. Vilnius, 1994. P. 130—136.
- Bairašauskaitė T. Musulmonai neofitai XIX a. buvusios LDK visuomenėje // Naujasis židinys. 1994. Nr. 2. P. 26—33.
- Bairašauskaitė T. Pirmasis Korano vertimas Lietuvoje // Mūsų praeitis. 1994. Vilnius, 1995. T. 4. P. 5—18.
- Batūra R. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą. Vilnius, 1975.
- Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831—1863: Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. Parys, 1987.
- Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewskoruskich. 1803—1832. Uniwersytet Wileński. Rzym—Lublin, 1991. T. I.
- Borawski P. Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XIV—XVII) // Przegląd Orientalistyczny. 1977. Nr. 4. S. 191—204.
- Borawski P. Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i poł. XVII w. // Acta Baltico-Slavica. 1979. T. XII. S. 133—166.
- Borawski P. Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1986.
- Borawski P. Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim // Lituano-Slavica Poznanensia. Studia Historica. Poznań, 1987. T. II. S. 188—212.

- Borawski P. O przynależności Tatarów gospodarskich do stanu szlacheckiego // Przegląd Historyczny. 1988. T. LXXIX. Zesz. 2. S. 345—357.
- Borawski P. Szlachta litewsko-polska pochodzenia tatarskiego // Przegląd Wschodni. 1991. T. I. Zesz. 3. S. 595—613.
- Borawski P. Tatarzy-kozacy w Wielkim Księstwie Litewskim // Rocznik Muzułmański. 1992. Rok I. T. I. S. 44—68.
- Borawski P. Służba wojskowa Tatarów ziemian w dobrach Radziwiłłów (XVI—XVIII) // Rocznik Muzułmański. 1992. Rok I. T. I. S. 74—100.
- Borawski P., Dubiński A. Tatarzy polscy: Dzieje, obyczaje, legendy, tradycje. Warszawa, 1986.
- Borawski P., Sienkiewicz W. Chrystyanizacja Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1989. T. XXIV. S. 87—114.
- Brunon J. Des Tatars au service de Napoléon (1812—1814). Collection Raoul et Jean Brunon. Marseille [b.d.].
- Chazbiejewicz S. Ideologia muzułmanów polskich w XX wieku / Rozprawa doktorska pod kierunkiem doc. dr hab. J. Sobczaka. Gdańsk—Poznań, 1991.
- Davies N. Boże igrzysko. Historia Polski. Warszawa, 1994.
- Drozd A. Chamał Sobolewskiego // Rocznik Tatarów polskich. Gdańsk, 1993. T. I. S. 48—62.
- Drozd A. Ornitomacja Tatarów polskich (fał krukowy) // Rocznik Tatarów polskich. Gdańsk, 1994. T. II. S. 25—37.
- Drozd A. Nowe odkrycia w badaniach nad piśmienictwem tatarskim // Rocznik Tatarów polskich. Gdańsk, 1994. T. II. S. 206—230.
- Dubiński A. Charakterystyka języka Tatarów polskolitewskich // Acta Baltico-Slavica. 1981. T. XIV. S. 83—90.
- Dumin S. W. Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany w jej sytuacji prawnej w XVI—XVIII w. // Roczniki Historyczne. Rocznik LVII—1991. S. 147—163.

- Dundulis B.* Lietuva Napoleono agresijos metais (1807—1812). Vilnius, 1981.
- Dziadulewicz S.* Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Wilno, 1929.
- Grygajtis K.* Z dziejów osadnictwa tatarskiego w Polsce (od XIV do pocz. XX w.) // *Przegląd Orientalistyczny*. 1977. Nr 2. S. 137—140.
- Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai // *Karo archyvas*. Vilnius, 1992. T. XIII. P. 43—118.
- Janulaitis A.* Užnemunė po prūsais (1795—1807). Kaunas, 1928.
- Janulaitis A.* Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž. (1795—1863). Kaunas, 1963.
- Jedlicki J.* Klejnot i barjery społeczne: Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu. Warszawa, 1968.
- Jučas M., Lukšaitė I., Merkys V.* Lietuvos istorija: Nuo seniausių laikų iki 1917 m. Vilnius, 1988.
- Kołodziejczyk A.* Przyczynek do historii Tatarów białskich: Księga małżeństw, urodzin i zgonów gminy mahometañskiej w Studziance ze zbiorów Archiwum Państwowego w Lublinie // *Archeion*. 1986. T. LXXX. S. 222—229.
- Koran* / Z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego. Warszawa, 1858. T. I—II.
- Kryczyński L. i S.* Tatarzy w Słonimiu // *Acta Baltico-Slavica*. 1987. T. XVIII. S. 53—56.
- Kryczyński L.* Tatarzy litewscy w wojsku polskim w powstaniu 1831 roku: O stosunku mułlimów do powstania 1863 r. Wilno, 1932.
- Kryczyński L.* Bibliografja do historii Tatarów polskich. Zamość, 1935.
- Kryczyński L.* Tatarzy polscy a Wschód muzułmański // *Rocznik Tatarski*. Zamość, 1935. T. II. S. 1—131.
- Kryczyński L.* Historia meczetu w Wilnie: Próba monografii. Warszawa, 1937.
- Kryczyński S.* Tatarzy litewscy: Próba monografii historyczno-etnograficznej // *Rocznik Tatarski*. Warszawa, 1938.

- Kričinskis S.* Lietuvos totoriai. Vilnius, 1993.
- Kurczewski J.* Biskupstwo Wileńskie. Wilno, 1912.
- Łapicz Cz.* Kitab Tatarów polsko-litewskich (Paleografia, grafia, język). Toruń, 1986.
- Łowmiański H.* Wykaz wywodów szlachectwa na Litwie przeważnie z lat 1773—1799 // *Miesięcznik Heraldyczny*. Warszawa, 1939. Rok XVIII. Nr 1.
- Merkys V.* Simonas Daukantas. Vilnius, 1991.
- Miśkiewicz A.* Życie społeczno-kulturalne i religijne Tatarów polskich w latach 1863—1939 / Rozprawa doktorska, napisana pod kierownictwem naukowym prof. Piotra Lossowskiego w studium doktoranckim IIP. Warszawa—Szczecin, 1983.
- Miśkiewicz A.* Tatarzy polscy. 1918—1939. Warszawa, 1990.
- Miśkiewicz A.* Tatarska legenda: Tatarzy polscy. 1945—1990. Białystok, 1993.
- Mościcki H.* Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. T. I. 1772—1800. Wilno, 1913.
- Nihad Jord.* Koran rękopiśmienny w Polsce. *Mazen Arafę*. Świat arabski w piśmiennictwie polskim XIX wieku. Lublin, 1994.
- Rychlikowa I.* Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim: Spor o „Pułapkę na szlachtę” Daniela Beauvois // *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1988. T. LXXIX. Zesz. 1. S. 121—147.
- Rychlikowa I.* Tatarzy litewscy 1764—1831 częścią szlacheckiego stanu? // *Kwartalnik Historyczny*. 1990. Nr 3—4. S. 77—122.
- Rychlikowa I.* Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772—1831 // *Kwartalnik Historyczny*. 1991. Nr 3. S. 51—83.
- Sikorska-Kulesza J.* Weryfikacja szlachectwa jako instrument stanowej degradacji drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w latach 1831—1863 // *Przegląd Wschodni*. 1992/1993. T. II. Zesz. 3(7). S. 557—572.
- Sikorska-Kulesza J.* Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku. Warszawa, 1995.

- Skwarczyński Z.* Kazimierz Kontrym. Towarzystwo szubrawców. Dwa studia. Łódź, 1966.
- Sliesoriūnas F.* 1830—1831 metų sukilimas Lietuvoje. Vilnius, 1974.
- Sobczak J.* Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa—Poznań, 1984.
- Sobczak J.* Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego // *Przegląd Historyczny*. 1986. T. LXXVII. Zesz. 3. S. 467—480.
- Sobczak J.* Z problematyki położenia prawnego ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim // *Lituanico-Slavica Poznanensia. Studia Historica II*. Poznań, 1987. S. 213—226.
- Sobczak J.* Z zagadnień spornych osadnictwa tatarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim // *Acta Baltico-Slavica*. 1990. T. XIX. S. 341—360.
- Sobczak J.* Walka Tatarów w królewskich ziemach o uznanie ich praw // *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie (druga połowa XVII—pierwsza XVIII w.)*. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1991. S. 70—90.
- Sumski J.* Tatarzy właściciele ziemscy w powiecie sokólskim na przełomie XIX i XX wieku // *Rocznik Tatarów polskich*. Gdańsk, 1994. T. II. S. 89—97.
- Talko-Hryniewicz J.* Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy. Kraków, 1924.
- Tyszkiewicz J.* Słonimscy Tatarzy w XIX i pocz. XX w.: Uwagi do artykułu Leona i Stanisława Kryczyńskich // *Acta Baltico-Slavica*. 1987. T. XVIII. S. 45—51.
- Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII—XVIII w. Warszawa, 1989.
- Tyszkiewicz J.* Tatarzy w nowogródzkich stronach: Z dziejów Litwy, Rusi i Polski // *Adam Mickiewicz. Pamiętnik konferencji w Nowogrodku*. 22—25 czerwiec 1992 r. Sankt Peterburg, 1993. S. 64—76.
- Truska L.* XVIII a. pabaigos Lietuvos bajorija (skaičius ir sudėtis) // *Lietuvos istorijos metraštis*. 1992 metai. Vilnius, 1994. P. 13—30.

- Wąsicki J.* Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreusen) 1795—1806. Poznań, 1963.
- Vėbra R.* Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Vilnius, 1990.
- Wykład wiary machometañskiej czyli islamskiej, wyjęty z części Koranu i przykazań proroka chadisiem zwanych i ułożony przez machometanina Józefa z Konkirantów Sobolewskiego Sędziego Granicznego Apelacyjnego powiatu nowogródzkiego. Wilno, 1830.
- Woronowicz A.* Szczaćki językowe Tatarów litewskich // *Rocznik Tatarski*. Zamość, 1935. T. II. S. 351—367.
- Woronowicz A.* Przyczynek do historii meczetów w Polsce // *Życie Tatarskie*. 1937. Nr 12. S. 1—6.
- Wójcik Z.* Ignacy Domeyko: Zarys biografii w latach 1802—1831 // *Prace Muzeum Ziemi*. Warszawa, 1993. Zesz. 42. S. 113—154.
- Wójcik Z. J.* Filomacki przekład Alkoranu dla Tatarów nowogródzkich // *Literatura ludowa*. 1995. Nr 3. S. 15—28.
- Zakrzewski A. B.* Czy Tatarzy litewscy rzeczywiście nie byli szlachtą // *Przegląd Historyczny*. 1988. T. LXXIX. Zesz. 3. S. 573—580.
- Zakrzewski A. B.* O asymilacji Tatarów w Rzeczypospolitej w XVI—XVIII w. // *Tryumfy i porażki*. Warszawa, 1989. S. 75—95.
- Zakrzewski A. B.* Osadnictwo tatarskie w Wielkim Księstwie Litewskim — aspekty wyznaniowe // *Acta Baltico-Slavica*. 1991. T. XX. S. 137—153.
- Zakrzewski A. B.* Niektóre aspekty położenia kulturalnego Tatarów litewskich w XVI—XVIII w. // *Wilno i Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*. Białystok, 1992. T. II. S. 107—127.
- Zasztowi L.* Koniec przywilejów — degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831—1868 // *Przegląd Wschodni*. 1991. T. I. Zesz. 3. S. 615—640.

Zytkowicz L. Rządy Repnina na Litwie w latach 1794—7. Wilno, 1938.

Александрович-Мишкінене Г. Кітаб з фондаў Казанскага універсытету [№ 1446] // Беларускі інстытут навукі й мастацтва. Запісы 21. New York, 1994. С. 76—111.

Александрович-Мишкінене Г., Шула С. Турэчка-беларускі размоўнік 1836 году з збораў Нацыянальнага Музею Літоўскай Рэспублікі ў Вільні. New York, 1995.

Антонович А. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968.

Бектинеев Ш. Хроника Татарского уланского полка (1797—1833) // Татары-мусульмане на землях Беларуси, Литвы и Польщы. Менск, 1995. Ч. 3. С. 388—402.

Гаспринский И. Русское мусульманство: Мысли, заметки и наблюдения // Звезда Востока. 1991. № 4. С. 105—119.

Грыцкевіч А. П. З гісторыі паселищаў татар ў Беларусі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. Мінск, 1991. № 6. С. 81—89.

Думин С. В. Татарские князья в Великом Княжестве Литовском // Acta Baltico-Slavica. 1991. Т. XX. S. 7—49.

Думин С. У., Канапацкі І. Б. Беларускія татары: Мінулае і сучаснасць. Мінск, 1993.

Кабузан В. И. Народонаселение России в XVIII—первой половине XIX в. Москва, 1963.

Ключевский В. Краткое пособие по русской истории. Москва, 1992.

Лакотка А. І. Беаг вандраванняў, ці адкуль у Беларусі мячэці. Мінск, 1994.

Мухлинский А. Исследование о происхождении и состоянии Литовских татар. Санктпетербург, 1857.

Сутер П. Литовско-татарские тефсиры как объект интерференциального исследования // Кірціакў тюркў Orientas Lietuvoje: Istorija ir tyrimų perspektyva. Vilnius, 1994. P. 145—153.

TATARZY LITEWSCY W XIX WIEKU

STRESZCZENIE

W pracy przedstawione są dzieje Tatarów litewskich jako zamkniętej wspólnoty etnicznej i wyznaniowej, ale przede wszystkim jako grupy społecznej walczącej o zachowanie prerogatyw stanowych.

Kwestia przynależności stanowej Tatarów litewskich w cesarstwie rosyjskim zapoczątkowana została przez decyzję władz usunięcia poza ramy stanu uprzywilejowanego ludzi, których szlachectwo budziło wątpliwości, szlachty bezrolnej i ubogiej, przeważnie czynszowej. Obietnica Katarzyny II (1796) zachowania przez Tatarów przywilejów, z których korzystali w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w tym prawa własności ziemi i swobody wyznania, nie chroniła ich, a przynajmniej tej części, która nie miała własnej ziemi, choć zajmowała się rolnictwem albo rzemiosłem, od groźby deklasacji. Niekonsekwentne próby włączenia ich do stanu opodatkowanego w następstwie rewizji z lat 1811 i 1816 wykazały, iż rząd nie miał w zasadzie wyrobionego poglądu na problem tatarski. W tej sytuacji poszczególne rodziny rozpoczęły starania o zdobycie wywodów szlachectwa, a jednocześnie o uznanie przywilejów całej wspólnoty.

Problem został rozstrzygnięty przez Senat Rządzący kompromisowo. Władze uznały prawa i przywileje nadane Tatarom przez Rzeczpospolitą oraz zezwoliły im udowodnić szlachectwo zgodnie z wymaganiami określonymi w *Gramocie* z 21 04 1785 r. (st. st., tak samo i dalej) adresowanej do dworianstwa rosyjskiego, a której zasięg teraz rozciągnięto na gubernie zachodnie. Nakazano jedynie, by dla szlachty tatarskiej sporządzano od-

rzebne spisy, nie zaś wpisywano ją do ksiąg genealogicznych tak jak czyniono w wypadku książąt i murzów tatarskich cesarstwa (ukaz z 22 02 1784). W rezultacie wydany został ukaz senacki z 6 03 1819 r., który zapoczątkował weryfikację szlachectwa Tatarów na powyższych zasadach. Przed powzięciem ostatecznej decyzji co do uznania praw szlacheckich ludności tatarskiej władze gubernialne powinny zebrać pełniejsze informacje o jej położeniu społecznym, majątkowym i wyznaniowym. Na ich podstawie wielki książę Konstanty, jako namiestnik guberni grodzieńskiej, mińskiej, podolskiej, wileńskiej, wołyńskiej i obwodu białostockiego, przedstawił Senatowi przygotowaną przez senatora N. Nowosilcewa opinię, która uściślała zasady przyznawania szlachectwa Tatarom. Poza tymi, których przodkowie korzystali z praw szlacheckich na mocy konstytucji sejmowych Rzeczypospolitej Obojga Narodów, pełnoprawnymi pretendentami do szlachectwa zarówno dziedzicznego jak i osobistego uznano ukształtowaną w okresie porozbiorowym grupę Tatarów, która w służbie wojskowej lub cywilnej otrzymała odpowiednie stopnie i rangi. Cała reszta pozostała powinna do czasu udowodnienia przez siebie szlachectwa płacić podatki. Przedstawioną opinię Senat zaaprobował 27 02 1830 r.

Na mocy ukazu z 27 04 1840 r. Tatarów litewskich wyodrębniono w aspekcie prawnym spośród szlachty gubernii zachodnich z tym, że zaczęto stosować wobec nich zasady legitymacji przewidziane dla Tatarów krymskich, kazańskich oraz Greków.

Należy podkreślić, że za wykazane oddanie tronowi postanowiono nie stosować wobec ludności tatarskiej ukazu z 19 10 1831 r., który nakazał przeprowadzenie podziału szlachty na wylegitymowaną i nie potrafiącą udowodnić szlachectwa, tę ostatnią zaś zaliczać na wsi do tzw. jednodworców, w miastach — do grażdan. Tatarzy uniknęli także skutków decyzji rządu, który ograniczył po powstaniu styczniowym możliwość kontynuowania legitymacji. Za wstawieniem się generała gubernatora

N. Murawjewa Komitet Ministrów uchwałą z 5 02 1865 r. utrzymał w mocy w odniesieniu do Tatarów ustawy przedpowstaniowe.

W rezultacie weryfikacji szlachectwa, która się toczyła od lat dwudziestych aż po osiemdziesiąte XIX w., większość rodzin tatarskich, mimo zróżnicowania majątkowego i społecznego, pozostała w ramach stanu uprzywilejowanego. Prawda, że formalnie powstały trzy grupy: tych, których szlachectwo zostało potwierdzone, nie potwierdzone przez Heroldię oraz których wywody zostały po roku 1840 unieważnione. W praktyce położenie wszystkich było przecież jednakowe.

Tatarzy osiadli w Królestwie Polskim udowodnili swe szlachectwo opierając się na *Ustawę o szlachectwie* z 25 czerwca (7 lipca) 1836 r., a zatem z tytułu posiadania ziemi przez przodków, skorygowanej w roku 1870 po przekazaniu Heroldii petersburskiej wszystkich spraw szlachty Królestwa Polskiego.

Przynależność do stanu szlacheckiego otworzyła Tatarom drogę do udziału w życiu publicznym oraz społecznym, co przesądziło i o integracji ludności tatarskiej.

Dopuszczenie do udziału w sejmikach powiatowych (ograniczał to jednak cenzus majątkowy) oznaczało m. in., pomimo sprzeciwu szlachty miejscowej, możliwość zyskania urzędów wybieralnych. Po wyższe nie sięgali. Najchętniej sprawowali funkcje asesorów sądów niższego ziemskiego, ziemskiego oraz grodzkiego i sędziów granicznych.

Ważniejsza niż urzędy wybieralne była służba wojskowa lub cywilna, która będąc jednym ze sposobów realizowania praw szlacheckich, zapewniała i stałe środki utrzymania.

Na zamiar władz, by wykorzystać doświadczenie wojenne Tatarów, wskazuje fakt zachowania resztek pułków jazdy tatarskiej Straży Przedniej wojska WKsL aż do roku 1797, kiedy powstał konny pułk litewsko-tatarski. Rzecz znamienna, iż zostawiono dotychczasową strukturę, stopnie, wysokość żołdu. Z czasem dostrzeżono, że

przemieszanie narodowości (Litwinów, Polaków, Tatarów) oraz wyznań (chrześcijańskiego i muzułmańskiego) jest źródłem konfliktów. W roku 1803 nastąpił podział pułku na konny tatarski (od roku 1807 tatarski ułański), który tworzyli poza szeregowymi Tatarzy oraz konny litewski złożony z Litwinów i Polaków. Po likwidacji w roku 1833 pułku tatarskiego Tatarzy kontynuowali służbę w formacjach rosyjskich. Chętnie oddawano młodzież do szkół wojskowych (korpus kadetów w Brześciu, szkoła junkrów piechoty w Wilnie i inne), które otwierały drogę do kariery. Tatarzy osiągnęli bowiem stopnie nawet pułkowników i generałów.

Podstawowym źródłem awansu socjalnego i dobrobytu stała się przecież służba cywilna. Kształtowanie się warstwy Tatarów urzędników rozpoczęło się już w drugim dziesięcioleciu XIX w., kiedy pracy w instytucjach państwowych szukali zwolnieni z wojska. Liczba Tatarów w służbie cywilnej wyraźnie zwiększyła się po powstaniu listopadowym. Służyli w kancelarii generała gubernatora, w Zarządzie Gubernialnym, Izbie Skarbowej, w różnych instytucjach finansowych i podatkowych. Zdarzało się, że awansowali na wysokie urzędy, np. starszych radców, którzy w urzędowej hierarchii gubernialnej zajmowali drugie miejsce po wicegubernatorze. W powiatach starali się o prace w policji, urzędach celnych, sądach, zarządach skarbowych, finansowych, pod koniec wieku także pocztowych i kolejowych. Z czasem pojawiły się „dynastie” Tatarów urzędników.

Młodzież szła do szkół powiatowych oraz gimnazjów. Od połowy XIX w. dzieci tatarskie uczyły się w szkołach szlacheckich, ludowych, niekiedy rzemieślniczych. Na uczelnie wstępowały jednostki, studentów pochodzenia tatarskiego można jednak spotkać w uniwersytetach wileńskim, potem kijowskim, petersburskim, moskiewskim i warszawskim.

Wątpić należy, by władze ułatwiały Tatarom drogę do służby cywilnej. Stanowili, co zresztą zrozumiałe, nie-wysoki odsetek w porównaniu z urzędnikami wyznania

prawosławnego, rzymsko-katolickiego oraz protestanckiego, w tym, często, ludzi pochodzenia miejscowego. Rzecz inna, że cieszyli się zaufaniem władz, a po powstaniu styczniowym Tatarom urzędnikom m. in. zrównano dodatek do pensji z otrzymywanym przez Rosjan, jak również przyznano prawo zakupu dóbr.

Kwestią odrębną pozostaje udział Tatarów w powstaniach. Walczyli po obu stronach. Decyzję mogła przesądzić przysięga na wierność carowi lub pamięć związku z Rzeczpospolitą. Większość ludności tatarskiej, jak się wydaje, pozostała jednak bierna.

Mimo integracji, choć powolnej, ze społeczeństwem ziem litewskich lub rosyjskim zachowywano odrębność wyznaniową, a poprzez nią i etniczną. Tatarzy litewscy byli wspólnotą tak nieliczną, iż wyznawanie przez nich islamu nie przeszkadzało dążeniom władz do unifikacji ludów cesarstwa, zostawiono więc ją w spokoju. Bez przeszkód trwała wspólnota religijna ujęta w tradycyjne formy organizacji. Tatarzy zarówno litewscy jak i polscy samodzielnie zajmowali się sprawami parafii, dokonywali wyboru duchownych, dbali o fundusze i utrzymanie meczetów.

Podporządkowanie konfesji ustawom rosyjskim (od roku 1831) było niezbyt uciążliwe. Podległość Tauryckiemu Mahometańskiemu Zarządowi Duchownemu, muftiemu krymskiemu, nosiła charakter administracyjny. Do obowiązków muftiego należało bowiem zatwierdzanie (w ślad za Zarządem Gubernialnym) wybranych przez parafian duchownych, sprawdzanie prowadzonych przez duchownych muzułmańskich ksiąg stanu cywilnego, potwierdzanie metryk urodzenia i td.

Gdy na początku lat czterdziestych XIX w. został określony sposób elekcji, kompetencje i funkcje duchowieństwa muzułmańskiego w cesarstwie, Tatarzy, powołując się na różnice pomiędzy muzułmaństwem rosyjskim a litewskim, uzyskali zgodę na wybór spośród ludzi miejscowych. Tym samym uniknęli sprowadzenia na Litwę duchownych krymskich. Niepowodzeniem skończyło się

natomiast wystąpienie w roku 1842 o utworzenie w guberniach zachodnich oddzielnego zarządu duchownego oraz wyznaczenie muftiego.

To co zatracono w wyniku podporządkowania spraw religijnych władzom, to ściśle związki wspólnoty z duchownymi. Rząd uczynił z nich bowiem urzędników, choć nie wyznaczył im stałego wynagrodzenia. Nadto zezwolił Tatarom odwoływać się do władz w sporach z duchownymi. Mimo to życie religijne nie osłabło. Czynnikiem łączącym stało się wznoszenie świątyń. Często robiła to nie jedna parafia, lecz cała wspólnota tatarska. Sieć meczetów w guberniach zachodnich w XIX w. znacznie się rozszerzyła. Świątynie budowano tam, gdzie istniały lub tworzyły się większe skupiska Tatarów. Restaurowano i przebudowano dawne meczety, na początku XX w. zaczęto podejmować próby zastępowania drewnianych murowanymi (dokonano tego w Mińsku).

Nowym zjawiskiem były dwustronne kontakty pomiędzy różniącymi się wyznaniowo i kulturalnie społecznościami, które wyraziły się w przekładzie *Koranu* na język polski przez D. Chlewińskiego oraz I. Domeykę. O wydanie rękopisu starał się Tatar — J. Sobolewski, autor „Wykładu wiary”.

Kwestia odrębna jest, co przesądzało zdarzające się wypadki konwersji Tatarów (w wieku XIX ujawniła się nieliczna grupa neofitów). Nic nie wskazuje na przymusową chrystianizację. Z mocy prawa wyznanie muzułmańskie ograniczało jednak swobodę zawarcia małżeństwa, niekiedy stanowiło przeszkodę awansu na wyższe stanowisko. Przede wszystkim przechodzone jednak na katolicyzm. Można tu wspomnieć działalność klasztoru Mariawitek w Wilnie, który opiekował się Tatarkami, ale także Żydówkami oraz Karaimkami. Pojawili się w rodzinach tatarskich protestanci, unicy, prawosławni.

Zawarte w pracy dane o lokalizacji ludności tatarskiej oraz typach osad zostały zaczerpnięte z rewizji ludności ziem b. WKsL z roku 1795. Materiały rewizji zostały wprawdzie częściowo zagubione, mimo to udało się wy-

odrębnić grupę Tatarów ziemian posiadających lub nie poddanych i mieszkających w folwarkach, mieszkańców okolic tatarskich, miasteczek i miast, Tatarów czynszowych na gruntach szlacheckich.

Obciążone długami posiadłości podlegały eksdywizji, tradycji, a nawet sprzedaży. W ten sposób wychodziły z posiadania poszczególnych rodzin, ale ponieważ transakcje dotyczące nieruchomości długo dokonywane były w ramach wspólnoty, niemało nadal pozostawało własnością tatarską. Dopiero w drugiej połowie XIX w. proces utraty ziemi przez Tatarów ujawnił się z całą siłą.

THE LITHUANIAN TARTARS IN THE 19th CENTURY

SUMMARY

The subject of the book is the history of a closed ethnic and religious community, the Lithuanian Tartars, and their efforts to retain the prerogatives of their social estate.

The issue of the social estate of the Lithuanian Tartars emerged when the Russian czarist authorities made steps to exclude from the privileged estates of the realm persons, mostly landless gentry, those whose gentlehood gave reasons for doubt. Catherine II's promise (1796) to preserve the Tartar's privileges which they had enjoyed in the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita) as well as their right to land ownership and religious freedom, did not protect them from the threat of being declassified. The muddled attempts during the census of the population in 1811 and 1816 to include Tartars in taxed estates indicated that the authorities had no clear vision of the Tartar problem. In this situation separate Tartar families made steps to obtain the certification of their gentlehood, at the same time seeking the recognition of gentry privileges for the entire community.

The Governing Senate resolved the issue by compromise. The czarist authorities agreed to recognise the rights and privileges of the Tartars which they had enjoyed in Rzeczpospolita and also admitted their right to prove their gentlehood on the basis of the *Charter* of the Russian Gentry of 1785 April 21 (all the dates in the book are Old Style) the more so because the Charter was valid in the western provinces. However, the entry of the Tartar gentry in the genealogical books was prohibi-

ted, instead, the instructions were to list them in a separate register, as had been done for the Russian dukes (kniaz) and murzas (Decree of 22 February 1784). Eventually, on March 19, 1819, the Governing Senate issued a decree which started universal verification of Tartar gentlehood. But prior to the final decision on the recognition of gentry rights to all the Lithuanian Tartars, the provincial authorities were instructed to collect exhaustive information on their social situation, property rights and religion. On the basis of this information the Army Commander of the Grodno, Minsk, Podol, Vilnius, Volyn provinces and Białystok Grand Duke Konstantin presented for the Senate's debate Senator Novosilcev's proposal to amend the principles of the verification of Tartar gentlehood. In addition to those whose ancestors had enjoyed the privileges accorded by the Constitutions of the Sejms of Rzeczpospolita, hereditary and personal gentry estate could also be claimed by Tartars who had earned high ranks in military or civil service after the partitionings of Rzeczpospolita. All others were to be taxed until they could prove their gentlehood. The Senate approved this proposal on February 27, 1830.

The Decree of the Senate of April 27, 1840 separated the rights of the Lithuanian Tartars from those of the gentry of the western provinces, and subjected them to the legitimisation principles which were applied to the Crimean and Kazan Tartars and the Greeks.

It is to be noted that for their loyalty to the Crown the Lithuanian Tartars were not affected by the 19 October 1831 Decree, which divided the gentry of the annexed regions into two groups according to whether they had managed to prove their gentlehood or not. The latter were included into the homesteaders in the rural areas, while in the cities they were relegated to the citizens. The Tartars were not affected by the regulations issued after the uprising of 1863. They retained the right to prove their gentlehood after the uprising as well. On February 5, 1865, acting on the proposal put forward

by Governor General Muravjev, the Committee of Ministers adopted a resolution according to which none of the legislation affecting the Tartars before the uprising were changed.

The verification of Tartars' gentlehood was carried out in the 30's and 80's of the 19th century. In spite of their social differences, the majority of the Tartar families were allowed to retain their privileged estate. In fact, three groups of Tartars emerged: those that did or did not receive the confirmation of their gentlehood from the Heraldry Office, and those whose certificates of gentlehood issued after 1840 were not recognised. In reality, however, the legal situation of all the Tartars was the same.

The Tartars who lived in the Kingdom of Poland proved their gentlehood on the grounds of the ownership of their ancestors' land according to the *Rules concerning the Gentry* of the Kingdom of Poland (July 7/June 25, 1836) which remained in force even after 1870 when all matters concerning the gentry of the Kingdom of Poland were transferred to the Heraldry Office of St. Petersburg.

Their gentry estate opened for the Tartars doors to public life and determined their integration in the society of Lithuania.

Despite the opposition of the local gentry, the Tartars had the possibility of participating in the district gentry assemblies (the right constrained only by the qualification of property) and of seeking elective positions. As a rule, Tartars did not aim for higher official positions. They were usually satisfied to take the positions of an assessor to a lower municipal (*zemski*) court or that of a judge in the territorial, castle or boundary courts.

Military or civil service was considered to be more important than elective positions because it gave the Tartars not only a possibility of exercising their gentry rights but it was also a source of permanent livelihood.

The intention of the authorities to make use of the military experience of the Tartars is reflected in the fact that the remnants of the Tartar units of the Advance Guard of the Grand Duchy of Lithuania were supported by the state until 1797 when the Lithuanian Tartar cavalry regiment was formed. It is noteworthy that the regiment retained its former structure, military ranks and salaries. But soon it became clear that the different ethnic (Lithuanian, Polish, Tartar) and religious (Christian and Muslim) allegiances of the members of the regiment was a source of conflict. In 1803, the regiment was divided into two units: the Tartar Cavalry Regiment (in 1807, renamed the Tartar Uhlan Regiment), which was composed (except for the infantrymen) exclusively of Tartars, and the Lithuanian Cavalry Regiment composed of Lithuanians and Poles. When the Tartar Uhlan Regiment was abolished, the Tartars continued their military service in the units of the Russian army. Young men were quite willing to enrol in military schools (the Cadet Corps in Brest, Infantry Cadet school in Vilnius, etc.) after the graduation from which they could make a successful career. It was not infrequent that Tartars reached the rank of the colonel or the general.

The main source of social advance and well-being was, however, civil service. The stratum of Tartar civil servants emerged in the second decade of the 19th century when dismissed former military men began to apply for jobs in state institutions. A considerable increase in the numbers of Tartar civil servants could be noticed after the uprising of 1831. They served in the Chancellery of the Governor General, in the Board of the Province, the House of Treasury, and various other financial and tax offices. Sometimes, Tartars held rather high positions, such as for example, those of chief councillor, a position in the provincial civil servants' hierarchy second to the Vice Governor. In districts Tartars sought positions in the police, customs office, courts, treasury offices; at the end of the 19th century, in post offices

and railways. Whole dynasties of Tartar civil servants appeared.

The younger Tartar generation attended district schools and senior secondary schools for the gentry, people's schools, sometimes vocational schools. A few sought higher education. Students of Tartar origin could be found in the universities of Vilnius, later, of Kiev, St. Petersburg, Moscow and Warsaw.

There is no reason to believe that authorities gave Tartars preference in offering them jobs in civil service. Compared to Orthodox, Catholic or Protestant civil servants, or civil servants of local origin, Tartars accounted for only a small percentage. But there is reason to believe that czarist authorities trusted Tartar civil servants and after the uprising of 1863, paid them premiums and recognised the right of all the Tartars to acquire land, similarly to the right accorded to civil servants of Russian origin.

The participation of Tartars in the uprisings is a separate question. They supported both the adversary sides, their decision depending on the significance they attached to their oath of loyalty to the Crown or the memories of their links to Rzeczpospolita. The majority of Tartars, however, are thought to have been indifferent to the uprisings.

In spite of their slow integration into the Lithuanian, and sometimes Russian, society, the Tartars managed to preserve their religious and ethnic integrity because they were a small community, and so far as their Islamic religion did not interfere with the efforts of czarist authorities to unify the annexed lands, they were left in peace. Their religious community continued its activities and retained its traditional organisation structure. In Lithuania as well as in the Kingdom of Poland, Tartars managed themselves their parish affairs, elected priests, looked after the maintenance and funding of their mosques. Subordination procedures of the confession (after 1831) were not very burdensome. Subordination to the

Tauria Mohammedan Ecclesiastic Board and to the mufti of the Crimea was mostly administrative: the mufti was authorised to approve (after the Board of the Province) the elected priests, inspect the civil registers which they maintained, approve certificates of birth, etc.

When in the early 30's of the 19th century the procedure of the election of Muslim priests, their competence and duties were established, the Lithuanian Tartars managed to prove that there was a difference between the Russian and Lithuanian Tartars and obtained permission to elect their priests from the local Tartar population. In this way, no priest were sent to Lithuania from the Crimea. But their request (1842) for the establishment of a separate Mahommedan Ecclesiastic Board and the appointment of a mufti was declined.

Still, little by little, the interference of authorities in religious affairs eroded the close relations between the community and the priests, who were turned into civil servants although they did not receive any regular salaries. In cases of disagreement with their priests, Tartars were permitted to apply to the authorities. But the Tartar religious community remained quite active, its unifying factor being the construction of temples, which was the concern not only of parishes but also of the entire community. In the 19th century, the network of mosques in the western provinces was becoming larger: new mosques were constructed in places of greater Tartar concentration, old mosques were also restored and reconstructed. At the beginning of the 20th century steps were made to replace wooden mosques with brick mosques (a brick mosque was built also in Minsk).

A new phenomenon appeared — contacts between different religions and cultures. This was mainly due to the translation of *Koran* into Polish by two former philomaths, D. Chlevinski and I. Domeika. The publication of the translation was taken care of by J. Sobolevski, author of „Wykład wiary”.

The sporadic conversion of Tartars to Christianity is a separate question (a small group of neophytes appeared in the 19th century). There is no reason to believe it was forced conversion. But from the legal point of view Muslim religion did restrict the possibilities of a Muslim to marry a Christian, sometimes, also to attain a higher position. Tartars often opted for Catholicism. In this connection, it is worth while remembering the activities of the Mariavitian convent in Vilnius, which gave shelter not only to Tartars but also to Jewish and Karaite women. In the families of Tartars there appeared Protestants, Uniats, Orthodox believers.

The book presents information and figures on localities inhabited by Tartars and the kinds of their settlements, based on the revision of the population of the Grand Duchy of Lithuania (1795). Some part of the lists of the revision has been lost, but those extant enabled the author to distinguish the following groups of Tartars: landowners who owned folvarks with or without serfs; Tartars who lived in *okolicas*, towns and townships; and a group of Tartars who rented land.

The land-holdings of indebted Tartar landowners often passed to the money lenders (by exdivision or tradition), sometimes they would be sold. In this way individual families would lose their land. But property transactions were often made within the Tartar community, therefore Tartar ownership of land survived for quite a long period of time. The loss of land ownership accelerated in the second half of the 19th century.

SANTRUMPOS

- AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
- APB — Archiwum Państwowe w Białymstoku
- BN — Biblioteka Narodowa w Warszawie
- BUW OR — Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Oddział Rękopisów
- BNIAG — Baltarusijos nacionalinis istorijos archyvas Gardine
- BNIAM — Baltarusijos nacionalinis istorijos archyvas Minske
- LMAB RS — Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius
- LVA — Lietuvos valstybinis archyvas
- LVIA — Lietuvos valstybinis istorijos archyvas
- RGDVA — Rusijos geografijos draugijos valstybinis archyvas
- RVIA — Rusijos valstybinis istorijos archyvas Sankt Peterburge
- VUB RS — Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
- ПКВГ — Памятная книжка Виленской губернии
- ПКГГ — Памятная книжка Гродненской губернии
- ПККГ — Памятная книжка Ковенской губернии
- ПКМГ — Памятная книжка Минской губернии
- ПКСТ — Памятная книжка Сувалкской губернии
- ПСЗ — Полное собрание законов Российской империи
- СЗРИ — Свод законов Российской империи

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

- Abrahimovičiai 222
 Abrahimovičius Aleksandras 195
 Abrahimovičius Leksa 199
 Abramovičiai 222
 Abramovičiai-Radlinskiai 222
 Abramovičius Steponas 211
 Abramovskis Antanas 74
 Abulevičiai žr. Obulevičiai
 Abunevičiai 33, 190, 222
 Achmatovičiai 68, 106, 209, 222
 Achmatovičius 202
 Achmatovičius Aleksandras 106, 107, 119, 127, 247
 Achmatovičius Bekiras, Ахматович Бекир 106
 Achmatovičius Benediktas Biialas 68
 Achmatovičius Bogdanas 107
 Achmatovičius Dovydas Dominykas 68
 Achmatovičius Leonas 107
 Achmatovičius Motiejus 83, 107
 Achmatovičius Mustafa 97
 Achmatovičius Osmanas 107
 Achmatowicz A. 141, 284
 Achmatowicz Jan 270
 Adamovičiai 191, 194, 223
 Adamovičius Aleksandras 81
 Adamovičius Bonifacas 70
 Adamovičius Jokūbas 81, 246
 Adzikovičiai 223
 Aizikovičius Natka 208
 Akmulovičius 265
 Akordas 127
 Alejevičiai, Алеевичи 52, 53, 62, 191, 196, 223
 Alejevičius Jonas 260
 Alejevičius Samuelis 260
 Aleksandra 181
 Aleksandras 54
 Aleksandras I, Aleksandras Pavlovičius, Александр Павлович 16, 30, 48, 73, 90, 269, 273
 Aleksandravičius E. 162, 284
 Aleksandrovič (Александрова) Felicija 173
 Aleksandrovič Monika 179
 Aleksandrovič-Miškinienė G., Александрович-Мишкинене Г. 11, 290
 Aleksandrovičiai 33, 190, 194, 211, 223
 Aleksandrovičius Abraomas 173
 Aleksandrovičius Aleksandras 211
 Aleksandrovičius Amuratas 263
 Aleksandrovičius Dovydas 124, 263
 Aleksandrovičius Mustafa 261
 Aleksandrovičius Suleimanas 211, 260
 Alucevičius Gazejus Machmetas 264
 Antonovičius A., Антонович А. 11, 290
 Arilianovna 172
 Asanovičiai, Ассановичи 34, 132, 194, 223
 Asanovičius, Ассанович 50, 92, 208, 209
 Asanovičius (Ассанович) Achmetas 132, 133, 261
 Asanovičius Aleksandras 44
 Asanovičius Aziulis 264
 Asanovičius Jonas 187
 Asanovičius Juozapas 180
 Asanovičius Steponas 192, 210
 Augustas II 30

- Azulevič Elena, Azulewiczowa Helena 204
 Azulevič Felicija 207
 Azulevičiai, Азулевичи 68, 224
 Azulevičius, Azulewicz 274, 275, 277, 278
 Azulevičius Abraomas 147, 148
 Azulevičius Aleksandras 49, 207
 Azulevičius Dovydas 50, 246
 Azulevičius Jokūbas 49, 50
 Azulevičius Motiejus 97
 Azulewicz žr. Azulevičius
 Azulewiczowa Helena žr. Azulevič Elena
 Babišas Micha 35
 Babišas Samusis 35
 Bairašauskaitė Tamara 284
 Bairaševska Amina 207
 Bairaševska Sofija 207
 Bairaševskiai, Байрашевские 33, 71, 196, 224
 Bairaševskis Abraomas 266
 Bairaševskis Aleksandras 190
 Bairaševskis Elijošius 190, 265
 Bairaševskis Jokūbas 148, 265
 Bairaševskis Jonas 207
 Bairaševskis Juozapas 80, 191, 207, 262
 Bairaševskis Motiejus 78, 190, 251
 Bairaševskis Mustafa 78, 188, 251
 Bairaševskis Samuelis 190
 Bairulevičiai 32, 53, 224
 Bairulevičius Danielius 117
 Bairulevičius Motiejus 144, 265
 Bajrulewicz Jan 272
 Bakuninas Michailas 28
 Bandtkie J. W. 5
 Baniutičiai 225
 Baranovas Dmitrijus 28
 Baranovska Mariana 202
 Baranovska Rozalija 201
 Baranovskiai, Барановские 33, 59, 159, 225
 Baranovskiai-Michalovskiai 225
 Baranovskis, Барановский 81, 201, 202, 205
 Baranovskis Abdula 207
 Baranovskis Abraomas 83, 191, 210, 246, 251, 266
 Baranovskis Aleksandras 115, 178
 Baranovskis Elijošius, Baranowski Eliazs 205
 Baranovskis Jonas, Барановский Иван 94, 114, 115, 139, 246, 251
 Baranovskis Juozapas 100, 251
 Baranovskis Murza Jokūbas 75, 83, 87, 89, 145, 188, 198—200, 207, 246, 251
 Baranovskis Murza Jonušas 197, 198, 202
 Baranovskis Mustafa 202
 Baranovskis Otonas, Барановский Оттон 107
 Baranovskis Salichas 250
 Baranovskis Tamerlanas 82
 Baranowski Eliazs žr. Baranovskis Elijošius
 Baranowski Jakub 270
 Baranowski Józef 271
 Baranowski Murza Józef 270
 Baryšnikovas 122
 Barkmanas Jonas 166
 Bartoszewicz J. 5, 164
 Batoras Steponas 107, 108, 280
 Batūra R. 8, 284
 Baumanas 176
 Bazarevičiai 225
 Bazarevičius Dovydas 192
 Bazarevičius Jonas 192
 Bazarevičius Juozapas 176, 177
 Bazarevskiai 56, 191, 194, 225
 Bazarevskis Chalilas 101
 Bazarevskis (Базаревский) Dovydas 111—113
 Bazarevskis Jonas 246
 Bazarevskis Juozapas 56
 Bazarevskis Mustafa 77, 251, 266
 Bazarevskis Steponas 108
 Bazarevskis Suleimanas 100, 158
 Bazarevskis Urišas 56
 Beauvois D. 72, 105, 163, 284
 Beganskiai 226
 Bejus Jusufas 172
 Bekleševas 28
 Bektinejevas Š., Бектинеев III. 86, 93, 96, 290
 Beliakai 68
 Beliakas Bekiras 121
 Beliakas Bogdanas 126

- Beliakas Jonas 148
 Beliakas Steponas 108, 178
 Beliakas Tamerlanas 101
 Benigsenas (Беннигсен) Leontijus 74, 90, 93, 95, 207
 Benkendorfas Aleksandras 41, 42
 Bezobrazovas 125
 Bibikovas Ilja 176
 Biciutka Adomas 119
 Biciutka Konstantinas 101
 Biciutka Suleimanas 262
 Biciutkos 226
 Biominovič Sara 153
 Biominovičius Leiba 153
 Bludovas Dmitrijus 165—167
 Bobašai 194
 Bobiatinskis Nikolajus 166
 Bobrovskis Mykolas 164
 Bogdanovič Sofija 211
 Bogdanovičiai, Богдановичи 59, 63, 191, 194, 196, 226
 Bogdanovičius Abraomas 149, 266
 Bogdanovičius Aleksandras 121, 128, 262
 Bogdanovičius Elijošius 189
 Bogdanovičius Jokūbas 121
 Bogdanovičius Juozapas 181
 Bogdanovičius Mykolas 59
 Bogdanovičius Mustafa 143, 264—266
 Bogdanovičius Salichas 110, 111, 116
 Bogdanovičius Samuelis 260
 Bogdanovičius Steponas 181
 Boguševičiai, Богдашевичи 50, 227
 Boguševičius Abraomas 117, 120
 Boguševičius Aleksandras 88
 Boguševičius Mustafa 155, 260—262
 Boguševičius Samuelis 88
 Bohatai 194, 196
 Bohdanowicz Heliasz 271
 Bolescić-Kozłowski Stanisław Aleksander 70, 282
 Bolotnikovas Aleksejus 28
 Borawski P. 8—10, 12, 20, 46, 47, 97, 101, 103, 122, 126, 284, 285
 Borozdinas 28
 Božimovskis 152
 Bradké Jegoras fon 28
 Brochockis Antanas 83
 Brückner A. 5
 Brunon Jean 97, 285
 Brunon Raoul 97, 285
 Buczacka Mariana 204
 Buczacki Abraham 204
 Buczacki Murza Tarak Jan žr. Bučackis Murza Tarak Jonas
 Bučackiai 227
 Bučackis 201
 Bučackis Aleksandras 127
 Bučackis Jonas 158
 Bučackis Juozapas 67, 121
 Bučackis Motiejus 121
 Bučackis Murza Jokūbas 67, 68
 Bučackis Murza Tarak Jonas, Buczacki Murza Tarak Jan 171, 286
 Bučackis Murza Tarak Selimas 171
 Bučackis Mustafa 204
 Bukatas Jonas 193
 Bušenas A., Бушен А. 183, 213, 214, 283
 Butleriai 33, 211, 227
 Butleris Mustafa 190
 Butovtas-Andžekovičius Mykolas 30
 Catherine II žr. Jekaterina II
 Cibulskis 88
 Cybulski 271
 Chalecka Sofija 207
 Chalecki 204
 Chalecki Dawid 271
 Chalecki Mustafa 272
 Chaleckiai, Chaleckie, Халецкие 33, 63, 185, 190, 204, 227, 274, 277
 Chaleckie žr. Chaleckiai
 Chaleckis Achmetas 202
 Chaleckis Adomas 265
 Chaleckis (Халецкий) Aleksandras 111, 204
 Chaleckis Dovydas 202
 Chaleckis Elijošius 85, 204
 Chaleckis Jokūbas 78, 251
 Chaleckis Jonas 204
 Chaleckis Juozapas 202

- Chaleckis Juozapas Abu-Bekiras 264
 Chaleckis Leonas 266
 Chaleckis Mustafa 190
 Chaleckis Samuelis 188, 251
 Chaleckis Selimas 117
 Chaleckis Zacharijus 202
 Chalembekai 192, 211, 227
 Chalembekas Jokūbas 262
 Chalembekas Jonas 192, 262
 Chalembekas Junus 262
 Chasenevičiai, Хасеневиичи 66, 194, 227
 Chasenevičius Aleksandras 266
 Chasenevičius Ibrahimas 263
 Chasenevičius Jokūbas 65
 Chazbejevič Felicija 64
 Chazbejevičiai, Хазбеевичи 33, 63, 190, 227
 Chazbejevičius Jonas 252
 Chazbejevičius Steponas 58, 178
 Chazbejevičius Suleimanas 58—59, 99
 Chazbejevičius Šahanas Juozapas 58
 Chazbiejewicz S. 10, 11, 15, 285
 Chitrova Aleksejus 27
 Chitrova Sergejus 27
 Chlevinski D. žr. Chlevinskis Dionizas
 Chlevinskis Dionizas, Chlevinski D., Chlewiński D. 168—171, 296, 303
 Chlewiński D. žr. Chlevinskis Dionizas
 Chodzka Aleksandras 164
 Chrapovickis Matvejus 122, 125
 Chreptavičius Liutauras 193
 Churamovičiai 227
 Chvostovas Vasilijus 27
 Czacki T. 5
 Czimbajewicz Mustafa 272
 Czymbajewicz žr. Čimbajevič Rozalija
 Čartoriskis Adomas 162, 163, 282
 Čechovskis 172
 Četvertinskis Konstantinas 76
 Čimbajevič (Czymbajewicz) Rozalija 274, 277
 Čimbajevičiai 32, 194, 228
 Čimbajevičius Bilialas 187, 264
 Čimbajevičius Mustafa 260
 Čižas Kasparas 75
 Daškevičiai 288
 Daugiallo Mustafa 271
 Daukantai 53
 Daukantas Simonas 53
 Davidovič Mariana 185
 Davidovičiai, Dawidowiczowie 190, 228, 275, 278
 Davidovičius Aleksandras, Давидович Александр 113
 Davidovičius Jokūbas 247
 Davidovičius Jonas 247
 Davidovičius Machmetas 252
 Davidovičius Murza 140
 Davidovičius Mustafa 247, 252
 Davidovičius Samuelis 185
 Davidovičius Tamerlanas, Давидович Тамерлан 112, 113
 Davies Norman 130, 285
 Dawidowicz Jan 271
 Dawidowicz Samuel 270
 Dawidowiczowie žr. Davidovičiai
 Dembickis Dovydas 174
 Dezinis fon 28
 Dibičius J. 122
 Divovas V. 76
 Dlugošas J. 53
 Dobrianskis F. 5
 Dobrovolskis Aleksejus 56
 Dolgorukovas Nikolajus 39, 41, 123
 Dombrovska Elena 207
 Dombrovskiai 207
 Dombrovskis Liudvikas 207
 Domeika Aleksandras 62
 Domeika (Domeyko) Ignas 168—171, 296, 303
 Domeyko I. žr. Domeika Ignas
 Dovgiala Jonas 94
 Dovgiala Mustafa 89
 Dovgialos Naiman Džaloirai Murzos, Довгялы 52, 53, 55, 187, 228
 Drozd A. 11, 285
 Dubiński A. 8, 10, 12, 20, 101, 103, 122, 285
 Dumin S. W., Думин С. В., Думин С. У. 8, 9, 12, 15,

- 47, 55, 56, 70, 71, 96, 153, 282, 285, 290
 Dunajevičiai 196
 Dundulis B. 8, 286
 Dzenajevičiai, Дзенаевичи 33, 55, 63, 196, 228
 Dzenajevičius Juozapas 178
 Dzenajevičius Mykolas 121
 Dziadulevičius Stanislovas, Dziadulewicz S. 70, 83, 266, 286
 Dziadulewicz S. žr. Dziadulevičius Stanislovas
 Działyński Tytus 170
 Eimontas 174
 Eljaševič Sofija 178
 Eljaševičiai, Ельяшевичи 33, 51, 53, 59, 63, 229
 Eljaševičius 128
 Eljaševičius Aleksandras 248
 Eljaševičius Chalilas 248
 Eljaševičius Ipolitas 206
 Eljaševičius Jokūbas 82, 107, 248
 Eljaševičius Motiejus 80, 82, 206, 248
 Eljaševičius Mustafa 260
 Eljaševičius Samuelis 264
 Estreicher K. 170
 Feldmanas Kazimieras 125, 126
 Fenis Andrejus 27
 Ferjeras 95
 Filosofovas Michailas 86
 Frydrichas Vilhelmas 18, 199, 203
 Gasprinskis Ismailas Bejus, Гаспринский И. 143, 290
 Gembicka Chalima 180
 Gembicka Mariema 179
 Gembicka Rozalija 180
 Gembicka Ruza 178
 Gembickiai, Гембицкие 33, 34, 63, 193—195, 229
 Gembickis Adomas 34
 Gembickis Aleksandras 123
 Gembickis Chasiensis 178
 Gembickis Juozapas 190
 Gembickis Mustafa 188
 Gembickis Samuelis 34
 Glovinskis (Гловинский) Kajetanas 89, 90, 92
 Glüksbergas Teofilis 169
 Golicynas Dmitrijus (?) 92
 Gózyński Sławomir 70, 71, 282
 Grabovskis Kazimieras 76
 Grabovskis Pranciškus 146
 Gryckevičius A. P., Грыцкевич А. П. 9, 290
 Grygajtis K. 8—9, 286
 Grušeckis 28
 Gudavičius E. 8, 286
 Güntheris Indrikas Janas von 198—200
 Gurjevas Dmitrijus 25
 Gurskis Juozapas 124
 Hogendorpas D. 97
 Pjasevičiai (Pjaševičiai), Ильяшевичи 33, 194, 196, 229
 Pjasevičius Aleksandras 210
 Pjasevičius Chasiensis 261
 Pjasevičius Juozapas 56
 Pjasevičius Mustafa 260
 Pjaševič Amalija 179
 Pjaševičiai žr. Pjasevičiai
 Iveličius Markas 27
 Jablonovska Teklė 49
 Jablonska Elena, Яблонская Елена 136
 Jablonskiai, Яблонские 60, 190, 229
 Jablonskis Aleksandras 192
 Jablonskis Motiejus 192, 261
 Jablonskis Mustafa 60, 136, 250, 252, 265
 Jablonskis Mustafa Tomas 252
 Jablonskis Samuelis 250, 252, 264
 Jablonskis Šahanas 188
 Jakobovska Felicija 178, 210
 Jakobovska Olga 178
 Jakobovska Rozalija 144
 Jakobovska Teresė 180
 Jakobovskiai 34, 194—196, 230
 Jakobovskis, Якубовский 124, 128
 Jakobovskis Aleksandras, Якубовский Александр 61, 113, 115, 180, 210, 264

- Jakubovskis Chasiensis 34
 Jakubovskis Chazbejevičius Abukeras 34
 Jakubovskis Dovydas 34
 Jakubovskis Ibrahimas 264
 Jakubovskis Jokūbas 178, 180, 261, 262
 Jakubovskis Juozapas 101, 144, 261
 Jakubovskis Kazimieras, Якубовский Казимир 172, 173
 Jakubovskis Konstantinas 178
 Jakubovskis Mahometas 263
 Jakubovskis Mustafa 79, 110, 113, 115, 172
 Jakubovskis Romanas 263
 Jakomovskiai 230
 Jančiurai 196, 230
 Jankevič Felicija 190
 Jankevičiai 230
 Jankovskis 25
 Janovičiai-Čainskiai, Чаинские 63, 230
 Janovičius-Čainiskis Aleksandras 178
 Jansevičiai 230
 Janulaitis A. 7, 43, 71, 72, 76, 77, 201, 203, 286
 Januševskiai 191, 230
 Januševskis Abraomas 149, 266
 Januševskis Ipolitas 101
 Januševskis Romualdas 210
 Januševskis Tamerlanas 210
 Jaroszewicz Józef žr. Jaroševičius Juozapas
 Jaroševičius Juozapas, Jaroszewicz Józef 18, 104, 135, 160, 281
 Jasiński Samuel 270
 Jasinskiai, Ясинские 231
 Jasinskis 89
 Jasinskis Dovydas 191
 Jasinskis Jokūbas 56, 262
 Jašudinas Adomas 179
 Jedlicki J. 66, 69, 286
 Jekaterina (Екатерина, Katarzyna, Catherine) II 19, 27, 28, 48, 72, 86, 165, 291, 298
 Jelizaveta 151
 Jesenas (Ессен) P. 172
 Jezerskiai, Езерские 53, 55, 231
 Jezerskis Achmetas 54
 Jočas Antonas 173
 Joilis, Иоиль 173
 Jonas III 27
 Jučas M. 109, 286
 Junkevičiai 196
 Juszyński Murza 271
 Juszyński Samuel 272
 Jušinskiai Murzos, Юшинские 54, 56, 211, 231
 Jušinskis Abraomas 88, 92
 Jušinskis Aleksandras 192
 Jušinskis Bekiras 211
 Jušinskis Murza Dovydas 192
 Jušinskis Murza Juozapas 192
 Juzefovičiai 32, 231
 Juzefovičius Aleksandras 68, 210
 Juzefovičius Chasiensis 179
 Juzefovičius Jokūbas 101
 Juzefovičius Motiejus 68
 Juzefovičius Mustafa 68
 Juzefovičius Samuelis 146, 159
 Kaglis Aleksandras 207
 Kalinos 33, 196, 232
 Kalmykovas 165
 Kanapackij I., Канапцкі І. Б. 8, 12, 15, 89, 96, 153, 290
 Kankrinas Jegoras 39
 Kasimovičiai 232
 Katarzyna II žr. Jekaterina II
 Kaufmanas Konstantinas 44, 45
 Kazimirskis Vaitiekus 170
 Kenska (Кенская) Mariana 191, 208
 Kenskiai, Кенские 33, 96
 Kenskiai-Minkevičiai 232
 Kenskis Dovydas 41, 79, 80, 139, 206
 Kenskis Juozapas 252
 Kenskis Mustafa, Кенский Мустафа 96, 110, 252
 Kenskis Steponas 252
 Kepenas P., Кепен П. 17, 161, 213, 216, 217, 281
 Kerčinskis Pranciškus 148
 Kieński Mustafa 172
 Klemensas XIV 173
 Klimas P. 7
 Kłos J. 157
 Knoringas Karlas fon 92

- Kočiubėjus Viktoras 39
 Kolodziejczyk A. 135, 266, 286
 Kologrivovas I. 87
 Kolokolcevas Ivanas 27
 Koporackiai, Копоракцие 194, 232
 Koporackis Ibrahimas 263
 Koporackis Suleimanas 263
 Konstantin žr. Konstantinas
 Konstanty žr. Konstantinas
 Konstantinas, Konstantin, Konstanty 17, 35—37, 57, 58, 166, 167, 281, 292, 299
 Kontrimas Kazimieras 163, 164
 Koricka Aiša 201
 Korickiai, Корицкие 56, 59, 63, 146, 192, 196, 211, 232
 Korickis 177
 Korickis Abraomas, Корицкий Мурза Абрагим 78, 115, 133, 146, 208, 210, 247, 252
 Korickis Amuratas 100, 211
 Korickis Bekiras 192
 Korickis Jokūbas, Корицкий Яков 89, 90, 114
 Korickis Jonušas 56
 Korickis Juozapas 115
 Korickis Machmetas 210
 Korickis Michailas 192
 Korickis Motiejus 100
 Korickis Murza Joachimas 97
 Korickis Mustafa 78, 208, 252
 Korickis Osmanas 247
 Korickis Steponas 247
 Korickis Tomas 56
 Korycki 271
 Korycki Jakub 270
 Korošoiskis A., Корошойский А. 141—143
 Korsakai 33, 233
 Korsakas Samuelis 191
 Korsakovas 28
 Korzonas Ignas 208
 Kościuszko Władysław 171
 Kovalevskis Juozapas 164
 Kozakevič Felicija 190
 Kozakevičiai 192, 233
 Kozakevičius Jokūbas 93, 94
 Kozłowski Stanisław Aleksander žr. Bolesići-Kozłowski Stanisław Aleksander
 Kričinska Amina 177

- Kričinska (Кричинская) Elena 209
 Kričinska Elžbieta 187
 Kričinska Felicija, Кричинская Фелициана 208, 209
 Kričinska Mariana 209
 Kričinskiai, Кричинские 56, 59, 187, 233
 Kričinskis, Кричинский 80, 125, 128, 209, 211
 Kričinskis Aleksandras 79, 83, 89, 119, 121, 157
 Kričinskis Amuratas 80, 177, 208, 248
 Kričinskis Bilialas 80
 Kričinskis (Кричинский) Dovydas 122, 123, 187
 Kričinskis Elijošius 80, 187
 Kričinskis Ilja, Кричинский Илья 210
 Kričinskis Jokūbas 80, 105, 248
 Kričinskis Jonas 209, 247, 248
 Kričinskis Juozapas, Кричинский Иосиф 69, 70, 80, 120, 206, 248
 Kričinskis Konstantinas 100, 101, 158
 Kričinskis Leonas, Kryczyński L. 5, 6, 101, 108, 122—124, 126—129, 152, 155, 157, 158, 266, 286
 Kričinskis Mykolas, Кричинский Михаил 69, 70
 Kričinskis Motiejus 79, 80, 88, 98, 100, 177, 210, 249
 Kričinskis Murza Abraomas 105, 248
 Kričinskis Murza Naiman Amuratas 30, 58
 Kričinskis Mustafa 82, 249
 Kričinskis Olgerdas 108
 Kričinskis Samuelis 44, 100
 Kričinskis Selimas 100, 101
 Kričinskis Stanislovas, Kryczyński S. 6, 10, 20, 122, 126, 143, 150, 152, 153, 155, 159, 286, 287
 Kričinskis Steponas 158, 177
 Kričinskis Suleimanas 79, 80
 Kryczyński 271
 Kryczyński Abraham 271, 272

- Kryczyński Aleksander 272
 Kryczyński Bela 270
 Kryczyński Dawid 271, 272
 Kryczyński Jan 271
 Kryczyński L. žr. Kričinskis Leonas
 Kryczyński Michał 271
 Kryczyński Murza 271
 Kryczyński Murza Józef 270
 Kryczyński Mustafa 272
 Kryczyński S. žr. Kričinskis Stanislovas
 Kryczyński Samuel 271
 Krinickiai 194, 233
 Kšečiovskiai 233
 Kšečovskis Dovydas 246
 Kšečovskis Jonas 246
 Kšečovskis Machmetas 246
 Kšečovskis Murza Dovydas 81
 Kšečovskis Samuelis 202, 246
 Kunevičius Jurgis 192
 Kurczewski J. 174, 287
 Kurmanovičiai 192, 233
 Kurmanovičiai-Bazarevičiai 234
 Kūsnieris 200
 Kustinskiai 234
 Lakotka A. I., Лакотка А. И. 11, 150, 153, 290
 Lanskojus Vasilijus 28
 Lapickiai 196
 Łapicz Cz. 11, 287
 Lavinskis Aleksandras 25
 Lebedziai 191, 194, 196, 234
 Lebedzis Abraomas 210
 Lebedzis Amuratas 80
 Lebedzis Bogdanas 205
 Lebedzis Dovydas 145, 265
 Lebedzis Juozapas 80
 Lebedzis Samuelis 195, 260, 262
 Lebedzis Selimas 263
 Ledzinska Rozalija 205
 Ledzinskiai 234
 Lelevelis Joachimas 169, 170
 Leliakai 234
 Leliakas Mykolas 199
 Leščinska Karolina 208
 Lisovskis Jonas 147
 Lisovskis Juozapas 147
 Lisovskis Motiejus 144, 159
 Lisovskis Mustafa 265
 Lobanovas-Rostovskis Dmitrijus 28, 29
 Lominskis Steponas 262
 Lominskiai 234
 Lossowski Piotr 102, 287
 Lovčicka Rachelė 188
 Lovčickiai, Ловчицкие 55, 234
 Lovčickis Dovydas 263
 Lovčickis Jonas 246
 Lovčickis Mustafa 88
 Lowmiański H. 51, 287
 Lukšaitė I. 109, 286
 Mackevičius Marcelijus 187
 Makoveckiai 32, 33, 235
 Makoveckis Ferušetas 252
 Makoveckis Jonas 100
 Makulovič Rozalija 210
 Makulovičiai 33, 51, 190, 235
 Makulovičius Abraomas 265
 Makulovičius Aleksandras 210
 Makulovičius Jokūbas 265
 Makulovičius Mustafa 116
 Makulovičius Silvestras 116
 Margovičius Mustafa 199
 Marszałkiewicz Samuel 271
 Mazen Arafė 163, 287
 Meišutovičiai, Мейшутовичи 52, 53, 194, 235
 Meišutovičius Aleksandras 64
 Meišutovičius Tamerlanas 64
 Melech 272
 Melech Jan 272
 Melechai 32, 235
 Melechas Dovydas 99
 Melechas Jokūbas 100
 Melechas Motiejus 80
 Melechas Mustafa 100
 Melech-Ščiucka Emilija 179
 Merkys V. 53, 109, 286, 287
 Mianowski J. 18
 Michalovskiai 32, 235
 Micheliovičius Jankelis 195
 Mickevičiai 33
 Milkamanovičiai, Милькамановичи 176, 194, 235
 Milkamanovič-Bogdanovič Rozalija 179
 Milkamanovičius Aleksandras 34
 Milkamanovičius Dovydas 178
 Milkamanovičius Simonas 176
 Milkovskiai 235

- Milkovskis Aleksandras 101
 Mirkovičius Fiodoras 106, 112, 137, 139
 Misiulevičius Stanislovas 70
 Miskevičiai, Мискевичи 50, 235
 Miskevičius 262
 Miskevičius Mustafa 88, 263
 Miskevičius Suleimanas 261
 Miśkiewicz A. 11, 12, 15, 102, 287
 Moderachas 27
 Mogilnicki Antoni žr. Mogilnickis Antanas
 Mogilnickis Antanas, Mogilnicki Antoni 275, 277—279
 Moniuška Stanislovas 194
 Moravskiai žr. Muravskiai
 Moravskis Chuseinas 264
 Mościcki H. 7, 93, 287
 Mucha Murza, Muchos, Muchos Murzos, Муха Мурза 56, 69, 194, 236
 Mucha Murza Aleksandras 69
 Mucha Murza Dominykas Borissas 69, 181
 Mucha Murza Jokūbas 69, 99, 188, 192
 Mucha Szahan 271
 Mucharskiai 236
 Muchlia Abu Taleb 101
 Muchlia Jokūbas 93
 Muchlia Mustafa 132, 133, 262
 Muchliński žr. Muchlinskis Antanas
 Muchlinskis Antanas, Muchliński, Мухлинский A. 5, 164, 213, 214, 290
 Muchlios 194, 236
 Muchos žr. Mucha Murza
 Muchos Murzos žr. Mucha Murza
 Muchos-Kenskiai 236
 Muravjev žr. Muravjovas Michailas
 Muravjovas Michailas, Muravjew N., Muravjev 39, 43, 293, 300
 Murawjew N. žr. Muravjovas Michailas
 Muravska Sofija 180
 Muravskiai (Moravskiai) 194, 236
 Muravskis Motiejus 101
 Murawski Eljasz 272
 Murza David 270
 Murzičius Bekiras 261
 Murzičius Dovydas 261
 Murzičius Jokūbas 116, 261
 Murzičius Suleimanas 116
 Murzos Murzičiai 237
 Muselevičiai 196
 Musičiai 192, 211, 237
 Mustaficz Maciej 272
 Mustafičiai, Мустафичи 32, 63, 237
 Mustafičius Juozapas 80
 Mustafičius Mahometas 199
 Napoleonas 95, 97
 Narbutai 280
 Narbutas T. 5
 Nečiajai 196
 Nečiajus Samuelis 188
 Nekraševskiai 196
 Nemcevičius Ursinas Stanislovas 73, 74
 Nepliujevas 27
 Neumanas Berikas 167, 169
 Nihad Jord 163, 164, 287
 Nikolajus 181
 Nikolajus I 16, 38, 66, 134, 152, 165—167
 Novosilcev žr. Novosilcevas Nikolajus
 Novosilcevas Nikolajus, Nowosilcew N., Novosilcev 35—37, 166, 167, 292, 299
 Nowosilcew N. žr. Novosilcevas Nikolajus
 Nowoleckis Aleksandras 171
 Obreskovas D. 126
 Obulevičiai (Abulevičiai), Обулевичи 237
 Obulevičius Motiejus 247
 Obulevičius Mustafa 88, 189, 247
 Okmiński žr. Okminskis
 Okminskis, Okmiński 274, 278
 Okminskis Aleksandras 191, 264, 265
 Okminskis Elijošius 147, 265
 Okminskis Ilja 148
 Okminskis Motiejus 265

- Omar-Mucha Elena 178
 Orlovas Grigorijus 27
 Orurka Juozapas 112
 Orurka V. 76
 Otrōschenka J. 125, 126
 Oziembłowski J. 157
 Paniutinas 45, 128
 Pavelas I, Pavelas Petrovičius, Павел Петрович 48, 73, 86, 87, 132, 269, 273
 Pavelas Petrovičius žr. Pavelas I
 Petkevičiai 34
 Petraškevičius Anupras 168, 169
 Pliatas Frydrichas, Плят Фридрих 57
 Pliuta, Pluta 275, 278
 Pluta žr. Pliuta
 Podbereskis Andrius 57
 Pogodinas Piotras 155
 Pultorakevičiai (Pultorakevičiai) 33, 237
 Pultorakevičius Steponas 264
 Pultoržickiai, Полторжички 53, 63, 237
 Pultoržickis Abraomas 57
 Pultoržickis Aleksandras 261
 Pultoržickis Asanas 263
 Pultoržickis Jokūbas 178
 Pultoržickis Jonas 178
 Pultoržickis Juozapas 264
 Pultoržickis Suleimanas 265
 Potockis Bernardas 169, 170
 Potockis Jonas 169
 Potockis Severinas 27
 Pšezdzeckis K. 124
 Pultorakevič Rozalija 190
 Pultorakevičiai žr. Pultorakevičiai
 Pultoržickiai 237
 Pultoržickis Juozapas 101
 Puslovskis Pranciškus 155
 Puslovskis Vaitiekus 76
 Pušcinas Pavelas 27
 Račipovičiai 190, 196
 Radeckiai 214, 238
 Radeckis Suleimanas 264
 Radiškevičius 202
 Radlinska Chalima 180
 Radlinskiai 194, 238
 Radlinskis Mustafa 180
 Radvila Dominykas 153, 211
 Radvila Karolis Stanislovas 56
 Radvila Leonas 211
 Radvilos, Radziwillowie 14, 18, 153, 185, 192, 211, 281
 Radziwillowie žr. Radvilos
 Rafalovičiai, Рафаловичи 190, 238
 Rafalovičius Bekiras 143, 263, 265
 Rafalovičius Juozapas 144
 Rajeckiai 194, 238
 Rajeckis 127
 Rajeckis Aleksandras 116
 Rajeckis Chasiensis 116
 Rajeckis Ibrahimas 161, 262
 Rajeckis Mustafa 33
 Reiževska Sofija 188
 Reiževskiai, Рейжевские 78, 136, 238
 Reiževskis 124
 Reiževskis Jokūbas 96
 Reiževskis Juozapas 63, 77, 250, 253
 Reiževskis Mustafa 63, 77, 124, 188, 205, 250, 253
 Reižewski 271
 Repninas 27
 Repninas Nikolajus, Репнин Н. В. 19, 85—87, 182, 272
 Rezanovas 28
 Rimskis-Korsakovas Aleksandras 25, 30, 32, 75, 94, 166, 173
 Rizvanovič Elžbieta 206
 Rizvanovičiai 33, 190, 193, 214, 239
 Rizvanovičius Mustafa (Steponas) 29, 78, 189, 252
 Rychlikowa I. 13, 47, 72, 103, 287
 Ryzwanowicz 271
 Rodkevičiai, Родкевичи 66, 194, 239
 Rodkevičius 92
 Rodkevičius Adomas 121
 Rodkevičius Aleksandras 261
 Rodkevičius Amuratas 65
 Rodkevičius Jokūbas 179, 260
 Romanovičiai 194, 239
 Romanovičius Aleksandras 101, 246

- Romanovičius Dovydas 89, 90, 189
 Romanovičius Juozapas 246
 Romanovskis Mustafa 202
 Romanovskis Samuelis 202
 Romanowicz Dawid 270
 Römeriai 281
 Römeris Mykolas 53
 Romerowie 79
 Romizanovičiai 239
 Rudzevič Sofija 187
 Rudzevičiai 239
 Rudzevičius Jonas 187
 Ružickis Samuelis 126
- Safarewicz Jan 272
 Safarevič Elena, Сафаревичева Елена 208, 210
 Safarevičiai 190, 196, 239
 Safarevičius Aleksandras 116, 157
 Safarevičius Dovydas 80, 116, 121, 124
 Safarevičius (Сафаревич) Jonas 29, 109, 110, 208
 Safarevičius Mustafa 153, 262
 Safarevičius Selimas 262
 Sakenas F. 123
 Saltykovas Aleksandras 28
 Schrötteris Leopoldas von 197, 198, 201
 Segodzinskis (Сегодзинский) Suleimanas 88, 92
 Selimovičiai, Селимовичи 33, 50, 239
 Senkovskis Juozapas 164
 Severinai 240
 Severinas (Seweryn) Mustafa 80, 272
 Seweryn žr. Severinas Mustafa
 Seweryn Samuel 272
 Sienkiewicz W. 10, 285
 Sikorska-Kulesza J. 65, 72, 287
 Siulevičiai žr. Sulevičiai
 Siulkevičius Dovydas 249
 Siulkevičius Jokūbas 249
 Siulkevičius Jonas 249
 Siunekevičiai žr. Sunekevičiai
 Siversas Fiodoras 27
 Skalonas Nikolajus 181
- Skirmont žr. Skirmontas Juozapas
 Skirmontai 196
 Skirmontas Jonas 188
 Skirmontas (Skirmont) Juozapas 204
 Skwarczyński Z. 164, 288
 Sliesoriūnas F. 125, 288
 Smaikevičiai 194, 240
 Smaikevičius 262
 Smaikevičius Mustafa 262, 263
 Smirnovas V. 5
 Smolska-Bogdanovič Elena 180
 Smolskiai, Смольские 33, 68, 116, 117, 196, 240
 Smolskis, Смольский 144
 Smolskis Adomas 69, 117
 Smolskis Aleksandras 117, 262
 Smolskis Amuratas 179
 Smolskis Asanas 117
 Smolskis Bekiras 117
 Smolskis Dovydas 117
 Smolskis Ibrahimas 105
 Smolskis Jonas 69, 117
 Smolskis Jokūbas 69, 117, 260
 Smolskis Leonas 178
 Smolskis Mykolas 100
 Smolskis Romualdas 127
 Smolskis Suleimanas 117
 Snarska Rozalija 206
 Snarskis Jonas 206
 Sobczak J. 8, 9, 12, 14, 15, 46, 47, 203, 285, 288
 Sobolevska Felicija, Sobolevska Felicijanna 274, 277
 Sobolevska Vanda 177
 Sobolevskiai, Соболевские 64, 190, 240
 Sobolevskis Adomas 100
 Sobolevskis Aleksandras 89, 116, 132
 Sobolevskis Chasiennis 96
 Sobolevskis Dovydas 30, 58, 247, 249
 Sobolevskis Elijošius 249
 Sobolevskis (Sobolewski) Jachja 147, 148, 268, 274, 275, 277—279
 Sobolevskis Jonas 105, 249
 Sobolevskis Jokūbas 249
 Sobolevskis Juozapas, Sobolevski J., Sobolewski J., Со-

- левский Иосиф 82, 97, 128, 164—169, 171, 247, 296, 303
 Sobolevskis Motiejus 127
 Sobolevskis Mustafa 145, 188, 253, 265, 277
 Sobolevskis (Sobolewski) Natanas 275, 278
 Sobolevskis Osmanas 199
 Sobolevskis Samuelis 105, 116, 206
 Sobolevskis Steponas 63, 101
 Sabolevskis Zacharijus 193
 Sobolevska Felicijanna žr. Sobolevska Felicija
 Sobolewski žr. Sobolevskis Jachja, Natanas
 Sobolewski 272
 Sobolewski Abraham 271
 Sobolewski Chališ 270
 Sobolewski Dawid 271, 272
 Sobolewski Jan 271
 Sobolewski J. žr. Sobolevskis Juozapas
 Sobolewski Leon 272
 Sobolewski Mustafa 272, 274
 Sokolovskis Juozapas 135
 Soltanai 192, 241
 Sołtykai 241
 Soninas A. 157
 Stanislovas Augustas 132
 Stolypinas Piotras 152
 Strebeika Bernardas 157
 Strebeika Mečislovas 157
 Stroinovskis Valerijanas 27
 Sukskis 28
 Suleimanovičiai 32, 241
 Suleimanovičius Jonas 264
 Sulejmanowicz Machmet 272
 Sulevičiai (Siulevičiai), Сулеви-чи 55, 59, 241
 Sulevičius Steponas 98
 Suliewicz Abraham 272
 Suliewicz Mustafa 271
 Sulimanovičius Juozapas 264
 Sulistrovskis 153
 Sulkevičiai 187, 241
 Sulkevičius Aleksandras 157
 Sulkevičius Dovydas 82
 Sulkevičius Jonas 83
 Sulkevičius Juozapas 157
 Sulkevičius Leonas 101
 Sulkevičius Motiejus 101, 114
- Sulkevičius Mustafa 187, 188
 Sulkiewicz Dawid 272
 Sulkiewicz Jakub 271
 Sunekevičiai (Siunekevičiai) 241
 Suter P., Сутер П. 11, 290
 Suvorovas Aleksandras 22, 41
 Szablowski 272
 Szumski J. 13, 212, 288
- Šabanovič Rozalija 180
 Šabanovičiai 190, 194, 242
 Šabanovičius Bilialas 190
 Šabanovičius Danielius 264
 Šabanovičius Jonas 265
 Šabanovičius Simonas 192
 Šablovskiai, Шабловские 57, 59, 64, 190, 242
 Šablovskis 264
 Šablovskis Dovydas Danielius 57, 61, 264
 Šablovskis Juozapas 57
 Šachmancerai 242
 Šahidevičiai 242
 Šahidevičius Samuelis 264
 Šahunėvič 99
 Šahunėvičiai, Шагуневичи 133, 63, 210, 242
 Šahunėvičius (Шагуневич) Jokūbas 99
 Šahunėvičius Jonas 187, 250
 Šahunėvičius Mustafa 191
 Šahunėvičius Samuelis 187, 250
 Šahunėvičius Vasilijus 57
 Ščensnovičiai, Щенсновичи 63, 191, 242
 Ščensnovičius Jonas 121
 Ščensnovičius Juozapas 207
 Ščerba Samuelis 188
 Ščerbos 196
 Ščiucka Alima 180
 Ščiuckiai, Щуцкие 63, 193, 242
 Ščiuckis Juozapas 34
 Ščiuckis Samuelis 179
 Šhidevičiai 196, 243
 Šhidevičius Bekiras 262
 Šhidevičius Jonas 261
 Šhidevičius Mustafa 260
 Šelengovskis Aleksandras 263
 Šelgunovas P. 128
 Šinkevičiai žr. Šunkevičiai
 Štralis 177
 Šumskiai 191, 243

- Šumskis Abraomas 260
 Šumskis Dovydas 188, 253
 Šunkevičiai (Sinkevičiai) 243
 Šunkevičius Adomas 262
 Šunkevičius Jokūbas 262
- Talko-Hryniewicz J. 7, 47, 102, 103, 288
 Talkovska Julija 210
 Talkovskiai, Тальковские 54, 55, 243
 Talkovskis, Talkowski 93, 94, 201, 203
 Talkovskis Abraomas 100, 101
 Talkovskis Adomas 100
 Talkovskis Aleksandras 100, 101, 178
 Talkovskis Ali 54
 Talkovskis Dovydas 80, 94, 250
 Talkovskis Elijošius 82, 246
 Talkovskis Izmaelis 54
 Talkovskis Jonas 120
 Talkovskis Kulzimanas 54
 Talkovskis Motiejus 127
 Talkovskis Murza Juozapas 30, 41, 82, 139, 187, 188, 246
 Talkovskis Mustafa 250
 Talkowski žr. Talkovskis
 Talkowski Józef 271
 Tamilovskis Andrejus 85
 Tarnovska Karolina 208
 Tarnovskis (Тарновский) Vincetas 208
 Tyszkiewicz J. 6, 8, 12, 97, 103, 159, 288
 Tiškevičius Liudvikas 192
 Tokosz 272
 Tokosz Eljasz 272
 Tokošai 33, 243
 Tolstojus D. 156
 Tomasovas A. 86, 95
 Trepkovas Leonas 85
 Truska L. 189, 289
- Tuhan Baranovskiai Murzos, Туган Барановские 33, 56, 59, 63
 Tuhan Baranovskis Abraomas 81
 Tuhan Baranovskis Adomas 127
 Tuhan Baranovskis Aleksandras 101, 180
 Tuhan Baranovskis Amuratas Karolis 120, 128, 180
- Tuhan Baranovskis Jonas 81, 101
 Tuhan Baranovskis Juozapas 127
 Tuhan Baranovskis Mirza 127
 Tuhan Baranovskis Murza Amuratas 68
 Tuhan Baranovskis Murza Jokūbas 68
 Tuhan Baranovskis Murza Jonas 30
 Tuhan Baranovskis Murza Salichas 68
 Tuhan Baranovskis (Tuhan Baranowski) S. 91, 282
 Tuhan Baranowski S. žr. Tuhan Baranovskis S.
 Tupalski Jan 272
 Tupalski Mustafa 189, 271
 Tupalskiai, Тупальские 59, 63, 243
 Tupalskis Aleksandras 192
 Tupalskis Juozapas 67, 261
 Tupalskis Mustafa 189
 Turčinavičius Steponas 173
 Turkowski T. 163, 282
 Turskis Juozapas 192
 Tutolminas T. 182
- Ulan 271
 Ulan Bilal 272
 Ulan Dawid 270
 Ulan Elena 201
 Ulan Felicija, Уланова Фелициана 208, 209
 Ulan Józef 270
 Ulan Maciej 271
 Ulan Suleiman 272
 Ulan Zachariasz 270, 271
 Ulanai, Ulanowie, Уланы 189, 207, 244, 275, 278
 Ulanai-Maliušickiai, Уланы-Малюшицкие 55, 244
 Ulanai-Polianskiai 58, 207
 Ulanas 128, 202
 Ulanas Aleksandras 68, 201, 202, 247
 Ulanas Bogdanas 189
 Ulanas Dovydas 247
 Ulanas 4-asis Dovydas 89, 250
 Ulanas Ilja 96

- Ulanas Juozapas 83, 84, 159, 202, 250
 Ulanas 3-iasis Juozapas 89
 Ulanas Leonas 68
 Ulanas-Maliušickis Tamerlanas 96
 Ulanas Mykolas 201
 Ulanas Murza Semionas 30
 Ulanas Mustafa 68, 100
 Ulanas-Polianskis (Улан-Полянский) Dovydas 89, 90, 92
 Ulanas Samuelis 97, 126
 Ulanas Soltanas Motiejus 187
 Ulanas Steponas 68
 Ulanas Zacharijus 247
 Ulanova (Ulanowa) Rozalija 275, 278
 Ulanowa žr. Ulanowa Rozalija
 Ulanowie žr. Ulanai
 Ušiniai 54
 Ušinas Baltasis Timrukas 54
- Vasiljevas Fiodoras 81
 Vaškevičius V. 140, 141
 Vაჰინსკის N. 122
 Veidemejeris 28
 Veriovinas 165
 Vėbra R. 118, 175, 289
 Viazmitinovas Sergejus 25, 30
 Viktoras Emanuelis III 96
 Vilčinskiai 244
 Vilčinskis Jonas 121, 264
 Vilčinskis Remigijus 202
 Vilčinskis Steponas 101
 Viosnovskiai, Виосновские 53—55, 244
 Viosnovskis Jonas 207
 Višomirskis (Wyszomirski) Vladislovas 88, 272
 Vytautas 52
 Vojnos 244
 Voranas Hasanas 190
 Voronovičiai 244
 Voronovičius 128
 Voronovičius Abraomas 263
 Voronovičius Aleksandras 263
 Voronovičius Samuelis 261
- Wąsicki J. 12, 13, 197, 200, 201, 289
 Więckowska Helena 170, 282
 Wiosnowski Samuel 271
- Wyszomirski žr. Višomirskis Vladislovas
 Witgenstein 212
 Woronowicz A. 152, 153, 155, 266, 289
 Wójcik Z. J. 168—170, 289
- Zabiela Ignas 39
 Zablocki Janusz 270
 Zablockiai 189, 192, 245
 Zablockis Amuratas 119
 Zablockis Dovydas 115, 189, 209, 210
 Zablockis Jonas Šahanas 96
 Zablockis Jonušas 209, 210
 Zablockis Murza Steponas 29
 Zablockis Mustafa 115, 206
 Zablockis Selimas 44
 Zakrzewski A. B. 9, 10, 160, 289
 Zakševskis 210, 211
 Zasztowt L. 72, 289
 Zavadskis Juozapas 162, 163
 Zaviša Ignas 74
- Žaba Ignas 194
 Žarnovska Ana 207
 Žarnovskis Antanas 207
 Žarnovskis Mykolas 207
 Ždanovičiai 193, 245
 Ždanovičius Adomas 262
 Ždanovičius Jokūbas 261, 262
 Ždanovičius Mustafa 261
 Ždanovičius Steponas 262
 Žerebcovas Aleksejus 27
 Ževuskis Adomas 27
 Ževuskis Vaclovas 163
 Žygimantas Augustas 54
 Żytkowicz L. 6, 7, 86, 88, 184—186, 290
 Žukovskis Simonas 163
- Азулевичи žr. Azulevičiai
 Алексеевичи žr. Alejevičiai
 Александр Павлович žr. Aleksandras I
 Александрова žr. Aleksandrovič Felicija
 Александрович-Мишкинене Г. žr. Aleksandrovič-Miškinienė G.
 Антонович А. žr. Antonovičius A.

- Ассанович žг. Asanovičius, Asanovičius Achmetas
 Ассановичи žг. Asanovičiai
 Ахматович Бекир žг. Achmatovičius Bekiras
- Базаревский žг. Bazarevskis Dovydas
 Байрашевские žг. Bairaševskiai
 Барановские žг. Baranovskiai
 Барановский žг. Baranovskis
 Барановский Иван žг. Baranovskis Jonas
 Барановский Оттон žг. Baranovskis Otonas
 Бекешев 21
 Бектинеев Ш. žг. Bektinejevas S.
 Беннигсен žг. Benigsenas Leon-tijus
 Богдановичи žг. Bogdanovičiai
 Богушевичи žг. Boguševičiai
 Бушен А. žг. Bušenas A.
- Виосновские žг. Viosnovskiai
 Волциан 55
- Гаспринский И. žг. Gasprinskis Ismailas Bejus
 Гелгут 125
 Гембичкие žг. Gembickiai
 Гловинский žг. Glovinskis Kaje-tanas
 Грыцкевич А. П. žг. Gryckevičius A. P.
 Гуковский К. 153
- Давидович Александр žг. Davi-dovičius Aleksandras
 Давидович Тамерлан žг. Davi-dovičius Tamerlanas
 Дзенаевичи žг. Dzenajevičiai
 Довгялы žг. Dovgialos Naiman Džaloirai Murzos
 Думин С. В. žг. Dumin S. W.
 Думин С. У. žг. Dumin S. W.
- Езерские žг. Jezerskiai
 Екатерина II žг. Jekaterina II
 Ельшевичи žг. Eljaševičiai
 Эссен žг. Jesenas P.
- Заблоцкий 210
- Ильясевичи žг. Pjasevičiai
 Италинский 172
 Иойль žг. Joilis
- Кабузан В. И. 183, 290
 Канапацки I. Б. žг. Kanapac-kij I.
 Кенская žг. Kenska Mariana
 Кенские žг. Kenskiai
 Кенский Мустафа žг. Kenskis Mustafa
 Кеппен П. žг. Kепенas P.
 Ключевский В. 290
 Конопакце žг. Konopackiai
 Корицкая Кунегунда 208
 Корицкие žг. Korickiai
 Корицкий Мурза Абрагим žг. Korickis Abraomas
 Корицкий Яков žг. Korickis Jo-kūbas
 Корошойский А. žг. Korošois-kis A.
 Кричинская žг. Kričinska Ele-na
 Кричинская София 210
 Кричинская Фелициана žг. Kri-činska Felicija
 Кричинские žг. Kričinskiai
 Кричинский žг. Kričinskis, Kri-činskis Dovydas
 Кричинский Илья žг. Kričins-kis Pja
 Кричинский Иосиф žг. Kričins-kis Juozapas
 Кричинский Михаил žг. Kri-činskis Mykolas
 Курута 109
- Лакотка А. I. žг. Lakotka A. I.
 Ловчицкие žг. Lovčickiai
 Ляховский 207
- Марцинкович 209
 Мейшутовичи žг. Meišutovičiai
 Милькамановичи žг. Milkama-novičiai
 Миськевичи žг. Miskevičiai
 Михайловский Фома 210
 Мустафичи žг. Mustafičiai
 Муха Мурза žг. Mucha Murza

- Мухлинский А. žг. Muchlins-kis A.
- Неморшанская Антонина 208
- Обулевичи žг. Obulevičiai
 Огановский 209
- Павел Петрович žг. Pavelas I
 Плят Фридрих žг. Pliatas Fryd-richas
 Полторжицкие žг. Poltoržickiai
 Посох 153
- Рафаловичевна 144
 Рафаловичи žг. Rafalovičiai
 Рейжевские žг. Reizevskiai
 Репнин Н. В. žг. Repninas Niko-lajus
 Родкевичи žг. Rodkevičiai
 Рубинштейн С. Ф. 43, 283
- Сафаревич žг. Safarevičius Jo-nas
 Сафаревичева Гелена žг. Safa-gevič Elena
 Сегодзинский žг. Segodzinskis Suleimanas
 Селимовичи žг. Selimovičiai
 Смольские žг. Smolskiai
 Смольский žг. Smolskis
 Соболевские žг. Sobolevskiai
 Соболевский Иосиф žг. Sobo-levskis Juozapas
 Сулевичи žг. Sulevičiai
 Сутер П. žг. Suter P.
- Тальковские žг. Talkovskiai
 Тарновский žг. Tarnovskis Vin-centas
 Туган Барановские žг. Tuhan Baranovskiai Murzos
 Тупальские žг. Tupalskiai
- Улан 210
 Улан-Полянский žг. Ulanas-Po-lianskis Dovydas
 Уланова Фелициана žг. Ulan Felicija
 Уланы žг. Ulanai
 Уланы-Малюшицкие žг. Ulanai-Maliušickiai
- Хазбеевичи žг. Chazbejevičiai
 Халецкие žг. Chaleckiai
 Халецкий žг. Chaleckis Alek-sandras
 Хасеневичи žг. Chasenevičiai
 Хлаповский 124
 Ховен 92
- Чаинские žг. Janovičiai-Čains-kiai
- Шабловские žг. Šablovskiai
 Шагуневич Яков žг. Šahunevi-čius Jokūbas
 Шагуневичи žг. Šahunevičiai
 Шинявский 55
 Шульц Иосиф 112
 Шупа С. 11, 290
- Щенсновичи žг. Šcensnovičiai
 Щуцкие žг. Ščuckiai
- Юшинские žг. Jušinskiai
- Яблонская Гелена žг. Jablons-ka Elena
 Яблонские žг. Jablonskiai
 Якубовский žг. Jakubovskis
 Якубовский Александр žг. Ja-kubovskis Aleksandras
 Якубовский Казимир žг. Jaku-bovskis Kazimieras
 Ясинские žг. Jasinskiai

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

- Adamonys 191, 207, 258
 Adamovščina 110
 Adčisarajus (Bachčisarajus) 52
 Adutiškis, Годутишки, Годуши-
 цы 34, 194, 195, 259, 263
 Albertinas 155
 Aleksandravas 201
 Alekšiškės 188, 189, 246, 257
 Alenštatas (dab. Olštinas) 95
 Alytus, Олита 21, 101, 183, 191,
 197, 202, 258
 Alšėnai, Гольшаны 23, 35, 193,
 194, 258
 Alvitas 201
 Aptodolai 34
 Ardiškės 258
 Artimieji Rytai 164
 Astrachanės gubernija 151
 Ašmena, Ašmenos apskritis, Ом-
 мяны 16, 17, 20, 21, 23—25,
 35, 58, 61, 77—80, 82, 83,
 88, 94, 97, 99, 100, 104—106,
 114, 119, 122—127, 145, 148,
 150, 157, 177, 179, 183—187,
 190, 193, 194, 206, 207, 209,
 247—249, 255, 258, 263—265
 Augustavas, Augustavo apskritis,
 gubernija, vaivadija 120, 121,
 127, 133, 159, 216, 266
 Aukso Orda 5
 Austrija 16, 93—95, 135, 150,
 197
 Azija 42
 Bachčisarajus 140, 199
 Balstogė, Balstogės apskritis, de-
 partamentas, sritis, Białystok
 16—18, 35—37, 52, 71, 81, 95,
 104—106, 150, 178, 199—201,

- Bukaučizna 202
 Butrimonys, Бутриманцы 21, 23,
 33, 183, 190, 194, 258
 Ceraučizna 188
 Cirmišna 34
 Crimea žr. Krymas
 Cumičiai 202
 Chomeikos 193, 259
 Chotinas 88, 172, 205
 Čeruniškės 188
 Čiugujevas 86
 Cučalcai 193, 259.
 Dambrava 200, 202
 Danija 181
 Daubutiškės 124, 143, 150, 157,
 160, 161, 187, 206, 209, 248,
 250, 255, 258, 263
 Davidgorodokas, Dawidgródek
 211, 281
 Dawidgródek žr. Davidgorodokas
 Demidkovas 50, 202
 Derakai 187, 258
 Didieji Malaševičiai 146
 Dysna, Dysnos apskritis 17, 34,
 116, 120, 178—180, 254, 255
 Dokšicų apskritis, Докшицы 185,
 192
 Domeikiai 202
 Dorpatas 94
 Drahlė, Drahlia 204
 Drahlia žr. Drahlė
 Dubasevčizna 200
 Dubiškės 34
 Dubovas 202
 Dukora 217
 Eglyniškės 201
 Eišiškės, Эйшишки 173, 192, 193,
 257
 Estija 19
 Europa 42, 139, 143
 Europinė Rusija 213, 216
 Ežeronys 256
 Frydlandas (dab. Pravdinskas)
 95
 Galicija 90, 93
 Gardinas, Gardino apskritis, gu-
 bernija, Grodno, Гродно 6, 16,
 17, 26, 27, 29, 30, 35, 37, 39,
 45, 50—52, 54, 58, 59, 69—
 71, 73, 75—82, 84, 88, 92,
 93, 99, 100, 104, 105, 107, 111,
 112, 114, 115, 117—120, 122,
 133, 137, 139—142, 150, 152,
 155, 161, 166, 167, 172, 185,
 186, 196, 199, 202, 212—214,
 216—218, 223—225, 228, 230,
 232—237, 239, 240, 243, 246,
 254, 256, 260, 280, 292, 299
 Gelzbergas 95
 Gerkiškės 145, 188
 Getingenas 108
 Giriniai 193
 Goravicai 189, 246, 247
 Gorevičiai 111
 Gorodecas 257
 Gorodečkas 95
 Gorodokas 194, 217, 256, 261
 Grabarka 95
 Grand Duchy of Lithuania žr.
 Lietuvos Didžioji Kunigaikštys-
 tė
 Gražiškės 201
 Griškainis 188
 Grodno žr. Gardinas
 Gurciškės 202
 Guščionis 83, 251
 Gutštatas 95
 Hamzičiai 187, 258
 Hirinai 256
 Hobiatai 246, 256
 Horodiščius 257
 Hrubaglow 202
 Igumenas, Igumeno apskritis 17,
 153, 185, 194, 255, 256, 263
 Inciūnai 257
 Indūra 256
 Ivanovas 192, 211
 Ivanovka 202
 Jalovas 256
 Jampolė 187, 258
 Jankancai 192, 257
 Janovas 205, 256
 Janušai 187
 Jaroslavlis 177

- Jelna, Ельня 195, 257
 Jonaika 201
 Junčionys 207, 252, 253
 Juvkovcai 49, 93, 150, 265
- Kališas 95
 Kalvarija, Kalvarijos apskritis 97, 127, 150, 159, 201, 202, 266
 Kameišai 246, 257
 Kamenka 84
 Kamionka 202
 Kamojys, Комаџе 34, 193, 194, 259
 Kampai 247
 Karačizna 34
 Karaliaučius 197, 198
 Kasevičiai, Касъевичи 187, 206, 208, 210, 248
 Kasimovas 187
 Kaspariškiai 188, 258
 Kaunas, Kauno apskritis, gubernija, Ковна 16, 22, 23, 25, 26, 33, 69, 70, 74, 77, 78, 97, 99, 100, 106, 111, 114, 115, 118, 119, 124, 137, 141, 153, 154, 160, 161, 178, 184, 185, 188, 195—197, 205, 213—215, 218, 228, 232, 250, 254, 258, 260
 Kazakovščina 257
 Kazan žr. Kazanė
 Kazaň žr. Kazanė
 Kazanė, Kazanės gubernija, Kazan, Kazaň 15, 27, 42, 43, 94, 151, 160, 292, 299
 Kena, Kena 109, 208, 209
 Keturiasdešimt Totorių 54, 61, 128, 150, 161, 184, 190, 206, 255, 259, 264, 266
 Kiev žr. Kijevas
 Kijevas, Kiev, Kijów, Киев 100, 106, 107, 141, 294, 302
 Kijów žr. Kijevas
 Kingdom of Poland žr. Lenkijos Karalystė
 Kirchdorfas 95
 Kladkai 191, 258
 Kleckas, Клецк 18, 156, 161, 211, 217, 255, 261, 281
 Kobylnikas, Кобыльник 193, 259
 Kobrinas, Kobrino apskritis, Кобрин 16, 17, 22, 95, 186, 254, 257
 Koidanovas 95, 96
 Komarovas 34
 Komarovščina 246
 Kopylis 156, 217, 255, 261
 Koporskas 99
 Korica 247
 Korolevskij Kamenis 257
 Kostenevičiai 148
 Kovaliovka 150, 263
 Kozaklarai 174, 190, 191, 206, 251, 259
 Krasnoselcai 194, 256
 Krevas, Крево 21, 23, 35, 105, 184, 187, 194, 258
 Krijobaliai 201
 Krym žr. Krymas
 Krymas, Krym, Crimea 15, 27, 28, 42, 43, 52, 54, 134, 136, 137, 140, 142, 143, 292, 295, 299, 303
 Krinkos 202, 256
 Krivičiai 195, 256
 Krokua 7
 Kruchlė 202
 Królestwo Polskie žr. Lenkijos Karalystė
 Krušnianai 137, 150, 254, 256, 260
 Kulmas 95
 Kumialė 200
 Kurnikas 170
 Kuršas 19, 178
 Kutai 187
 Kuzmičiai 193, 259
- Laigobolė 202, 204
 Lebedevas, Лебедев 146, 147, 174, 184, 187, 258
 Lembergais (dab. Lvovas) 95
 Lenkija, Polska, Польша 8, 12, 14, 15, 22, 26, 28, 32, 33, 36, 38, 40, 42, 50, 51, 53, 66, 69, 70, 76, 77, 86, 87, 90, 94, 97, 126, 128, 130, 138, 146, 147, 188, 189, 195, 211, 246, 248, 250—253, 271, 277, 281
 Lenkijos ir Lietuvos valstybė, Rzeczpospolita, Polish-Lithuanian Commonwealth 7, 13, 15, 19, 22, 24, 27, 29, 32, 46, 47,

- 53, 60, 66, 73, 84, 87, 88, 102, 131, 192, 197, 219, 291, 292, 295, 298, 299, 302
 Lenkijos Karalystė, Królestwo Polskie, Kingdom of Poland 10, 16—18, 35, 66—69, 71, 95, 99, 120, 121, 126, 127, 133—135, 137, 144, 149, 158, 159, 215, 216, 222, 225—228, 231, 233, 237, 240, 244, 265, 268, 281, 282, 293, 300, 302
 Lenkijos Respublika 18, 107, 170
 Leonovičiai 246
 Leszczany žr. Leščianai
 Leščianai, Leszczany 204
 Lezke (?) 172
 Liachovičiai, Ляховичи 88, 144, 153, 217, 255, 261
 Liasovičiai 188
 Lyda, Lydos apskritis, Лида 16, 17, 22, 29, 77, 79, 82, 94, 97, 110, 116, 145, 148, 168, 173, 178, 180, 185, 186, 188, 189, 191—195, 246, 254, 255, 257, 264
 Lietuva, Litwa, Lithuania, Литва 7, 8, 12, 14—22, 24, 25, 27—31, 38—44, 46, 47, 49, 51—53, 73, 77, 81, 83—88, 90, 91, 93, 96, 97, 102, 109, 111, 126, 130, 131, 135—143, 147, 150, 151, 155—157, 160—166, 170—172, 175, 176, 179, 181—183, 185, 186, 189, 196, 199, 201, 207, 212—215, 217—220, 268, 280, 281, 295, 298—303
 Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, LDK, WKsL, WXL, Grand Duchy of Lithuania 5, 6, 8—10, 12, 14, 15, 19, 20, 22, 31, 32, 42, 46, 49, 52, 53, 59, 84, 122, 153, 170, 186, 197, 198, 209, 219, 293, 296, 301, 304
 Lipniškės 35, 194, 258
 Lithuania žr. Lietuva
 Litwa žr. Lietuva
 Liubavas 202
 Liublino gubernija 216, 265
 Liubomlis 95
 Lomzicai 258
 Losovičiai 258
- Lostajus 100, 187, 206, 211, 246, 248, 249, 258, 264
 Lošanai 258
 Lovčicai 67, 132, 150, 161, 189, 247, 254, 255, 261
 Lukiškės, Лукшкш 21, 32, 57, 61, 150, 157, 158, 185, 255, 264
 Luna 172, 256
- Magdeburgas 95
 Malaševičiai 68
 Maliušicai 100, 189, 247
 Margai 201
 Marijampolės apskritis 127
 Maskva, Moscow, Moskva 8, 108, 160, 294, 302
 Mažieji Malaševičiai 146
 Mecas 97
 Medilas, Мядзел 153, 154, 193, 195, 217, 256, 259, 264
 Melechovičiai, Мелеховичи 190, 191, 206, 208, 259
 Mereszlany žr. Merešlėnai
 Merešlėnai, Mereszlany 275, 278
 Milkuncai 191, 257
 Minsk žr. Minskas
 Mińsk žr. Minskas
 Minskas, Minsko apskritis, gubernija, Minsk, Mińsk, Минск 8, 16, 17, 20, 21, 29, 34, 35, 49—52, 54, 56, 58, 63—65, 70, 71, 83, 88, 93, 97, 99, 100, 104, 107, 114—119, 127, 128, 137, 141, 144, 150, 153, 156, 158, 160, 161, 178, 179, 182, 185, 186, 189, 191, 193—195, 197, 211—214, 216—218, 222—227, 229—245, 254—256, 261, 262, 280, 292, 296, 299, 303
 Mir žr. Miras
 Miras, Mir, Мир 153, 161, 195, 196, 217, 254, 255, 257, 262
 Mogiliovas, Mogiliovo gubernija 29, 70, 99
 Molčadė 257
 Molodečnas 105
 Morozovka 193, 256
 Moscow žr. Maskva
 Moskva žr. Maskva

- Mozyrius, Mozyriaus apskritis 17
- Naugardukas, Naugarduko apskritis, vaivadija, Nowogródek, Новогрудок 16, 17, 44, 45, 65, 67, 77, 82, 88, 90, 93, 94, 100, 103, 104, 110—113, 116, 119, 127, 128, 132, 133, 150, 164—166, 168, 174, 184—186, 189, 191, 193—196, 199, 208, 210, 217, 246, 254, 255, 257, 261, 262
- Naujadvaris, Новый двор 195, 257
- Naujasis Sverženis 95
- Naujieji Rytprūsiai 13, 16, 18, 50, 68, 150, 197, 198
- Naujieji Trakai 101
- Naujoji Myša 217
- Nekrašiūnai 150, 161, 191, 254, 255, 257, 264
- Nemėžis, Niemež, Некеж 32, 61, 147, 150, 152, 157, 161, 185, 210, 255, 264, 275, 278
- Nemirovas 150
- Neris 106
- Nesvičius 95
- Nesvyžius, Nesvyžiaus apskritis, Неэвиеж, Несвиж 93, 153, 185, 186, 192, 197, 211, 256
- Nešviež žr. Nesvyžius
- Niemež žr. Nemėžis
- Nietupa 204
- Nižnij Novgorodo gubernija 151
- Nočia, Нача 188, 189, 191, 257
- Nowogródek žr. Naugardukas
- Oksfordas 107
- Omnevičiai 247
- Orda 192, 211, 256
- Ordašai 187
- Ordiškės 208, 252
- Orenburgas, Orenburgo gubernija, Оренбург 98, 117, 131, 132, 134, 151, 152, 177
- Osmanų imperija, Порта Отоманская 54, 88, 172
- Osmolovas 150, 156, 192, 211, 255, 256, 262
- Ostrina 194, 257
- Ostrogas, Ostrogo apskritis 49, 135, 150, 265
- Ostrovai 202
- Ostrovcai 34
- Pagraužiai 201, 202
- Pakalniškiai 201
- Palenkė, Palenkės vaivadija, Podlasie 16, 97, 126, 146, 158, 171, 275, 277—279
- Panevėžio apskritis 16
- Paraselkos 191, 258
- Parausiai 201
- Paražniai 201
- Paryžius 98, 169
- Pastovys, Pastovių apskritis, Postawy 185, 192, 193, 195, 197, 256
- Pašervintis 201
- Patilčiai 201
- Pavlovas 100
- Pavolgis 215
- Peckūnai 188
- Penkiniai (?) 201
- Persija 157
- Peterburgas, Sankt Peterburgas, Petersburg, St. Petersburg 18, 31, 45, 52, 62, 69, 75, 76, 90, 94, 99, 107, 108, 117, 123, 136, 139, 154, 156, 158, 165, 176, 177, 180, 183, 184, 281, 293, 294, 300, 302
- Peterhofas 66
- Petersburg žr. Peterburgas
- Petrozavodskas 117
- Pietvakarių kraštas 70
- Pilaučižna 202
- Piliakalniai 201, 202
- Piliakalnis Makaučižna 202
- Pinskas, Pinsko apskritis 17, 86
- Pišekas 200
- Plasapninkai 188, 205
- Plasaupė 188
- Pliaskūnai 258
- Plockas, Plocko gubernija 121
- Počernė 206, 248, 257, 258
- Podlasie žr. Palenkė
- Podol žr. Podolė
- Podolė, Podolės gubernija, Podol 16, 17, 29, 35, 50, 52, 88, 150, 176, 213, 231, 236, 263, 292, 299

- Podolės Kamenečas, Каменец Подольский 172
- Polesė 34
- Polianai 187, 207, 250, 256, 258
- Polish-Lithuanian Commonwealth žr. Lenkijos ir Lietuvos valstybė
- Poliuminas 200
- Polska žr. Lenkija
- Polužjė, Полужье 112, 208, 209, 247
- Ponizjė 187, 188, 249, 258
- Postawy žr. Pastovys
- Potužiai 192, 257
- Poznanė 169
- Prancūzija 25, 90, 95—97, 126
- Prienai 124
- Prūsija 13, 16, 95, 150, 197—199, 201, 203, 205, 251
- Pruska 257
- Pružanai, Pružanų apskritis, Пружань 16, 17, 186, 254
- Pskovas 128
- Pultuskas 95
- Punia, Пуня 184, 188, 205, 258
- Putna 202
- Radomo gubernija 121
- Radoškovičiai 195, 256
- Radziškės 248
- Ragainiškės 188
- Raižiai, Рейже 33, 135, 145, 150, 154, 188, 190, 191, 206, 252, 255, 258, 265
- Rakauskai 121
- Rakovas 195, 256
- Raseinių apskritis 16, 178
- Rečicos apskritis 17
- Reinas 95
- Ryga 57, 98, 108
- Rytų Prūsija 197
- Rodūnia 180, 257
- Rosja žr. Rusija
- Rovai 258
- Rudamina 185
- Rudzevičiai 202
- Rusija, Rusijos imperija, Rosja, Russian, Россия, Российская империя 6, 10, 12, 13, 15, 16, 18—22, 24—28, 30—32, 36, 37, 40—43, 46—49, 51, 53, 58, 63, 66, 68, 69, 74, 75, 78, 84, 87, 90, 92, 93, 95—99, 101, 102, 107, 109, 116, 120, 121, 127, 129—131, 133—135, 140, 141, 143, 144, 149, 152, 153, 164., 171, 172, 174, 176, 181—183, 185, 197, 213—215, 217, 219, 248—253, 269, 272, 281, 291, 298, 301—303
- Russian žr. Rusija
- Rzeczpospolita žr. Lenkijos ir Lietuvos valstybė
- Saksonija 95, 97
- Salakas 34
- Sandzikaučižna 188, 192, 246, 257
- Sankt Peterburgas žr. Peterburgas
- Sedlcai, Sedlcų gubernija, Siedlce, Седльце 148, 265, 275, 277—279
- Seinai 121
- Seirijai 202
- Selcai 150, 187, 208, 209, 258
- Semeliškės 259
- Senieji Trakai, Старые Троки 21, 183, 184, 190, 259
- Sibiras, Sibiro gubernija 15, 57, 114, 134, 151
- Siedlce žr. Sedlcai
- Simferopolis 134, 158
- Skambabalė 202
- Skidlius 217, 256
- Skridlevas 191, 258
- Slanimas, Slanimo apskritis, gubernija, Слоним 6, 16, 17, 20—22, 120, 148, 152, 154, 155, 182, 185, 186, 188, 195—197, 217, 254, 256—258, 260
- Sluckas, Slucko apskritis 17, 88, 104, 144, 150, 153, 156, 179, 185, 211, 255, 261, 262
- Smalinyčia 201
- Smilavičiai 153, 194, 217, 255, 256, 263
- Smolenskas, Smolensko gubernija 70, 98, 114, 160, 194
- Smurgainys 23, 194, 258
- Sokółka žr. Sokulka
- Sokulka, Sokółka 69, 81, 82, 117, 137, 200, 201, 203, 204, 212, 254, 260

- St. Petersburg žr. Peterburgas
 Studzianka, Студзянка 16, 144,
 146—150, 158, 159, 265, 268,
 275, 277
 Suchovolė 104, 200, 202
 Sūdava 202
 Sumai 85, 181
 Suvalkai, Suvalkų gubernija, Су-
 валки 69, 121, 126, 127, 160,
 178, 202, 216, 266
 Svisločė 104, 217
 Szczebraszyn 204

 Šakiai 181
 Šaliai 201
 Šaurai 246
 Šiauliai, Šiaulių apskritis 16, 106,
 181
 Šiaurės vakarų kraštas, Северо-
 западный край 44, 70, 105,
 141, 155, 158
 Šilanai 202
 Šipovičiai 257
 Šlatenas 95
 Šnipiškės 185
 Šveicarija 95
 Švenčionys, Švenčionių apskritis,
 Свенцяны 16, 17, 62, 194, 195,
 217, 255, 259

 Talkovščizna, Talkowszczizna 201,
 203—205, 257
 Talkowszczizna žr. Talkovščizna
 Talkūnai 246
 Targovica 87
 Taučionys 188, 251
 Tauria žr. Taurija
 Taurija, Taurijos gubernija, Tau-
 ria, Таурьда, Таурья 60, 134,
 136—143, 152, 156, 158, 161,
 215, 255, 295, 302
 Taurya žr. Taurija
 Tausiūnai 192, 257
 Telšių apskritis 16
 Tereškos 188, 258
 Tikocinas 199
 Tilžė 16
 Tobolskas 64
 Trakai, Trakų apskritis, vaiva-
 dija, Троки, Троки 16, 17, 21,
 23, 24, 26, 33, 34, 50, 52, 54,
 68, 74, 75, 77, 78, 83, 105,
 111, 116, 127, 135, 145, 148,
 150, 154, 174, 183—185, 190,
 191, 193, 194, 197, 199, 206—
 208, 210, 251, 255, 258, 264,
 265
 Trakininkai 145, 210
 Troickas 100, 178
 Trojanovas 147
 Troki žr. Trakai
 Turkija, Türkei 6, 52, 112, 205
 Türkei žr. Turkija
 Tverecius, Тверец 194, 195, 259

 Ufa 100, 134
 Ufimskas 178
 Ukmergė, Ukmergės apskritis 16,
 34, 80, 125, 185, 254
 Ukraina 38, 95
 Ulanovščizna 191, 192, 256, 257
 Upytės apskritis 16
 Urdamina 202
 Uzda 153, 217, 255, 263
 Užkaukazė 122
 Užnemunė 16, 97, 197, 201
 Užneris, Užnerio apskritis, За-
 вилейск 16, 22, 24—26, 34,
 185, 186, 193—195, 259, 263
 Užvolgis 53

 Vaidakiemis 188
 Vaikutiškės 191, 258
 Vakarų Europa 7
 Vakarų Galicija 16, 150
 Vakarų gubernijos, kraštas, За-
 падные губернии 15, 37, 38,
 40, 41, 43—45, 61, 62, 67, 100,
 114, 118, 120, 127, 136, 137,
 139—143, 149, 151, 155, 156,
 161, 175, 176, 180, 213—215,
 217, 218, 255, 281
 Valažinas 23
 Varanavas 194, 257
 Varniai 180
 Varšuva, Warszawa, Warsaw 18,
 67, 70, 96, 107, 120, 121, 128,
 159, 171, 180, 181, 203, 281,
 294, 302
 Varšuvos Kunigaikštystė 16, 95,
 146
 Vazovas 54
 Verchnetupa 202, 203
 Vidžiai, Vidžiai Albrechtovas,

- Видзы 25, 34, 145, 153, 187,
 254, 261
 Viena 16
 Vygiai 202
 Vija Murauščizna, Ивье Мурав-
 щизна 35, 143, 157, 160, 179,
 190, 255, 258, 265
 Vileika, Vileikos apskritis, Ви-
 лейка 17, 88, 148, 153, 160,
 161, 185, 191—194, 207, 217,
 255, 256, 261, 264
 Vilkabaliai 201, 205
 Vilkaviškio apskritis 121, 127
 Vilnius, Vilniaus apskritis, gu-
 bernija, vaivadija, Wilno,
 Вильна 6, 16—18, 20, 21, 23—
 26, 29—35, 37, 39, 44, 45,
 49—52, 57—59, 61—64, 68,
 70, 71, 74—80, 82—84, 88, 96,
 97, 99, 100, 104—115, 118—
 120, 122—125, 128, 131, 133,
 137, 141, 145, 148, 152, 154,
 157, 158, 160—164, 166—169,
 173, 174, 176—180, 182, 183,
 185, 186, 188, 195, 197, 199,
 206, 208, 210, 213—218, 222—
 245, 247, 253, 255, 258, 259,
 263, 264, 280—282, 292, 294,
 296, 299, 301, 302, 304
 Vinkšnupiai, Winksznupie, Вин-
 кшнупе 149, 150, 159, 160,
 201, 266
 Virbalis 121
 Viršutiniai Malevičiai 205
 Vyšniavas, Вишнево 21, 23, 35,
 193, 258
 Vitebskas, Vitebsko gubernija
 29, 45, 70
 Vižainis 202
 Voicechai 192, 256
 Vokė Kulzimanovičiai 190, 259,
 265
 Vokė Prūdžionys 54, 150, 207,
 265
 Volyn žr. Volynė
 Volynė, Volynės gubernija, Vo-
 lyn, Wołyń 16, 17, 29, 35,
 49, 50, 52, 88, 93, 95, 109,
 135, 150, 199, 213, 214, 227,
 228, 230, 233, 234, 239, 241,
 242, 245, 265, 292, 299
 Volkovyskas, Volkovysko apskri-
 tis 16, 17, 114, 185, 186, 254
 Voronežo gubernija 151
 Vosyliškės, Васильшки 192, 257
 Voveriai 54, 192, 256

 Warsaw žr. Varšuva
 Warszawa žr. Varšuva
 Wilno žr. Vilnius
 Winksznupe žr. Vinkšnupiai
 WKsL, WXL žr. Lietuvos Di-
 džioji Kunigaikštystė
 Wołyń žr. Volynė

 Zabalacis, Заболоце 189, 209,
 210, 247
 Zabludovas 95
 Zapolė 168
 Zarasų apskritis 16, 153, 160,
 254, 261
 Zaslavlīs 195, 256
 Zavadai 201
 Zietela 257
 Zlabottka 202

 Žemaičių Kunigaikštystė 59
 Žiežmariai 127
 Žodiškės, Жодзшкы 193, 195,
 251, 259

 Белоруссия žr. Baltarusija
 Беньякони žr. Benekainys
 Брест žr. Brestas
 Бутриманцы žr. Butrimonys

 Василишки žr. Vosyliškės
 Видзы žr. Vidžiai
 Вилейка žr. Vileika
 Вильна žr. Vilnius
 Винкшнупе žr. Vinkšnupiai
 Вишнево žr. Vyšniavas

 Годутишки žr. Adutiškis
 Годушицы žr. Adutiškis
 Гольшаны žr. Alšėnai
 Гродно žr. Gardinas

 Данюшевск 193
 Докшицы žr. Dokšicų apskritis

 Ельня žr. Jelna

 Желудок 195
 Жодзшкы žr. Žodiškės

Заболоце žg. Zabalacis
Завидейск žg. Užneris
Западная Россия 43
Западные губернии žg. Vakarų gubernijos

Ивье Муравшизна žg. Vija
Murauščizna

Каменец Подольский žg. Podolės Kamencas

Касьевичи žg. Kascevičiai

Кемелишки 193

Кена žg. Kena

Киев žg. Kijevas

Клецк žg. Kleckas

Кобрин žg. Kobrinas

Кобыльник žg. Kobylnikas

Ковна žg. Kaunas

Комайе žg. Kamojys

Константинополь 172

Крево žg. Krevas

Лебедев žg. Lebedevas

Ленинград 215

Лида žg. Lyda

Литва žg. Lietuva

Лукишки žg. Lukiškės

Лынтупы 193

Ляховичи žg. Liachovičiai

Мелеховичи žg. Melechovičiai

Минск žg. Minskas

Мир žg. Miras

Мядзел žg. Medilas

Нача žg. Nočia

Немеж žg. Nemėžis

Несвиж žg. Nesvyžius

Новогрудок žg. Naugardukas

Новый двор žg. Naujadvaris

Олита žg. Alytus

Оренбург žg. Orenburgas

Опшяны žg. Ašmena

Полоцк 100

Подужье žg. Polužje

Польша žg. Lenkija

Понары 190

Порта Оттоманская žg. Osmanų imperija

Пружаны žg. Pružanai

Пуна žg. Punia

Рейже žg. Raižiai

Россия, Российская империя
žg. Rusija

Свенцяны žg. Švenčionys

Свираны 195

Северо-западный край žg. Šiaurės vakarų kraštas

Седльце žg. Sedlciai

Сепен 186

Слоним žg. Slanimas

Сорокопольск 195

Староеленск 186

Старые Троки žg. Senieji Trakai

Студзянка žg. Studzianka

Суваики žg. Suvalkai

Таврия žg. Taurija

Татарская Вака 207

Тверец žg. Tverečius

Троки žg. Trakai

Эйшишки žg. Eišiškės

TURINYS

ĮVADAS	5
LUOMAS	19
Teisės ir privilegijos	19
Bajorystės įrodymai	46
VALDINIAI	72
Seimeliuose	72
Karo tarnyba	84
Civilinė tarnyba	102
Sukilimuose	122
KONFESIJA	130
Religinė bendruomenė ir dvasininkai	130
Mečetės	150
Pirmasis Korano leidimas. Faktai ir versijos	162
Neofitai	171
GYVENTOJAI	182
Totoriai 1795 m. gyventojų revizijoje	182
Totoriai Naujuosiuose Rytprūsiuose	197
Žemėvalda	205
Skaičių kalba	213
PABAIGOS ŽODIS	219
PRIEDAI	221
Lentelės	222
Musulmonų dvasininkų sąrašas	260
Lietuvos totorių raitininkų pulko priesaika	269
Jachjos Sobolevskio 1829 m. testamentas	274
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	280
TATARZY LITEWSCY W XIX WIEKU (<i>streszczenie</i>)	291
THE LITHUANIAN TARTARS IN THE 19th CENTURY (<i>summary</i>)	298
SANTRUMPOS	305
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	306
VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ	322

323	VIEŲVARDŽIŲ ROBYKLĖ
322	ASMENAVARDŽIŲ ROBYKLĖ
306	SANTUMPOS
305	THE LITHUANIAN TARTARS IN THE 19th CENTURY (Sam- mar)
298	TATARŲ LIETUVY W XIX WIEKU (Ausencionis)
291	SALTINIAI IR LITERATŪRA
280	Lachos Sobičevskio 1829 m. testamentas
274	Lietuvos totorių raitininkų pulko praeitis
269	Muslimų dvyninkų sąrašas
266	Lenėlis
237	BRIEŲDAI
231	PABAIGOS ŽODIS
227	Štaičią kaip
202	Totoriai Rusijosose: sąlyginėms
197	Totoriai 1795 m. gyvenusių revoliucijos
185	GYVENTOJAI
184	Neolitas
171	Pirmasis Kovo šilumos faktai ir vertės
169	Mešelis
156	Religinė bendrumė ir dvasininkai
150	KONESLĖ
130	Sukilimo
108	Civiline tarnyba
102	Kato tarnyba
88	Saimėnos
87	WIDIMAI
86	Historijos ir m.
85	Ties ir kvietimai
84	LIOMAS
83	LIOMAS
82	LIOMAS
81	LIOMAS
80	LIOMAS
79	LIOMAS
78	LIOMAS
77	LIOMAS
76	LIOMAS
75	LIOMAS
74	LIOMAS
73	LIOMAS
72	LIOMAS
71	LIOMAS
70	LIOMAS
69	LIOMAS
68	LIOMAS
67	LIOMAS
66	LIOMAS
65	LIOMAS
64	LIOMAS
63	LIOMAS
62	LIOMAS
61	LIOMAS
60	LIOMAS
59	LIOMAS
58	LIOMAS
57	LIOMAS
56	LIOMAS
55	LIOMAS
54	LIOMAS
53	LIOMAS
52	LIOMAS
51	LIOMAS
50	LIOMAS
49	LIOMAS
48	LIOMAS
47	LIOMAS
46	LIOMAS
45	LIOMAS
44	LIOMAS
43	LIOMAS
42	LIOMAS
41	LIOMAS
40	LIOMAS
39	LIOMAS
38	LIOMAS
37	LIOMAS
36	LIOMAS
35	LIOMAS
34	LIOMAS
33	LIOMAS
32	LIOMAS
31	LIOMAS
30	LIOMAS
29	LIOMAS
28	LIOMAS
27	LIOMAS
26	LIOMAS
25	LIOMAS
24	LIOMAS
23	LIOMAS
22	LIOMAS
21	LIOMAS
20	LIOMAS
19	LIOMAS
18	LIOMAS
17	LIOMAS
16	LIOMAS
15	LIOMAS
14	LIOMAS
13	LIOMAS
12	LIOMAS
11	LIOMAS
10	LIOMAS
9	LIOMAS
8	LIOMAS
7	LIOMAS
6	LIOMAS
5	LIOMAS
4	LIOMAS
3	LIOMAS
2	LIOMAS
1	LIOMAS

TURKINYS

... 1971 m. ...
 ...

Tamara BAIRAŠAUSKAITE
 LIETUVOS TOTORIAI XIX AMŽIUJE

Meninis redaktorius Romas Dubonis
 Techninė redaktorė Danutė Navickienė
 Korektorės: Irena Cupalienė, Aleksandra Gobienė

SL 255. 1996 09 06. 19,71 leidyb. apsk. I. Tiražas 1000 egz.
 Užsak. Nr. 535. Išleido „Minties“ leidykla, Z. Sierakausko g. 15, 2600 Vilnius.
 Spausdino Poligrafinių paslaugų įmonė, A. Strazdelio g. 1, 2600 Vilnius.
 Kaina sutartinė

Bairašauskaitė, Tamara

Ba-146 Lietuvos totoriai XIX amžiuje.— Vilnius: Min-
tis, 1996.— 331 p.

Santr. angl., lenk.— Bibliogr.: p. 280—290, ir išnašo-
se.— Asmenvardžių ir vietovardžių r-klės: p. 306—330.

ISBN 5—417—00727—9

Remiantis daugelio Lietuvos ir užsienio šalių archyvų medžiaga, knygoje stengiamasi kuo nuodugniau nušviesti XIX a. Lietuvos totorių istoriją. Čia aprašomos jų pastangos įsitvirtinti bajorų luome ir taip ga-
rantuoti sau stabilią visuomeninę padėtį tapus Rusijos caro valdiniais, atskleidžiami saviti etnokonfesinės bendruomenės vidiniai ryšiai, apsau-
goję ją nuo asimiliacijos.

UDK 947.45.05(=943.21)

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

LIETUVOVOS TOTORAI XIX AMŽIUJE

Redakcija leidybos namų "Lietuva"
Techninė redakcija: Darius Nėščinskas
Korektoriai: Irena Čiurlionienė, Alina Čiurlionienė

Užsak. Nr. 333. Spausdinti "Lietuva" leidybos namuose, Vilnius, 1996 m. 12 mėn. 10 d.
Spausdinti "Lietuva" leidybos namuose, Vilnius, 1996 m. 12 mėn. 10 d.
Spausdinti "Lietuva" leidybos namuose, Vilnius, 1996 m. 12 mėn. 10 d.